ELMİ İŞ

beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal

www.aem.az

AEM

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

IV BEYNƏLXALQ ELMİ ARAŞDIRMALAR KONFRANSIN

M A T E R İ A L L A R I

(6 iyun 2021)

M A T E R I A L S

OF THE IV INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH CONFERENCE

(6 June, 2021)

ELMİ İŞ
beynəlxalq elmi jurnal
1.518 Yüksək İmpakt Faktorlu

IV BEYNƏLXALQ ELMİ ARAŞDIRMALAR KONFRANSIN

M A T E R İ A L L A R I

(6 iyun 2021-ci il)

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

SCIENTIFIC WORK
International scientific journal
With High Impact Factor 1.518

M A T E R I A L S

OF THE IV INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH CONFERENCE

(6 June, 2021)

Bakı – Baku
2021

Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə 25.04.2007-ci ildə daxil edilmişdir.
Reyestr №2212

The journal is included in the Register of Press editions of the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan on 25.04.2007.
Registration number: 2212

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X
DOI: 10. 36719

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© www.aem.az

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr: Möhsün NAĞISOYLU, akademik

Sədr müavinləri:
Mübariz HÜSEYİNOV, "Elmi iş" beynəlxalq elmi jurnalın baş redaktoru
Georgi DUKA, akademik, Moldova Elmlər Akademiyası / Moldova

Məsul katib: Dürdanə HÜMBƏTOVA, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ÜZVLƏR

Vaqif ABBASOV, akademik, AMEA Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu
Eldar VƏLİYEV, akademik, Milli Texniki Universitet / Ukrayna
İbrahim CƏFƏROV, AMEA-nın müxbir üzvü, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
Elşad QURBANOV, AMEA-nın müxbir üzvü, Bakı Dövlət Universiteti
Nadir İLHAN, prof. dr., Fırat Universiteti / Türkiyə
Qəzənfər KAZIMOV, filologiya elmləri doktoru, professor, AMEA Dilçilik İnstitutu
Coanna MARŞALEK-KAVA, siyasi elmlər doktoru, professor, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Məhərrəm QASIMLI, filologiya elmləri doktoru, professor, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu
Natalya MİŞİNA, hüquq elmləri doktoru, professor, Odessa Hüquq Akademiyası / Ukrayna
Şirindil ALIŞANOV, filologiya elmləri doktoru, professor, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu
Funda TOPRAK, prof.dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Universiteti / Türkiyə
Əmir ƏLİYEV, hüquq elmləri doktoru, professor, Bakı Dövlət Universiteti
Vidas KAVALİAUSKAS, humanitar elmlər doktoru, professor, Vilnus Biznes Universiteti / Litva
İradə HÜSEYNOVA, tarix elmləri doktoru, professor, Bakı Dövlət Universiteti
Masumə DAEİ, tarix elmləri doktoru, professor, Təbriz Payame Noor Universiteti / İran İslam Respublikası
Anar İSGƏNDƏROV, tarix elmləri doktoru, professor, Bakı Dövlət Universiteti
Saodat MUXAMEDOVA, filologiya elmləri doktoru, professor, Daşkənd Pedaqoji Universiteti / Özbəkistan
Şikar QASIMOV, tarix elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Texniki Universiteti
İya ZUMBULADZE, filologiya elmləri doktoru, professor / Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Elçin HÜSEYN, biotibb elmləri doktoru, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
Andrey RAQULİN, hüquq elmləri doktoru, dosent, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya
Rövşən RAMİZOĞLU, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Selçuk Universiteti / Türkiyə

THE ORGANIZING COMMITTEE

Chairman: Mohsun NAGISOYLU, academician, Institute of Linguistics of ANAS

Deputy chairman:
Mubariz HUSEINOV, editor-in-chief of the international scientific journal "Scientific work"
Georgi DUKA, akademik, Moldova Elmlər Akademiyası / Moldova

Executive secretary: Durdana HUMBATOVA, PhD in philology, docent

MEMBERS:
Vagif ABBASOV, academician, Institute of Petrochemical Processes of ANAS
Eldar VALIYEV, academician, National Technical University / Ukraine
Ibrahim JAFAROV, corresponding member of ANAS, Azerbaijan State Agrarian University
Elshad GURBANOV, corresponding member of ANAS, Baku State University
Nadir İLHAN, prof. dr., Firat University / Turkey
Gazanfar KAZIMOV, doctor of philological sciences, professor, Institute of Linguistics of ANAS
Joanna MARSHALEK-KAWA, doctor of Political Sciences, Professor, Nicolaus Copernicus University / Poland
Maharram GASIMLI, doctor of philological sciences, professor, Institute of Literature of ANAS
Natalya MISHYNA, doctor of Law, Professor, Odessa Law Academy / Ukraine
Shirindil ALISHANOV, doctor of philological sciences, professor, Institute of Literature of ANAS
Funda TOPRAK, prof.dr., Ankara Yildirim Beyazit University / Turkey
Amir ALIYEV, doctor of Law, professor, Baku State University
Vidas KAVALIAUSKAS, doctor of humanities, professor, Vilnius Business University / Lithuania
Irada HUSEYNOVA, doctor of historical sciences, professor, Baku State University
Masuma DAEI, doctor of historical sciences, professor, Payame Noor University, Tabriz / Islamic Republic of Iran
Anar ISGANDAROV, doctor of historical sciences, professor, Baku State University
Saodat MUKHAMEDOVA, doctor of philological sciences, professor, Tashkent Pedagogical University / Uzbekistan
Shikar GASIMOV, doctor of historical sciences, professor, Azerbaijan Technical University
Iya ZUMBULIDZE - doctor of philological sciences, professor, Kutaisi State University / Georgia
Elchin HUSEYN, doctor of biomedical sciences, Azerbaijan State University of Oil and Industry
Andrey RAGULIN, doctor of Law, docent, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia
Rovshan RAMIZOGLU – PhD in filology, Selcuk University / Turkey

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR BÖLMƏSİ

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES SECTION

Beşir Miqdad oğlu Mustafayev
Türkiye Cumhuriyeti Siirt Üniversitesi
doç. dr.
besirmustafa@gmail.com
Elif Yıldız İbrahim kızı Yüce
SİÜ Yüksek Lisans Mezunu
elifyildizyucee@gmail.com

KIRIM SAVAŞI ZAMANI OSMANLI İLE ŞEYH ŞÂMİL ARASINDAKİ YAZIŞMALAR: ARŞİV BELGELERİ IŞIĞINDA

Anahtar sözler: *Kuzey Kafkas, Osmanlı, Rus, Şeyh Şâmil, Kırım Savaşı*

Correspondence between the Ottomans and Sheikh Shamil during the Crimean War: in the light of archival documents

Summary

Our aim in this research is to discuss the correspondence with the Ottoman State during the Crimean War, as well as the opposition of Sheikh Shamil, with whom the Russians encountered during their invasion of the North Caucasus. Crimea is a Turkish country, has historically been a place of invasion by various foreign forces due to its geographical location and strategic location. The growing appetite of the Tsarist Russian Empire, the main purpose of which was to capture Istanbul and the right to vote in the straits, led to the beginning of the Crimean War. The Russian leadership began the war, by taking advantage of the privileges granted by the Ottomans to Christians Catholics in Jerusalem, the Armenians in Anatolia and the Greek Greeks. Although the Ottomans ended their relations with the Russians, but the Russian army went on a new offensive. Despite the fact that they did not openly declare war, they captured Eflak (Romania) and Bogdan (Moldova). On October 4, 1853, the Ottoman State declared war on Tsarist Russia. On the other hand, as far as the interests and power of the Ottoman State in Crimea were weakened, the Turkish rulers approached the Russians and over time fell victim to the Russian leadership's plan.

Key words: *North Caucasian, Ottoman, Russia, Sheikh Shamil, Crimean War*

Özet

Bu araştırmadaki amacımız Rusların Kuzey Kafkas'ta ilerleyişi esnasında karşılaştığı Şeyh Şâmil direnişinin yanı sıra, Kırım Savaşı zamanı Osmanlı Devleti ile yapılan yazışmaları ele almaktır. Bir Türk yurdu olan Kırım, coğrafi konumu ve stratejik durumu itibariyle tarihi dönemler içerisinde çeşitli dış unsurların uğradığı bir mekân haline gelmiştir. Asıl hedefi İstanbul'u ele geçirerek boğazlarda söz sahibi olmak isteyen Çar Rus yönetiminin kabaran iştahı Kırım Savaşı'nın başlamasına sebep olacaktır. Rus yönetimi Kudüs'te Katolik Hristiyanlara, Anadolu'da ise Ermeni ve Rumlara Osmanlı tarafından imtiyazlar verilmesini adeta bir fırsata çevirerek bu savaşa girişmiştir. Osmanlı ise Ruslar ile olan ilişkilerini sonlandırınca Rus ordusu savaş hamlesi yapmakta gecikmemiştir. Savaşı açıkça ilân etmemiş olsa da Eflak (Romanya) ve Boğdan'ı (Moldova) işgal etmiştir. Bunun üzerine Osmanlı, 4 Ekim 1853 yılında Çar Rusya'ya karşı savaş ilân etmiştir. Öte yandan Osmanlı'nın Kırım'a olan ilgi ve gücü azalınca oradaki Türk yöneticileri Ruslara yakınlaştırmış ve zamanla Rus yönetimine ait planların kurbanı olmuşlardır.

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

Kırım'ın Coğrafi Konumu, Tarihsel Süreci ve Stratejik Önemi

Kırım, batı ve güneyden Karadeniz, doğu ve kuzeyden Azak deniziyle çevrili, 9 km genişliğinde 20 km uzunluğundaki bir berzahla karaya bağlanan Kırım yarımadasının 26.140 km^2 yüzölçümüne sahiptir. M.Ö. 8. yüzyılda buranın bozkır kesimi İskit göçebelerince iskân edildi. Sonralar buraya Kimmerler'in geldiği rivayet edilmektedir. İlk Yunan kolonileri de M.Ö. VI. yüzyılda kurulmuştur. Hunların Avrupa'ya akınları sonrası Kuban, Azak ve Don nehirleri ağızlarında çeşitli Türk kavimleri yerleşmeye başlamıştır. Bulgarlar bunlardan en önemli topluluktur. VII. yüzyılda Kırım, Hazar Türklerinin idaresi altına girer ve yıkılışından sonra ise sadece Hazara denilen bir devlet ayakta kalabilmiştir. Gerek bu bölge gerekse de önündeki deniz için Arap seyyahları Hazar tabirini kullanmışlardır. Altın Orda dönemi boyunca Kırım'ın yaşadığı mücadele hareketleri sonucunda devletin yıkılışıyla hanlıklar dönemi başlar. Öncesinde Selçuklu daha sonra Osmanlı döneminde Anadolu ile bağları güçlenen Kırım'da yeniden Türk izlerini görmeye başlıyoruz. Kırım'da baş gösteren taht kavgaları ve süregelen Rus tehditleri Osmanlı'nın Kırım'a müdahalesini gerektirmiştir. Osmanlı tabiliğinde Kırım halkı siyasal ve sosyo-kültürel yaşamlarını özgür şekilde icra etmekteydi. Fakat hanlıklar arasında taht kavgaları, birlik ve beraberliğin bozulması, Osmanlı ile olan irtibatının kopması, bölgede nüfus ve güç kaybetmesi, artan Rus tehdit ve yaptıkları Türk soykırımıyla Kırım'ın bugün olduğu gibi dün de Rus işgaliyle idaresine geçmesi kaçınılmaz olmuştur. Çünkü Kırım, ticari, lojistik, jeopolitik ve jeostratejik öneme sahip olması nedeniyle özellikle Rusların her daim dikkat merkezinde olmuştur (Mustafayev, 2017: 327).

Osmanlı Devleti de ticaret ve lojistik yollarının güvenliğini sağlamak maksadıyla stratejik bir öneme sahip olan Kırım yarımadası üzerine yoğunlaşmıştır. Şu nedenle Kırım limanları uluslararası ticaretin odak noktasındaydı. İstanbul ve boğazlarının belirleyici bir rol üstlenmiş olması da göz önünde bulundurulur ise Karadeniz üzerindeki tüm havzalarda egemenlik kurma çabaları Osmanlı için kaçınılmaz olacaktır. Kırım yarımadasının ele geçirilmesi demek yeni bir kazanım demek değildi. Ayrıca Osmanlı ekonomisi için hayati bir önem taşımakta olup, Doğu Avrupa'dan yapılacak seferler için de çok sayıda insan gücü ve donanım demektir (Kireçci, 2015: 12, 14-16).

Kırım, Rus yöneticileri için de Karadeniz ve Akdeniz'e inerek İstanbul'u ele geçirip, güneyde nüfuz elde edebileceği politikaları için stratejik bir önem arz etmektedir. Rusların başından beri yürüttüğü Kafkas politikasının temel gayesi sadece Kafkaslar ile yetinmek değil, aynı zamanda Kırım'a da hâkim olmaktı. Zaten Çar Deli Petro da bunu vasiyetnamesinde açık bir şekilde belirtmiştir (Mustafayev, 2013: 19-25). Ahmet Cevdet Paşa'dan naklolan bu vasiyetnameye göre; Petro, İstanbul ve Hindistan'a olabildiğince hâkim olunması gerektiğini vurgulamıştır. Petro'ya göre İstanbul'a hâkim olan aslında tüm dünyaya hükmedebilecektir (Cevdet Paşa, 2018: 382).

1600-1750 yılları arasında her iki ülke arasındaki siyasî ilişki artık giderek Rus tehdidi ile karşılaşacaktır. Bölgenin emniyeti için Osmanlı çok sayıda asker istihdam etmişse de 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile bölgedeki nüfuzu sarsılarak hâkimiyeti sona ermiştir. Böylece Ruslar Balkanlar, Kafkaslar hatta doğudan batıya tüm dünyada emellerini gerçekleştirebileceği bir fırsat yakalamış idi. Özellikle I. Çar Nikola dönemine denk gelen 1841 Boğazlar Sözleşmesi Rus yönetimini avantajlı hale getirmiştir. Ancak iştahı kabaran Rusya, Avrupa'nın lider ülkesi edasıyla harekete geçerek muhtelif yerlerde kışkırtmalara başlamış, yaşanan sorunlarda da garantör olma bahanesi ile Eflak ve Boğdan'ı kuşatmıştır (Yüce, 2020: 117).

Osmanlı Devleti'ni "Hasta Adam" olarak tasvir eden Rusya'nın bitmek bilmeyen bu istekleri artık uluslararası bir sorun haline gelmiş idi. Her şeyden önce İngiltere, Rusların Doğu Akdeniz'de nüfuz sahibi olmasından yana bir endişe içerisindeydi. Bunun içindir ki İngiltere kendi menfaatleri gereği Osmanlı'yı korumaya yönelik bir politika izlemiştir. Fransa ve Sardunya'nın da katılmış olduğu bir ittifak neticesinde 1853-1856 yılları arasında sürecek olan Kırım Savaşı kaçınılmaz olmuştur (T.C. Başbakanlık Nu: 84, 2006: V; Ceyhan, 2004: 46-49).

Kırım Savaşına Yol Açan Nedenler

Kırım Savaşı, XIX. yüzyılın en önemli gelişmelerindendir. İştahı giderek kabaran Rus yönetiminin faaliyetleri gerek Osmanlı Devleti gerekse Avrupalı Devletler için artık can sıkıcı bir dereceye ulaşmıştır. Özellikle de Çariçe II. Katerina (Yekaterina) döneminde Ruslar, artık bir cihan devleti olma gayreti içerisindeydiler. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Ruslar; Balkanlar ve Kafkaslarda hatta doğudan batıya neredeyse dünya üzerinde emellerini gerçekleştirmek için bir fırsat yakalamış bulunmaktaydılar. 1848-1849 yıllarında ise bir nevi Avrupa'nın komutanı gibi davranarak, birçok yerde kışkırtmalara sebebiyet verip sorun teşkil etmeye başlamışlardı. Kudüs'ün güvenliği ile ilgili farklı bir problem ortaya atarak adeta bahane aramaktaydı. Rusların Tuna vadisine dahi göz dikmesi ve nihayetinde bitmek bilmeyen bu istekleri artık uluslararası bir sorun olarak görünmekteydi. İngiltere, Rusların Doğu Akdeniz'de nüfuz sahibi olmasından duyduğu endişe nedeniyle Osmanlı'yı korumaya yönelik bir politika izlemiştir. (T.C. Başbakanlık, 2006; V).

Peki, savaşı başlatan asıl sebep neydi? Bilindiği gibi Kudüs'te Katolik Fransızlara ait dini hakların birçoğu Ortodoks Hristiyanların eline geçmişti. Oysaki Osmanlı tarafından 1739'de ilân edilen Tanzimat Fermanı ile Katolikler çeşitli haklara sahip olmuşlardı. Tanzimat Fermanı Avusturya ve Rusya'yı pek hoşnut etmemiştir. Fakat Ruslar için bir fırsat doğmuştur. Nitekim Ortodoks olan Ruslar, Katolikleri ilgilendiren kararlara serzenişte bulunarak Osmanlı'ya adeta akıl vermeye çalışmışlardır. Rusya, Katolik ve Protestanlara verilen hakları fırsat bilerek Osmanlı'nın iç işlerine rahatlıkla karışma imkânı elde etmiştir. Ayrıca Mısır'da Mehmet Ali Paşa isyanının da güçlükle bastırılması Rusları Osmanlı üzerine yürümeğe azmettiren bir başka etkendi. Diğer Avrupa Devletlerinden evvel kendisi harekete geçmeliydi neticede Kudüs meselesini öne sürerek böylece Kırım Savaşı'nı aslında başlatmış oluyordu (T.C. Genelkurmay Başkanlığı, [1986: 4;] Çavlı, 1957:7).

Rus Sefiri Mençikof İstanbul'a gelmiş ancak Osmanlı ile yaptığı resmi görüşmeler sonucu gayesine ulaşamamıştır. 19 Mayıs 1853'de Osmanlı Devleti, Rusya ile olan ilişkilerini sonlandırınca Mençikof ve heyeti derhal ülkesine geri dönmüştür. Ardından ise Rus ordusu savaşı başlatacak hamlesini yapmakta gecikmemiş. Yani Ruslar resmi savaş ilân etmemiş ancak, Eflak ve Boğdan işgal edilmiştir. Ruslar, Prut nehri üzerinden Romanya'ya girmişlerdir. Nitekim Rusların Boğaz önünde görünmeleri ile Osmanlı 4 Ekim 1853'te Ruslara karşı savaş ilan etmiştir. Doğu Anadolu'da Kars, Ardahan, Erzurum, Batum ve Trabzon hafiften tahkim edilmeğe başlanmıştır. Elimizdeki arşiv belgeleri de bunu destekler niteliktedir. Çünkü 1 Kasım 1853'de Şeyh Şâmil'e gönderilen hükme göre Anadolu mareşal ile birlikte diğer Kafkas hanlık beylerinin de rızası alınarak Ruslara karşı savaşa destek vermesi istenmiştir. Osmanlı'nın Ruslara savaş ilan etmesi ilk resmî gazete olan Takvim-i Vekayi'de dahi yayımlanmıştır. Savaşın giderek şiddetlenmesinde belki de en can alıcı nokta Sinop'ta Amiral Osman Paşa komutasında Osmanlı Devleti'ne ait olan donanmanın aynı yıl 30 Kasım ayında yakılıp imha edilmesi olmuştur. Karadeniz'de Osmanlı'ya ait donanmanın Ruslar tarafından imha edilmesi sonucu Osmanlı'nın yardım talebi üzerine 3 Ocak 1854'te müttefik devletler de savaş sahnesinde fiilen görünmeye başlamışlardır. Her ne kadar Ruslara karşı savaş ilan etmemiş olsalar bile Karadeniz'e asker çıkarmışlardır.

Giderek büyüyen Rus tehlikesi karşısında endişeye kapılan İngiltere ve Fransa'da 18 Nisan 1854'de Rusya'ya karşı savaş ilan ederek resmen katılmış oluyorlardı. Savaş esnasında en çetin çatışma ise savaşa adını veren Kırım'da gerçekleşmiştir. 1854 yılında Ruslar Silistre'ye saldırmışlardır. Ancak 18 Mayıs'tan 29 Haziran'a kadar süren çarpışma sonucu İngiliz ve Fransızların da savaş sahnesine dâhil olmalarının ardından Silistre'yi zapt eyleyemeyeceklerini anlayarak geri çekilmişlerdir (Çavlı, 1957: 7-16; T.C.Genelkurmay Başkanlığı, 1986: 70, 84, 120; Berkok, 1958: 492-495; 1958: BOA, C.HR., 110/5454 (29 M 1270/01.11. 1853).

Kırım Savaşı'nın en çetin çarpışmalarına sahne olan yer Sivastopol'du. İngilizlerin teklifi ile 13 Eylül 1854'te Osmanlı; Mahmudiye ve Teşvikiye gemileri ile birlikte Fransa ve İngiltere'nin de kendisine müttefik olmasıyla Kırım'a asker çıkarmağa karar kılmışlardır. Kırım'ın Gözleve dolaylarına kadar varmışlardır. Ancak Alma nehri kıyısında Ruslarla çarpışmak zorunda kalmışlardır. Böylece Sivastopol hem karadan hem de denizden kuşatılmıştır. Türk filosu Kayserili Ahmet Paşa tarafından komuta edilmekteydi. Alma Nehri kenarında gerçekleşen savaşı müttefik devletler kazanmıştır. Öyle ki zafer sevinci kısa sürede İstanbul'da duyulmuş ve coşkuyla

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

karşılanmıştı. Sivastopol'da çok kanlı çarpışmaların yaşandığı Kırım savaşına 26 Ocak 1855'de İtalya'da katılma kararı alıp, Mayıs ayında bizzat savaşa dâhil olmuşlardır. Kısacası, çetin geçen bir kışın ardından Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa'nın idare ettiği Sivastapol kuşatması Rusların başarısızlığı ile sonuçlanmıştır. Çünkü Osmanlı'ya ait bir gemi ile birlikte Fransız ve İngiliz gemileri Ruslar üzerine şiddetli atışlar yaparak Rusları harp alanını terk etmek zorunda bırakmışlardır. Nitekim müttefik devletlerin 1854 Eylül sonlarında Alma zaferi ile Sivastopol'u muhasara etmeleri sonucu Rus ordusu 7 Eylül 1854 tarihinde Sivastopol'dan geri çekilmiştir (Çavlı, 197: 16, 30-38; Berkok, 1958: 503; T.C.Genelkurmay Başkanlığı, 122).

Kırım Savaşı Esnasında Osmanlı Yönetimi ve Şeyh Şâmil Arasındaki Yazışmalar

Şâmil, Ruslarla olan direnişine destek için Osmanlı'dan çoğu kez yardım talebinde bulunmuştu. Ancak içinde bulunduğu bazı durumlar gereğince talepleri karşılıksız kalmaktaydı. Savaş başladığında da zaten İmam Şâmil, Ruslara karşı gazâ etmekteydi. Rus Devletiyle ile gerek Avrupalı Devletler gerekse Osmanlı arasında ciddi bir gerginlik yaşanılmaktaydı. Bu da Şâmil ve Osmanlı'nın birlikte hareket etmelerini olanaklı kılmaktaydı. Zira Osmanlı'nın Kafkaslarda Ruslara karşı cihad edecek bir yiğide ihtiyacı olduğu aşikârdır. Sultan Abdülmecit Han tarafından Şâmil'e 1 Kasım 1853'de bir ferman gönderilmiştir. Bu fermana göre Abdülmecit Han; Rusların Prut Nehri'ni geçerek Eflak ve Boğdan'ı işgal ettiklerini bildirirken, Tuna boyuna, Trabzon ve Erzurum taraflarına da asker sevk edildiği belirtmiştir. Ayrıca Şâmil'in Derbent, Kuba (Quba) ve Karabağ gibi hanlıkların beyleriyle ittifak etmesi ve bu süreçte Anadolu Ordusu Mareşal Abdülkerim Paşa ile Ruslara hücum etmesi istenilmiştir (BOA, C.HR., 110/5454 (29 M 1270/01.11.1853).

Şeyh Şâmil, böylece Ruslara karşı bir cihad için davet edilmiş oluyordu. O, zaten yıllardır Ruslara karşı Gazavat bayrağını taşımakta idi. Şâmil, bu fermana yanıt vermekte gecikmemiş, 13 Aralık 1853'te göndermiş olduğu bir cevapla, Rusları Kafkaslardan çıkarabilmenin bir yolu olarak gördüğü Tiflis üzerine yürüme teklifini sunmuş ancak kabul görmemiştir (Budak, 2010: 69).

Şâmil, Rusları kıstırmak için karşılıklı saldırıda bulunma teklifini beyan ettiği sıralarda Kars, Ruslar tarafından işgal edilmişti. Savaşın gerçekleştiği diğer bir önemli bölge olan Kafkas cephesinin Kars yoresinden Ömer Lütfi Paşa'nın Gürcistan harekâtı önem arz etmektedir. Şâmil Tiflis üzerine yürümeyi teklif ettiğinde başta reddedilmişti. Ancak Kars'ın General Muraviyef'in komuta ettiği Rus ordusu tarafından muhasara altına alınması ile Ömer Lütfi Paşa da bu fikri gündeme getirmiştir. İzlediği yanlış bir politika sonucu rağbeti düşmüştür. Paşa, Rusların Kars'tan çekilmeleri için onları yanlış bir tarafa çekmek için Batum'a doğru yola çıkmıştır. Selim Paşa Erzurum'a gönderilirken, Ömer Lütfi Paşa'da, Rusların bu durumu fark etmemeleri için gizlice Ahıska üzerinden Sohum'a oradan da Tiflis üzerine hareket etmiştir (Cevdet Paşa, 1953: 60; Berkok, 1958: 503). Sohum üzerine sevk olunan ordunun harekâtı da derhal Şâmil'e gönderilen bir yazışmayla bildirilmiştir (BOA, A.}MKT.MHM., 78/39 (20 S 1272/01.11.1855).

Ahmet Cevdet Paşa'nın *Tezakir-i Cevdet* adlı eserinden naklolduğu üzere Ömer Lütfi Paşa'nın tercih ettiği bu istikamet çok sayıda nehir ve bataklıklardan oluşmaktaydı. Ayrıca sonbahar yaklaşmakta ve sonrasında kış bastıracaktı. Yani geç kalınmış bir harekât idi. Dolayısıyla Ruslar durumun farkında olduklarından sevk olunan ordudan yana herhangi bir endişeye kapılmamış aksine Kars'a daha çok yüklenmişlerdir. Selim Paşa ile gönderilen tahılın da Kars'a ulaşamaması üzerine açıkla boğuşan Kars Ruslara teslim olmak zorunda kalmıştır. Kars ile ilgili haberleri yayımlayan *Takvim-i Vekayi'deki* habere göre; Kars'a giren Ruslar, Vasıf Paşa'yı, Kars mutasarrıfı Vezir İsmail Paşa ve maiyetlerinde bulunan iki Mareşal ile 8 bin asker esir edilirken, erler ve ahali serbest bırakılmıştır. Bu olayın ardından Ömer Lütfi Paşa, Gürcü ve Abaza memleketlerinde dolaşarak zaman kaybettiği düşünülerek rağbet kaybetmiş ve halk arasında çeşitli söylemlerle anılmıştır. Yine Ahmet Cevdet Paşa'dan naklolan bir bilgiye göre; Kimi Ömer Lütfi Paşa ile ilgili mevki bilmediği halde sadece haritaya bakarak yola çıktığını söylerken, kimi ise; yanındaki yabancı zabitleri aldattı demiştir. Hatta kimine göreyse Ömer Lütfi Rusya ordusuyla karşılaşamayacak bir yola sapıp gitmiştir. Rüştü Paşa, Ömer Lütfi'ye yöneltilen eleştirilere karşılık onun bu yaptığını

destekler nitelikle bir söz söylemiştir. O, Ömer Lütfi'yi savunarak onun bu yaptığını "*yılanın başını öteki tarafa çevirmek için kuyruğuna basmaya*" benzetmiştir.

Kırım Savaşı Zamanı Şeyh Şâmil ile Osmanlı Arasında Meydana Gelen Bazı Olaylar

Şâmil'in Ruslara karşı boyun eğmeyişi ve mücadelesi dikkatle incelendiğinde özellikle Kırım Savaşı değerlendirilecek olunursa Osmanlı için biçilmiş bir kaftan olduğu aşikârdır. Böylece İmam, daha savaş başlamadan önce kararlılıkla bu mücadeleyi sürdürmekteydi. İmam'ın Kırım Savaşı'ndan önce 1845-1847 yılları arasında Ruslarla mücadele edebilmek için çeşitli yerlerden askerler topladığına dair arşiv belgeleri mevcuttur. Hatta 11 Ekim 1845 tarihli arşiv belgesine göre İmam'ın Rus sınırları dâhilinde asker toplayarak uygunsuz bir adım atmış olmasını Ruslar Erzurum konsolos vekilleri vasıtasıyla Osmanlı'ya bildirmişlerdir. Yine benzer bir hadiseye göre İmam'ın 1847'de Tiflis'i işgal etmek için Trabzon'da asker topladığı gündeme gelince konunun gizlice araştırılması için Erzurum valisine emir buyrulmuştur (BOA, (HR. SYS.), 1335/19 (11 10 1845), BOA, A. AMKT, 104/58 (30 Z 1263)).

Nitekim Kırım Savaşı başladığı yıl Şeyh Şâmil henüz Osmanlı'dan cihad çağrısı almadığı zamanlarda bile Ruslara karşı tekrar adam toplamaktaydı. 23 Temmuz 1853 (1269 Şevval 16) tarihli arşiv belgesine göre önce Çar kalesi kuşatılmış, daha sonra Gence güzergâhında bulunan bir Rus postasına el koyulmuş hatta bu postadan 36 bin manat, 14 bin emperyal ve 7 bin manatlık kâğıt akçeye el konulmuştur. Açıkçası bölgedeki bu hareketlilik güvenliği de tehdit eder bir hal almaktaydı. Öyle ki Tiflis Konsolosu Muhammed Emin Efendi; "*hâlihazırda Kafkaslardaki vaziyet için pusulasının kayıp dümeninin kopuk olduğu bir gemi olduğu"* benzetmesini yapmıştır. Öyle ya Kuzey Kafkas'a asker ve teçhizat sevkiyatı gerçekleştiremeyen Ruslar, Tiflis'e varmak için başka yollar aramaya başlamışlardır. Eylül ayına gelindiğinde İmam'ın Ruslara yönelik saldırıları halâ devam etmekteydi. 5 Eylül'de 10 bini aşkın askeriyle Zakatala şehri tepesine saldırmışsa da 64 askerinin vefat, 113 askerin de yaralanmasıyla İmam, muvaffak olamamış geri çekilmiştir. Ancak iki hafta içerisinde yeniden bir saldırıya geçmiş bunda da başarılı sağlayamamıştır. Gerçekten de İmam, saldırı ve kuşatmalarda başarı sağlayamamış olsa bile, Rusların Güney ve Batı Kafkas'taki askerî hazırlıklarını sekteye uğratmıştır. Dolayısıyla Ruslar da buralarda kayda değer bir başarı sağlamamışlardır (BOA, A.DVN, 90/15 (16 L 1269/23.07.1853)).

Şeyh Şâmil, Mahmud Efendi vasıtasıyla başka hususları da Osmanlı'ya bildirmiştir. İngiltere ve Fransa, Rusya'ya karşı Osmanlı ile hareket etmekteydiler. Nitekim savaş için hazırlanmış olan silahların Fransız amiraller tarafından taşınacağını bildiren İmam'ın bu hususta Osmanlı tarafından izin istediği de yine arşiv belgelerinde mevcuttur (BOA., HR.SYS., 80/52. (07 11 1853)). Savaşın devam ettiği 24 Mayıs 1854'te Halil Paşa'nın teklifi ile Şâmil'e hem vezirlik rütbesi, hem de *Dağıstan Serdar-ı Ekrem*'i unvanı verilmiştir. Bu unvanlar sadece İmam ile sınırlı kalmamış; Oğlu Gazi Muhammed, Cumuy Han, Hasay Han ve Danyal Sultan gibi İmam'a yakın isimlere *Mirivâlık,* Şamhal Hanı Ebu Müslim'e ise *Feriklik* rütbesi verilmiştir. Bu unvanlar İmam için sadece bir ödül değil, Kafkas hanlıklarını da kendi etrafında toplamasına yönelik yetkiydi aslında. İmam kendisine verilen bu unvanlar neticesinde diğer Kafkas hanlık beylerini etrafında topladığını Mahmud Efendi aracılığı ile Anadolu Ordu Mareşaline bildirmiştir. Ayrıca bu unvanların şimdilik aleni bir şekilde yöneltme yerine kendilerine hemşerileri aracılığıyla bildirilmesi münasip görülmüştür (BOA, I.DH, 301/19040. (26 Ş 1270/24.05.1854)).

İmam'ın naiplerinden Mehmet Emin Efendi'nin, Gürcistan'a yürüyerek Şâmil ile birleşmek istediği Kırım Savaşı esnasında bir olay daha meydana gelmiştir (Ceyhan, 2004: 57-58). Yukarıda bahsettiğimiz üzere İmam Ahulgoh kuşatmasında İmam Şâmil, oğlu Cemaleddin'i Ruslara rehin olarak verilmişti (Tansu, 64-70). Fakat savaş esnasında İmam'ın adamları Gürcü Prensi David Çavçavadze'nin eşini ve baldızını kaçırarak esir almışlardır. Ayrıca esir alınanlar içerisinde kaçırılan prensesin mürebbisi madam Drancey'de bulunmaktaydı. Madam Drancey, Fransa'da bir postane memuru olan mösyö Lemaire'nin kızı idi. Nitekim Prens David Rus Çarından yardım isterken Batum'da bulunan Fransa Konsolosu mösyö Steyet de ahvali Asakir-î Şahâne Kumandanı Mustafa Paşa'ya bildirerek, konunun soruşturulması talebinde bulunmuştur. Tabi o sırada Şâmil de kaçırılan Prenseslere karşılık yıllar önce rehin olarak Ruslara vermiş olduğu oğlu Cemaleddin'in

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

geri iade edilmesini talep etmeyi düşünmekteydi. Özetle öyle de oldu. Prenseslerin bir an evvel serbest bırakılmaları hem Petersburg sarayının hem de Gürcü Kraliyet ailesinin önceliği olacağından İmam'a Prenseslerin karşılığında ne istediği sorulmuştur. Şeyh Şâmil de 15 senedir yurdundan ayrı yaşayan oğlu Cemaleddin'in geri iade edilmesini talep etmiştir. Bunun üzerine Prenseslerin hayatı mevzu bahis olduğundan İmam, Cemaleddin'i teslim alırken Prensesleri de serbest bırakmıştır (BOA, HR.SYS, 907/16 (20.10.1854); BOA, (HR.MKT), 91/14(29 M 1271)).

Savaşın devam ettiği 23 Eylül 1854'te gelen talimnameye göre yine savaş esnasında meydana gelen bir başka olay da İmam'ın bazı askerlerinin Gürcistan'da uygunsuz hareketler sergilemesi ile ilgilidir. Şâmil'in maiyetinde bulunan bazı askerler Gürcistan'da resmi görevi olan ve servet sahibi bazı kişilerin yazlıklarını basarak birkaç kişiyi idam edip, bazı kadınları kaçırıp ve bazı Rus askerleri de esir almışlardı. Bunun üzerine İngiliz Büyükelçi, baş tercüman mösyö Pizani aracılığı ile ahvali Osmanlı Devleti'ne bildirmesi için bir talimname göndermiştir. Ertesi sene 12 Eylül 1855 yılına işaret eden arşiv belgesine göre bu talimnamenin bir müsveddesi daha gönderilmiştir. Bu ve benzeri hadiselerin men edilmesi için gönderilen ve bir şikâyet niteliğinde olan bu talimnameye göre ise; esir edilen Rus askerlere iyi muamele edilmeli, yiyecek-içecek gibi ihtiyaçları karşılanmalıdır (BOA, (HR. TO.), 220/48 (23 09 1854); BOA, A.AMD., 64/44 (29 Z 1271)).

Şâmil her ne kadar Osmanlı'dan yardım talebinde bulunmuşsa da Kırım Savaşı'nda Rusya'ya karşı Osmanlı'ya yardım edebilecek biçilmiş bir kaftandı aslında. Öte taraftan gerekli çabayı göstermiş olmasına rağmen, Cevdet Paşa; İmam'ın Kırım Savaşı esnasında kendisinden beklenen gayreti göstermeyip seyirci kaldığını söyleyerek serzenişte bulunmuştur. Çünkü Cevdet Paşa, *Cevdet-i Tezakir* adlı eserinde sadece Şâmil'e sitem etmemiş, Çerkes ve Abaza halklarının dahi tarafsız kaldıklarını söyleyip yıllarca Ruslarla pençeleşip savaşmalarına rağmen kendilerine verilen *Paşa* ve *Bey* gibi unvanlara dahi itibar eylemediklerini belirtmiştir (Cevdet Paşa, 1953: 90).

Avrupa Devletlerinin Kırım Savaşından Beklentileri ve Paris Barış Antlaşması

Rusya'nın kabaran iştahı tehlikeli bir hâl almaya başlamıştır. Özellikle Kırım Savaşı ile durum daha da stratejik bir noktaya varmıştır. Bunun içindir ki Osmanlı Devleti'ni pek önemsediklerinden değil de İngiltere başta olmak üzere ve sonrasında Fransa kendi emelleri doğrultusunda Kırım Savaşı'na Osmanlı ile müttefik olarak katılmışlardır. Peki, bu iki Avrupa devletini Kırım Savaşı'nda endişeye düşüren asıl gerekçe neydi ve ne tür emelleri vardı? Fransa Akdeniz üzerindeki hâkimiyetini ön planda tutmakta idi. Yani Akdeniz'de kendi çıkarlarını tehdit edecek her türlü oluşumun karşısında yer alacaktı. Böylece Akdeniz'deki varlığını tehdit edecek tüm unsurlara da izin verememiş olacaktı. İngiltere'nin de Fransızlardan pek de geri kalır bir yanı yoktu. Böylece İngilizler de hâkimiyet sürdükleri alanların güvenliği açısından endişe taşımaktaydılar. İngilizler ve Fransızlar Kırım savaşında Osmanlı ile birlikte hareket etmelerine rağmen savaşta aktif bir rol üstlenmesini de istememekteydiler. Bu amaçla Osmanlı'nın pasif kalması niyeti de taşımaktaydılar (Çavlı, 1957: 11; Berkok, 1958: 494-495).

İngilizler ile Osmanlı arasındaki sözleşme 1580'de gerçekleşmişti. Bu sözleşmeye göre İngiliz tüccarlar ve ticaret gemileri Osmanlı'ya ait denizlerde serbestçe hareket edecekler, 1583 yılındaki antlaşma gereğince de İstanbul'da daimî elçi bulundurabileceklerdi. 1601'de III. Mehmet tarafından yayınlanan bir ahitname ile yine İngilizler imtiyaz elde etmişlerdir. Nitekim XVII. yüzyılın sonlarında Osmanlı'ya ait olmayan limanlarda deniz ticareti İngiliz, Hollanda ve Fransız gemilerin tekelindeydi. 26 Ocak 1699 Karlofça Antlaşması' ndan sonra İngiltere'nin Avrupa'daki rolü de değişmeye başlamıştır. Ayrıca İngilizlerin XVIII. yüzyılda Fransızlara rakip olup Rusları desteklemeleri de Rusya'nın güç kazandırmıştır. İngilizlerin buradaki amacı ise Doğu Akdeniz'de Fransız varlığına son vermektir. İngilizler 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşında dahi Rusları desteklemişlerdir. Hatta Çeşme'de Osmanlı'ya ait deniz filolarının imha edilmesinde önemli bir rol oynamışlardır. Fakat 1841 Boğazlar sözleşmesi ile Rusların Osmanlı Devleti'ne ait toprakları bölmek istemesi ile İngilizlerin tavrı büyük ölçüde değişmeye başlamıştır. Özellikle İngilizler, 1838'de imzalanan Ticaret Antlaşması sayesinde Osmanlı'ya ait topraklarda bazı imtiyazlar elde etmiş olup, 1850 Gümrük Tarifesi Antlaşmasıyla da ticari yetkileri genişlemiştir. Rusya'nın 1833

Hünkâr İskelesi Antlaşması ile Boğazlarda avantajlı hale gelmesi tedirgin etmiştir. Karlofça Antlaşması'nda Osmanlı kaybettiği toprakları geri almak için Venedik'e savaş açmış ve Mora Yarımadası Osmanlı'nın eline geçmiştir. Özellikle Boğazlar Antlaşması sonrası İngilizler siyasi tutumlarını Rusların aleyhine yönelik değiştirmeye başlamışlardır. 17 Ağustos 1787'de İngilizlerin kışkırtmaları ile Ruslara savaş ilan edilmiştir. Fakat Osmanlı Devleti'nin iki ayrı cephede savaşması üzerine İngiltere ve Prusya arabulucu olmak istemişlerse de Rusya bu teklifi reddetmiştir. Sonuç itibariyle Kırım'ın da 1792'de ilhak edilmesiyle Rusların gücü ikiye katlanırken emperyalist politikaları da ivme kazanmıştır (Şahin, 2006: 214-219).

İngilizler ile Osmanlı arasındaki asıl iş birliği de Mısır'ın 1798'de Fransızların Napolyon Bonapart kumandasındaki orduları tarafından kuşatılmasıyla başlamıştır. Çünkü İngilizler, Hindistan yolunun güvenliği ile yakından ilgilenmekteydi. Nitekim Fransızlar 1801 yılında İngilizlerin desteği ile Mısır'dan çıkarılmışlardır. 1806 Osmanlı-Rus savaşında ise stratejik davranan İngilizler bu kez Fransızlara karşı tek kalmamak için Rusların yanında yer almışlardır. Gayesi Mısır'da nüfuz sahibi olmak isteyen İngiltere, tekrar buraya yönelmiş ancak 1807'de Mehmet Ali Paşa tarafından hezimete uğratılmıştır. 5 Ocak 1809'da her iki devlet arasında bir antlaşma yapılmış ve boğazların yabancı savaş gemilerine açık olmaması kararı alınmıştır. Şüphesiz bu karar İngiltere'yi bir hayli memnun edecektir. Çünkü Rusların Karadeniz'de, İstanbul'da ve boğazlarda güçlenmemesi İngilizlerin de işine gelecekti. Rusya ile 1827'de savaşıp ancak muvaffak olamayan Osmanlı, Rusya ile bu kez 14 Eylül 1829'da Edirne Antlaşması'nı imzalayarak; İngiltere ve Fransa gibi Devletlerin desteği ile Yunanların bağımsızlıklarını tanımağa mecbur kalmıştır. 1833'te Ruslar Hünkâr İskelesi Antlaşması ile Boğazlarda geçiş üstünlüğü elde etmişlerdi ve Rusların elde ettiği bu haklar da İngiltere'yi rahatsız etmiştir. 1838 Balta Limanı Sözleşmesi ile İngiltere Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü koruyacağını açık bir şekilde ilân etmişti. 1850'li yıllarda ise artık Rusya iktidarı sarsılmayan büyük devletler içerisinde tek devlet olarak tehlike saçmaktaydı. Emperyalist emellerini sergilemek için girmeyeceği ittifak yoktu. Osmanlı'nın parçalanması ile eline geçecek topraklar Rusya'nın iştahını giderek kabartıyordu. Ruslar bu konuda 1853'de İngiltere'ye elçi göndererek Osmanlı'nın "*Hasta Adam*" olduğunu belirtip iş birliği teklifinde bulunmuş olsalar dahi, Rusların İngilizlerin sömürüsü altında olan bölgelerde güçlenmesi İngiltere'nin pek de işine gelmeyecektir. Bunun içindir ki Kırım savaşında Ruslara karşı savaşmıştır. 1804 yılında başlayan Sırp isyanı henüz çözülmemişken, Etnik-i Eterya Cemiyeti mensupları da Boğdan'dan Eflak'a kadar isyan başlatmışlardı. 1822'de Yunanistan bağımsızlığını ilan etmiş ancak İngiltere ve Avusturya bu isyan da Rusya'yı ikaz etmişlerdir. Ancak bu problemin iş birliği ile çözülmesi gerektiğini düşünen İngiltere bağımsız bir Yunanistan için Rusya ile St. Petersburg Protokolü imzalamıştır. Fransa da bu meselede İngiltere ve Rusya'nın yanında yer almıştır. Ancak bu iş birliğini Osmanlı reddedince Navarin'deki filolar Ruslar tarafından imha edilmiştir (Şahin, 2006: 222-223).

Her iki Avrupa devletinin de gerek Kırım Savaşı'nda gerekse Ruslara karşı olan Gazavat'ta Şeyh Şâmil yanlısı bir politika izledikleri aşikârdır. Açıkçası İngilizler bu mücadelenin yakın takipçisiydiler ve kendi menfaatleri gereğince Şâmil'i destekler bir tutum sergilemekteydiler. Çünkü İngilizler açısından bakıldığında İmam'ın Rusları yenilgiye uğratması Hindistan'ın Delhi kentine giden yolun da kontrol altına alınması demekti. Ruslar, Moskova üzerinden bu kente giden yola dahi sahip olmak istiyorlarsa da burası İngiltere'nin sömürüsü altındaydı. Yani İngilizler, Kafkasların akıbetiyle çok da ilgilenmemekteydiler. Onlar için mühim olan Hindistan'da ve Orta Doğu'da Rusların kendilerine rakip olmamasıdır. Bunun içindir ki İngiltere kendi kontrolü altında olan bu bölgenin güvenliği için olası bir Rus tehdidine karşı Şâmil'i destekleyici bir tutum sergilemiştir. Şâmil, Ruslara karşı İngiliz Kraliçesi Victorya'ya mektup göndererek yardım talebinde bulunmuş ve bu mücadelesinde Ruslara karşı desteklenmek istemiştir. Ancak İmam, İngiltere'nin bu dostane tavırlarını pek samimi bulmuyor olsa bile en azından Avrupa'da dostsuz kalmamak için İngilizlerin desteklerini kabul ediyor ve gönderdikleri elçilerle gizlice iletişim kurmaktaydı (Mustafayev, Yüce: 2020: 9; Çelik, 1992: 14-15).

Sonuçta Kars'ın da teslim olmasının ardından geçen süre zarfında tam dört safhada gerçekleşen savaş artık son bulmaktaydı. Çünkü Ruslar savaşı kazanmadıklarının farkına varmışlar ve barış

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

görüşmeleri için girişimlerde bulunmağa başlamışlardır. Sadece İngiltere, Fransa ve İtalya'nın değil Piyemonte, Prusya, Prusya, Avusturya gibi Avrupalı Devletlerin de kısmen katılmış oldukları Kırım Savaşı Rus Çarı'nın 6 Ocak 1856'da barış için girişimlerde bulunmasıyla son bulmuştur. Bu arada Kırım savaşı esnasında Çar Nikola, hastalanarak ölmüş yerine oğlu II. Çar Aleksandr geçerek savaşı devam ettirmişti. Avusturya'nın teklifi ile barış kongresinin Paris'te yapılması kararlaştırılmıştır. 30 Mart 1856'da toparlanan kongrede Osmanlı'yı Ali Paşa temsil etmekteydi. Bilindiği gibi dönemin Padişahı da Sultan Abdülmecid Han idi. Nihayetinde 28 Şubat 1856'da imzalanan Paris Antlaşması ile tüm devletler işgal ettikleri yerlerden çekilmek zorunda kalmışlardır. Bu muahedenin en önemlisi maddesi ise belki de bu savaşta Karadeniz'de hiçbir devlete ait donanmanın bulundurulamayacak oluşu Osmanlı'yı galip gösterecek maddeydi. Kırım Savaşı sonrası imzalanan Paris Antlaşması aynı zamanda Islahat Fermanı'nın da ilân edilmesinin bir gerekçesi olmuştur (Çavlı, 1957: 2; Şahin, 2006: 236).

Çarlık Rusya'sında XIX. Yüzyıla Damgasını Vuran Bazı Gelişmeler

Rusların giderek artan İslâm ve Türk düşmanlığı, Kafkaslar ve Kırım'a hâkim olma politikaları I. Çar Nikola dönemine kadar süre gelmiş ve 1830'lu yıllardan sonra Kafkaslar bilhassa Kuzey Kafkas toprakları Rusların Osmanlı Devleti ile mücadele sahası olmuştur. Özellikle de I. Çar Nikola'nın Türklere karşı kindarlığı ve düşmanlığı aleni tavırlarından belli idi. Bu düşmanlık her iki devlet arasında yüksek gerilime neden olmaktaydı. 1826 Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra Osmanlı ordu bakımından da güçsüz ve yetersizdi. Ruslar, Avrupalı devletleri Osmanlı'ya karşı kışkırtmakla kalmamakta, birbirlerinden uzaklaşmaları için de çaba sarf etmekteydi. İran'daki Türk hâkimlerini dahi saf dışı bırakan Ruslar Kuzey Kafkas'daki yerini de sağlamlaştırmaktaydı. Bunu yaparken de göç politikası uygulayan Ruslar, işgal ettikleri bölgelere Doğu Anadolu bölgesinden çok sayıda Ermeni'yi iskân ettiriyordu. Bunların başında Azerbaycan'ın Karabağ, Nahcivan, Göyçe, Zengezur ve Revan; Gürcistan'ın İmereti ve Megrelya bölgeleri gelmekteydi.

Ruslar, Osmanlı Devleti'ni daha da sıkıştırıp Kars ve Erzurum'u da alıp neticede imzalanan Edirne Antlaşması ile Kafkas'daki haklarından vazgeçmeye mecbur bırakmışlardır. Zaten 1812 Bükreş Antlaşması' ndan sonra bu bölgede bir türlü kontrolü sağlayamayan Osmanlı, neredeyse Kafkas'daki hâkimiyetini kaybetmiş, Rusya ise Çeçenistan ve Dağıstan hariç Kafkas'ın tamamına hâkim olmuştur. Yani Ruslar artık Hazar denizi vasıtasıyla Türkistan'a rahatlıkla inebileceklerdi. Dolayısıyla bu da Hindistan'da sömürgesi olan İngiltere için kaygı verici bir durum teşkil etmekteydi. Rusya sadece bununla da sınırlı kalmamakta; 1833'te Hünkâr İskelesi Antlaşması'nın imzalanmasından sonra boğazlarda da söz hakkı elde etmiş olacaktı. Yani Osmanlı üzerinde bir Rus tesirinin olduğu artık aşikârdır. Zira bu anlaşma da yine baskı yoluyla gerçekleştirmiştir. Başlangıçta İngiltere ve Fransa Rusya'yı bir tehlike olarak gördüklerinden işbirliği halinde hareket ediyorken, özellikle Edirne Antlaşması sonrasında tamamen Ortadoğu, Kafkaslar ve Türkistan'daki hedeflerini belirleyen her iki devlet sadece kendi çıkarları için hareket etmekteydiler. Rusya ve diğer Avrupalı devletler Osmanlı'ya karşı çıkarcı bir politika güderken, Osmanlı ise kendi topraklarında bir bütünlük sağlama gayreti içinde olup Rusya'yı karşısına almak yerine dengeli davranmayı ön gören bir politika izlemiştir (Ceyhan, 2004: 28-30).

Son Söz ve Güncel Değerlendirme

Dünyanın ilk modern savaşı sayılan Kırım Savaşı, XIX. yüzyılın en önemli savaşlarından biridir. Zira Rusya'nın başından beri yürüttüğü Kafkas politikasının temel gayesi sadece Kafkaslar ile yetinmek değil, Ortadoğu, Kırım, Osmanlı ve Türkistan'a kadar olan bir bölgede egemenlik sağlamaktı. Avrupalı Devletler XIX. yüzyılın başlarında Osmanlı aleyhine yaptıkları planları arttırmış bulunmaktaydılar. Özellikle çeşitli kışkırtmalar ile Osmanlı sınırları içerisinde isyanlar çıkarılmaktaydı. Rusya; Balkanlar'da Boğdan'ı, Sırbistan'ı ve Basarabya'yı kışkırtıyorken; 1821'de Rumların Avrupalılar ve Ruslardan destek alarak başlattıkları Mora İsyanı, Kuzey Yunanistan ve civarında yayılım gösteren Yunancılık ideolojisi, Ermeni terörü vb. hepsinin tek gayesi Osmanlı Devleti'ni yıkmaktı. Özellikle de Rumluk fikri; Batı Anadolu, Adalar ve Anadolu'da önemli yerlere

yayılarak geniş çaplı bir hareket özelliği taşımaktadır. Bu derece geniş çaplı bir hareketin gayesi Osmanlı'nın yıkılmasını sağlayıp Bizans İmparatorluğu'nu yeniden canlandırmaktı.

1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla ordu bakımından da güçsüz ve yetersizdi. Rusya, Avrupalı Devletleri Osmanlı'ya karşı sadece kışkırtmıyor; birbirlerinden uzaklaşmaları için de çaba sarf etmekteydi. Ruslar, Osmanlı'yı daha da sıkıştırıp Kars ve Erzurum'u da alıp, Edirne Antlaşması ile Kafkaslardaki haklarından vazgeçmeye mecbur bırakmışlardır. Zaten 1812 Bükreş Antlaşması'ndan sonra bu bölgede bir türlü kontrolü sağlayamayan Osmanlı, neredeyse Kafkas'daki hâkimiyetini kaybetmiştir. Rusya ise Çeçenistan ve Dağıstan hariç Kafkasların tamamına hâkim olmuştur. Yani Ruslar artık Hazar Denizi vasıtasıyla Türkistan'a rahatlıkla inebileceklerdi. Rusya sadece bununla da sınırlı kalmamakta; 1833 Hünkâr İskelesi Antlaşması'nın imzalanmasından sonra boğazlarda da söz hakkı elde etmiş olacaktı. Hal böyle olunca İngiltere ve Fransa, Edirne Antlaşması sonrasında Ortadoğu, Kafkaslar ve Türkistan'daki hedeflerini belirleyerek sadece kendi çıkarları için hareket etmekteydiler.

Kırım Savaşı esnasında, Fransa tıpkı günümüzde olduğu gibi Akdeniz üzerindeki hâkimiyetini düşünmekteydi. İngilizler de kendi çıkarları açısından gerek Kırım Savaşı'nda gerekse Ruslara karşı olan Gazavat'ta Şâmil yanlısı bir politika izlemişlerdir. Çünkü İngilizler açısından bakıldığında Şâmil'in Rusları hezimete uğratması Hindistan'ın Delhi kentine giden yolun da kontrol altına alınmasıydı. İngiltere kendi kontrolü altında olan bu bölgenin güvenliği için olası bir Rus tehdidine karşı Kuzey Kafkas hâkimlerini destekleyici bir tutum sergilemiştir.

Kırım'ı işgal ve tek taraflı ilhak eden Rusya, burada kendine özgü bir yönetim tesis etti. Ülkenin iktisadi kaynaklarının, nüfusunun, sosyal yapısının ve halkının hayat tarzının tespiti için eski hanlık yöneticilerinden bazılarının da görevlendirildiği geçici ve bir Kırım mahalli iktidarı oluşturuldu. Bundan böyle Kırım Tatarlarına ülke yönetiminde söz hakkı verilmedi. Oysa Rus usul-i idaresi ülkenin her yerinde hâkim güç olmuştur. Bu idari birimde '*Kırım Türkleri*' sözünün kullanılmasından özellikle kaçınılmıştır. Rus nüfus çoğunluğunun bulunduğu başka arazilere birleştirildi. Bolşevik iktidarı ve Sovyetler döneminde Kırım'ı '*Rus-Slav-Hıristiyan*' ülkesi haline getirme amacıyla hareket eden Rus idaresi, burayı güneye yayılmada adeta bir sıçrama tahtası olarak görmekteydi. Kırım'daki uzun yıllara dayanan Türk-İslam izlerini sistematik bir düzeyde silinmesine girişildi. Bölgenin dil, din ve kültür bakımından yozlaşmasına gidildi. Günümüzde ise daha çok ekonomik ve idari baskılar uygulanmaktadır. Bu nedenle Kırım Türklerinin eskiden beri sürgün edilenlerin ve şuan mevcut Türk nüfusunu tam olarak tespit etmek güç olsa gerek.

Tarihin tekerrür gerçeğinden yola çıkarak, günümüzde Kırım, Ortadoğu, Anadolu ve Kafkaslarda meydana gelen olaylar kanaatimize göre aslında Kırım, Birinci ve İkinci Dünya savaşlarının neticeleridir. Şöyle ki bu savaşlar sonrası dünya haritası yeniden şekillenemeye çalışıldı. Özellikle son 30 yılda Karabağ, Kırım, Doğu Türkistan, Çeçenistan, Filistin, Bosna, Libya, Suriye, Afganistan, Irak, Mısır, Keşmir gibi Türk ve Müslüman eski Osmanlı coğrafyası eskilerin değimiyle çetrefilli hale getirilerek adeta kan gölüne çevrildiler.

Kaynaklar

1. Ahmet, Cevdet Paşa, *Târîh-î Cevdet*, (Haz. Abdülkadir Özcan), Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, III. 2. Dizi, Sayı.15, Cilt. I, Ankara, 2018.
2. Ahmet, Cevdet Paşa, Tezakir-i Cevdet, (Haz: Cavit Baysun), TTK, Ankara, 1953.
3. Berkok, İsmail, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1958.
4. BOA, Cevdet Hariciye: Fon Kodu: C. HR. Dosya Nu: 110, Gömlek Nu: 54.
5. BOA, Divan Kalemi Evrakı: Fon Kodu: A. DVN. Dosya Nu: 90, Gömlek Nu: 15.
6. BOA, Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi: Fon Kod: HR.MKT, Dos Nu: 91, Gömlek Nu: 14.
7. BOA, Hariciye Nezareti Siyasi: Fon Kodu: HR. SYS Dosya Nu: 1335, Gömlek Nu: 19.
8. BOA, Hariciye Nezareti Siyasi: Fon Kodu: HR. SYS Dosya Nu: 80, Gömlek Nu: 52.
9. BOA, Hariciye Nezareti Siyasi: Fon Kodu: HR. SYS Dosya Nu: 907, Gömlek Nu: 16.
10. BOA, Hariciye Nezareti Terc Odası: Fon Kodu: HR. TO. Dosya Nu: 220, Gömlek Nu: 48.
11. BOA, İrade-i Dâhiliye: Fon Kodu: I. DH. Dosya Nu: 301 Gömlek, Nu: 19040.
12. BOA, Mektubî Kalemi Evrakı: Fon Kodu: A. MKT. Dosya Nu: 104, Gömlek Nu: 58.

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

13. BOA, Mühimme Kalemi Evrakı: Fon Kodu: A.MKT. MHM. Dosya Nu: 78 Gömlek Nu: 39.
14. BOA, Sadaret Amedi Kalemi Evrakı: Fon Kodu: A. AMD. Dosya Nu: 64, Gömlek Nu: 44.
15. Ceyhan, Şamil, Osmanlı Devleti-Dağıstan İlişkileri (1830-1864), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi*, Ankara, 2004.
16. Çavlı, Emin, Ali, *Kırım Harbi Paris Muahedesi 1856*, Nu: 6, Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1957.
17. Çelik, Osman, *İngiliz Belgelerinde Türkiye ve Kafkasya*, Gelişim Matbaası, Ankara, 1992.
18. Kireçci, Mehmet Akif, Selim Tezcan, *Kırım'ın Kısa Tarihi*, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyeti Başkanlığı, Araştırma İnceleme Dizisi, Nu: 24, Ankara, 2015.
19. Mustafayev, Beşir, "Rusya'nın Kırım'ı İlhakı Bağlamında Tarihin Değişik Dönemlerinde Kırım'da Rus Usul-i İdaresi", *TTK Bildiri Kitabı*, VIII. Dizi, Sayı. 21, Cilt. 1, Ankara, 2017.
20. Mustafayev, Beşir, "Cihan Hâkimiyetini Moskoflara Öğütleyen Deli Petro'nun Vasiyetnamesi ve Ermenistan Devletinin Kurulmasında Etkisi", *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt. 4, Sayı. 11, Mersin, 2013
21. Mustafayev, Beşir, Elif Yıldız Yüce, "Arşiv Belgelerine Göre Şeyh Şamil ve Naiplerinin Kuzey Kafkas'taki Direnişinde Devlet-i Aliyye Osmanlı'nın Tutumu: Hasan Hasbi Örneği", *Elmi İş Beynelxalq Elmi Jurnal*, Nu: 06/55, Bakı, 2020.
22. Şahin, Hasan, "Şark Meselesi Çerçevesinde Osmanlı- İngiliz İlişkilerine Genel Bir Bakış", *A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı. 29, Erzurum, 2006.
23. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856)*, Ankara, 2006.
24. T.C. Genelkurmay Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvetleri Tarihi Osmanlı Devri Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı* (1853-1856), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1986.
25. Tansu, Samih Nafiz, *Çarlara Baş Eğmeyen Türk Şeyh Şâmil*, 4. Baskı, Ankara, Tarihsiz.
26. Yüce, Elif Yıldız, Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı- Kuzey Kafkas Hâkimleri Arasındaki İlişkiler (İmam Mansur ve Şeyh Şâmil Dönemleri), SİÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Genel Türk Tarihi Bilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Siirt, 2020.

Ekler

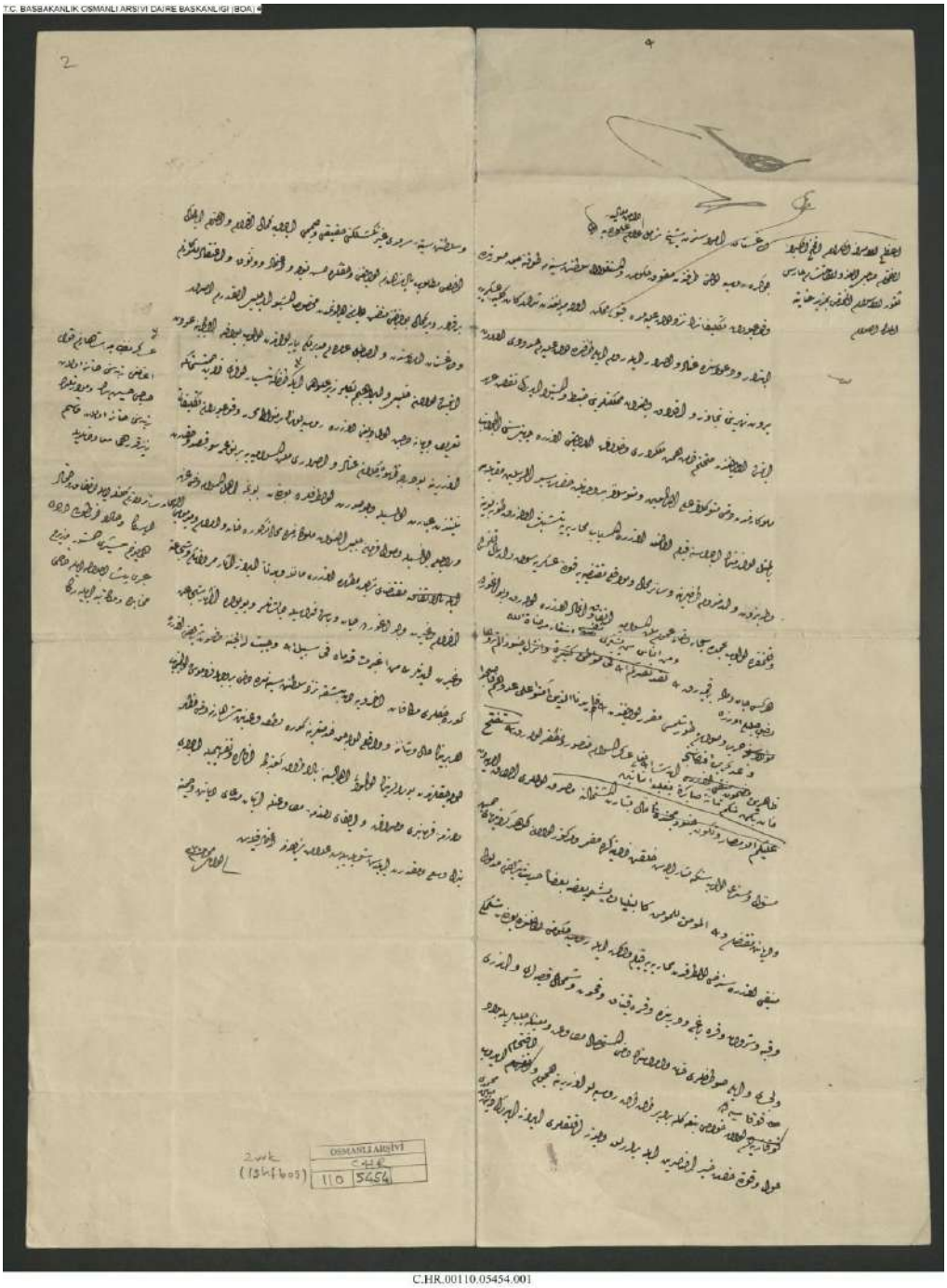

Ek-1. *Kırım savaşında Rusların Eflak ve Boğdan'ı işgal eylemeleri üzerine karışılık verileceğini ve İmam Şâmil'in Anadolu Mareşalı ile birlik olup Ruslara karşı savaş yapılmasına dair Şâmil'e verilen hüküm belgesi.*

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

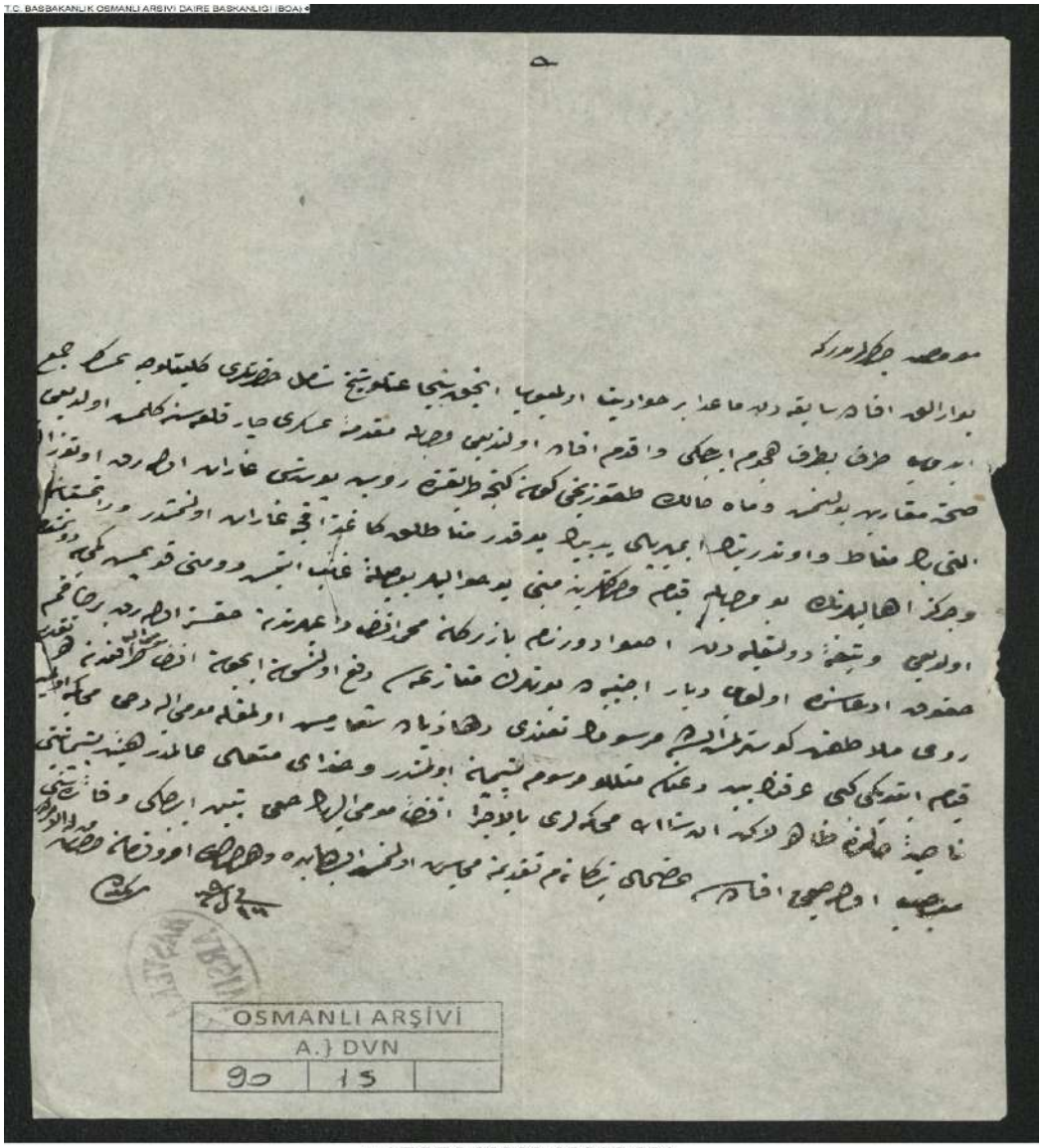

A.}DVN.00090.00015.001

Ek-2. *İmam Şâmil'in Çar kalesine yapacağı askeri harekât, Çar ahalisinin kıyam hareketleri ve Rus postasın soyulmasna dair belge.*

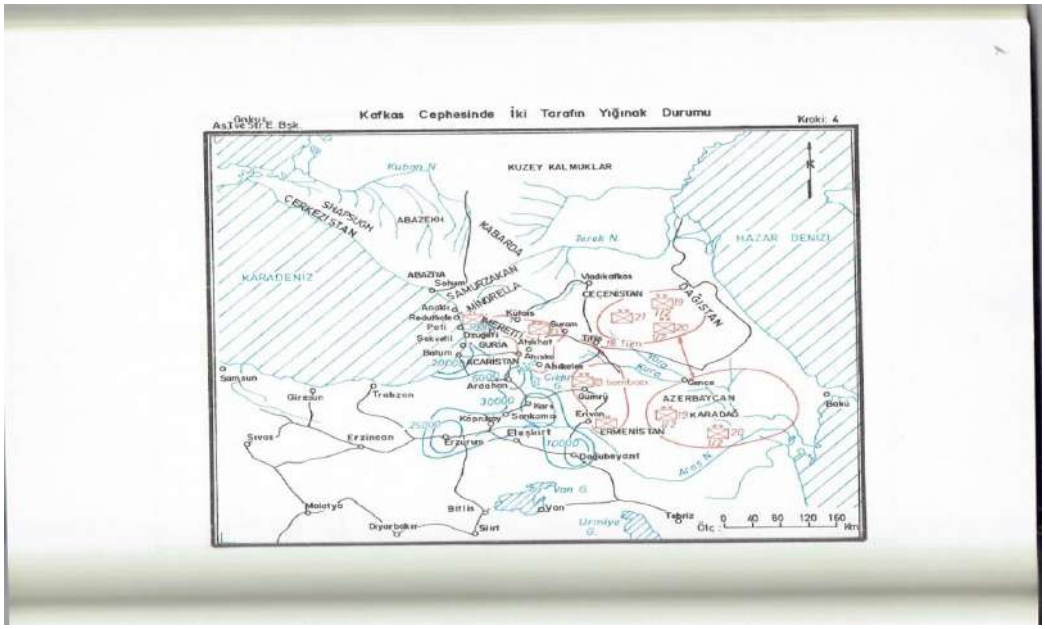

Ek-3. *Kafkas cephesinde her iki tarafın yığınak yaptığına dair*
(T.C. Gebelkurmay Başkanlığı ATESE Arşivi)

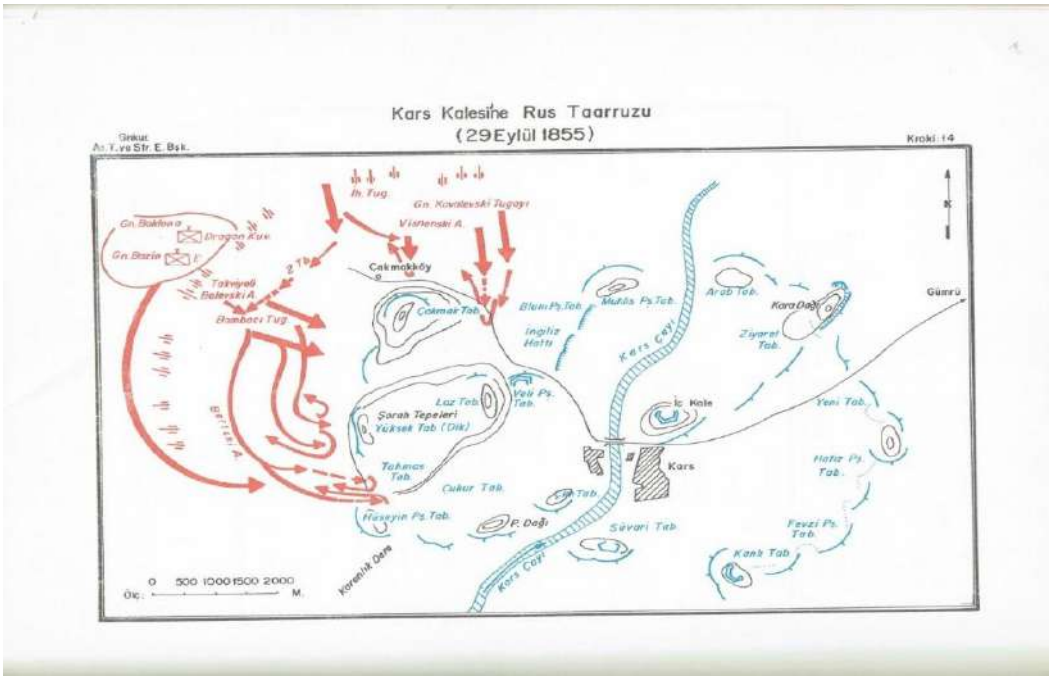

Ek-4. *Rusların Kars kalesine taarruzlarına dair*
(T.C.Genelkurmay Başkanlığı ATESE Arşivi)

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

Вафа Ягубали гызы Мамедова
Институт права и прав человека НАНА
старший научный сотрудник
vafa_mammadova12@mail.ru

ИТОГИ И УРОКИ ВТОРОЙ КАРАБАХСКОЙ ВОЙНЫ 2020 ГОДА

Ключевые слова. *Славная победа, освободительная задача, разминирование земель, возвращение беженцев и переселенцев*

Results and lessons of the Second Karabakh War

Summary

All the miscalculations and misses of the Armenian side, of course, were successfully used by the Azerbaijani Armed Forces to achieve a convincing victory in a relatively short historical period. Azerbaijan, which has brilliantly completed an important and complex liberation task, now faces an equally important and difficult creative task - the need to restore the destroyed economy, and the establishment of good-neighborly relations with border states.
Key words: *A glorious victory, a liberation task, land clearance, the return of refugees and immigrants.*

Вторую масштабную войну за Нагорный Карабах и прилегающие к нему территории, оккупированные Арменией во время первой Карабахской войны 1991-1994 годов, Азербайджан и Армения вели, начиная с 27 сентября по 10 ноября 2020 года. Итогом войны стала историческая победа азербайджанских Вооруженных Сил, освободивших оккупированные районы, и позорное поражение Армении. При посредничестве России, армянские лидерами было подписано соглашение о прекращении огня и взято обязательство к 1 декабря вывести с территории Азербайджана свои вооруженные силы. Победа в войне вызвала у азербайджанского народа чувство радости и гордости за свои Вооруженные Силы, небывалый подъем патриотизма и чувства благодарности руководителям страны, ее замечательному Президенту. Поражение Армении вызвало в стране политический и экономический кризис, с которым она в течение еще долгого времени не сможет справиться.

Война в значительной степени повлияла на политическую и социальную обстановку в Азербайджане, вызвав всеобщую социальную поддержку руководства страны и осуществляемой им в отношении военного конфликта политических действий. В настоящее время правительство страны поддерживают даже усиленно критиковавшие его до начала военного конфликта оппозиционные силы. Следовательно, итогом 44-дневной войны следует признать, прежде всего восстановление территориальной целостности Азербайджана, освобождение незаконно оккупированной части территории страны, признанной международным сообществом, и во-вторых, очень важным итогом является достижение такой сплоченности общества, которая является необходимой основой для осуществления всех будущих политических и экономических реформ.

Абсолютно уверенное в своем военном превосходстве над вооруженным потенциалом Азербайджана, убежденное в боеготовности своей армии, армянское общество оказалось шокированным таким бесславным исходом войны. Для миллионов жителей Армении, подписанное при посредничестве России мирное соглашение оказалось потрясением, поскольку во время войны военным и политическим руководством страны их постоянно держали в неведении либо вводили в заблуждение, сообщая лживую и недостоверную информацию. В конечном итоге, все это, с одной стороны, привело к политическому кризису, а с другой стороны – спровоцировало общенациональное недоверие к руководству страны. Армянские националисты, ворвавшись в здание Парламента, устроили самосуд в отношении спикера армянского парламента буквально сразу же после сообщения о заключении мирного соглашения. Сообщения о подобных нападениях на различных официальных лиц появлялись и в

последующие дни. Несмотря на то, что большинство армян признали невозможным отказ от подписания мирного соглашения, тем не менее многие из них, включая представителей диаспоры, эксперты, политики и рядовые граждане требовали немедленной отставки премьер-министра страны, подписавшего данное соглашение. Ряд членов правительства, после подписания соглашения о прекращении огня и выводе армянских войск с территории Азербайджана, подали в отставку.

Наряду с последствиями политического характера, поражение Армении в Карабахской войне углубило экономический кризис, переживаемый страной в связи с ограничениями не только военного характера, но и связанными с переживаемой всем мировым сообществом пандемией. Приблизившийся к 70% от ВВП государственный долг страны является пугающим показателем для нестабильной армянской экономики.

В связи с переселением в Армению незаконных поселенцев из освобожденных в результате войны незаконно оккупированных районов Азербайджана, война привела к гуманитарному кризису. У мировой общественности буквально шоковое состояние вызвало поведение тех армян, которые были обязаны согласно соглашению о прекращении огня, покинуть места незаконного проживания, заселенные ими после незаконного выдворения азербайджанского населения во время войны начала 1990-х годов.

По заявлению Президента Азербайджана господина И. Алиева, на оккупированных территориях было разрушено большинство больниц, домов, памятников и Азербайджан подаст иски в международные суды, чтобы заставить Армению выплатить компенсацию за причиненный ущерб [2]. По мнению бывших официальных лиц, представлявших Армению в Европейском суде по правам человека, компенсация, которую Армении придется выплатить Азербайджану за причиненный материальный и экологический ущерб может составить более $50 млрд. [8].

В дополнение к уже причиненному на протяжении всех тридцати лет оккупации ущербу азербайджанским культурным, историческим памятникам и экологической среде, покидая азербайджанские земли, и преследуя цель не оставить азербайджанцам ничего ценного, армяне поджигали леса, срубали деревья, сжигали дома, в которых проживали, используя тактику выжженной земли.

Более того, армянские националисты перед тем как передать его Азербайджану, требовали истребить всю флору и фауну Карабахского района, невзирая на возможные отрицательные последствия таких действий не только для Азербайджана, но и всего региона в целом. Так, в частности, один из ярых армянских националистов договорился даже до того, чтобы «взорвать Саргсанское водохранилище, отравить реки, идущие в Азербайджан, сжечь все леса, а потом разнести отходы атомной электростанции в Карабахе» [10]. С сожалением следует констатировать, что этот бесчеловечный призыв к совершению международного преступления в виде экоцида нашел множество сторонников [10].

Следовательно, итогами Второй Карабахской войны для Армении, потерпевшей сокрушительное поражение, стали насильственный экстремизм, экологическая преступность, духовный, нравственный, экономический, гуманитарный и политический кризис.

Для Азербайджана победа в этой войне стала временем надежд и свершений. Народ празднует историческую победу, доставшуюся высокой ценой крови множества шехидов и страданий их матерей и отцов. Около миллиона вынужденных переселенцев, изгнанных с родных земель почти тридцать лет назад с нетерпением ждут возвращения на родину [5].

Завершившаяся война вызывает много вопросов, на которые следует искать ответы. Почему история Нагорного Карабаха выглядит такой запутанной и страшной? Земля эта пропитана кровью многих поколений и пока неясно будет ли данный мир вечным или только временным, до тех пор, пока не придут к власти новые реваншисты, готовые вновь отвоевывать уже завоеванное и проливать кровь все новых и новых поколений. Нагорно-карабахское противостояние выглядит не только затяжным, но и словно несущим отпечаток какой-то безнадежности. Ненависть и вражда копились годами и впитались в кровь, ни о каком доверии и уступках говорить не приходится. Пропагандистские силы Армении нагнетают истерию,

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

используя религиозную риторику. Идеология лжи, дезинформации, дискриминации, человеконенавистничества, зависти и религиозной ненависти и вражды, политика, основанная на демонстративном игнорировании интересов других народов, бессмысленной риторике и организации провокаций, повсеместное использование лицемерия и нагнетание страха и недоверия к азербайджанскому народу – со всем этим придется жить и мириться долгие годы, терпеливо и настойчиво убеждая в возможности жить мирно и дружно, невзирая на отдельные возникающие и вполне разрешимые разногласия.

Несмотря на тот факт, что более 90% жителей Азербайджана являются приверженцами мусульманской религии, Азербайджан считается светским государством, подчеркивая свою толерантность, терпимость и уважительное отношение ко всем, в том числе христианским конфессиям.

Православные источники утверждают, что с тех пор, как была реконструирована в 1998 году Бакинская и Прикаспийская епархия Русской православной церкви, осуществляется успешное сотрудничество с властными структурами, в том числе в сфере реконструкции храмов на освобожденных от оккупации территориях. Избавившись от Карабахской проблемы и Азербайджан, и Армения получили прекрасную возможность не только для нормализации отношений со всеми соседними государствами, но и плодотворного взаимовыгодного сотрудничества в различных областях экономики, в том числе транспортной сфере [7].

Говоря об итогах и уроках прошедшей войны следует отметить, что причины поражения Армении лежат в вопросах психологии, разведки и стратегии всей военной кампании. Ереван не сумел организовать основанную на новых принципах эффективную оборону, с учетом «антидроновой» ПВО и контрбатарейную борьбу. Ничего не было предпринято для того, чтобы приспособить к новым военным реалиям старую оборонительную систему. Армения не смогла правильно рассчитать направление главного удара, а также не сочла необходимым посчитаться с количественным и качественным преимуществом азербайджанских Вооруженных Сил. Именно Армения стала инициатором войны, постоянно оскорбляя и провоцируя Азербайджан, то есть предприняв все возможное, чтобы война стала реальностью. В результате всех перечисленных и многих других просчетов и ошибок итогом войны для Армении стали разрушенная экономика, 5 тыс. погибших и утрата территории в 10 тыс. кв. км.

Информационный центр Вооруженных Сил Армении всю войну представлял ложные сведения о ходе военных действий, дезинформируя и демонстративно игнорируя общественные и государственные интересы, что в конечном итоге привело к глубокому психологическому кризису в армянском обществе.

В качестве еще одной причины поражения в войне указывают ошибки в управлении армией. Вооруженные Силы Армении оказались полностью небоеспособными, о чем свидетельствует огромное количество дезертиров, численность которых уже на пятый день войны составляла 1500 человек. Даже многофункциональные истребители СУ-30СМ, закупленные Арменией у России, в боевых действиях невозможно было использовать, поскольку к ним «забыли» приобрести ракетное вооружение [3].

Естественно, что многочисленные откровения военного руководства Армении, будут появляться и дальше, открывая миру неприглядную картину всех недочетов и промахов армянской армии, послуживших причинами столь позорного поражения Армении во второй Карабахской войне. Следует согласиться с мнением, что основными причинами поражения следует признать: 1 – недостатки мобилизационной политики; 2 – допущенный при анализе направлений удара стратегический просчет; 3 – неспособность отразить воздушные угрозы; 4 – допущение наступления на южном фланге; 5 – тактические представления, отставшие от времени; 6 – неудовлетворительная деятельность разведывательных органов; 7 – неверная оценка сил противника, их недооценка; 8 – самоуверенность, доведенная до абсурда; 9 – не получившие отклика других государств и мирового сообщества призывы о военной и экономической поддержке и помощи.

Естественно, что все просчеты и промахи армянской стороны были успешно использованы азербайджанскими Вооруженными Силами для достижения убедительной победы за сравнительно короткий исторический срок. Перед Азербайджаном, блестяще выполнившим важную и сложную освободительную задачу теперь стоит не менее важная и сложная созидательная задача – необходимость восстановления разрушенной экономики, налаживание добрососедских отношений с пограничными государствами.

На очень высоком уровне налажены рассчитанные не только на сегодняшний день, но и на будущее, двусторонние отношения между Азербайджанской Республикой и Исламской Республикой Иран. Тем не менее, новые возможности для более тесного сотрудничества между Баку и Тегераном, появились после успешного завершения военных действий в Карабахе. К укреплению экономических связей между Азербайджаном и Ираном приведет, прежде всего, восстановление полного контроля над 132-километровым участком азербайджано-иранской границы, а также освобождение исторического Худаферинского моста и городов Джебраил и Зангилан. 16 октября, после освобождения прилегающих к границам Ирана азербайджанских территорий, возобновила боевое дежурство на двух заставах -«Чахырлы» и «Махмудлу» Государственная пограничная служба Азербайджана.

23 февраля 2016 года во время визита в Иран Президента Азербайджана господина Ильхама Алиева, то есть еще четыре года назад, сторонами было подписано соглашение «О сотрудничестве между правительствами Азербайджана и Ирана в сфере продолжения строительства на реке Араз гидроузлов и гидростанций «Худаферин» и «Гыз Галасы», их эксплуатации и использовании энергетических и водных ресурсов» [1]. Как полагали в то время отдельные политики, предусмотренное соглашением возведение мостов над рекой Араз, будет способствовать интересам Армении, укрепляя коммуникационное сообщению между нею и Ираном. Иными словами, этот документ создавал условия для развития не азербайджано-иранского, а армяно-иранского сотрудничества.

Отметим, что преамбула подписанного в апреле 2016 года соглашения, содержала указание на необходимость учета требований четырех резолюций Совбеза ООН о восстановлении территориальной целостности Азербайджанской Республики. Исходя из этого, подписанное соглашение представляло собой подтверждающий территориальную целостность Азербайджана международный документ. Кроме того, подписание данного документа подтвердило уверенность Азербайджанского руководства, что в скором времени районы, незаконно оккупированные Арменией, в том числе и Худаферин, обязательно будут освобождены. Таким образом, данный проект создает новые возможности для реализации инфраструктурных проектов Азербайджана и ИРИ, а также служит важным толчком для социально-экономического развития этого региона. Нет никаких сомнений в том, что в современный период в отношениях между Азербайджаном и Ираном открывается новая страница [6].

Еще одним замечательным достижением в восстановлении экономики Карабахского региона и налаживании дружеских связей с соседними государствами послужит строительство международного аэропорта в Физулинском районе Нагорного Карабаха, который планируется ввести в эксплуатацию осенью этого года. На пресс-конференции, проведенной для местных и иностранных СМИ Президентом Азербайджана господином Ильхамом Алиевым, глава государства отметил, что работы в том направлении уже ведутся [9]. Кроме того, строятся две автодороги, ведущие в Шушу, однако точные сроки строительства дорог и введения их в эксплуатацию вызывают определенные сложности, связанные с проблемами разминирования местности. Помимо строительства международного аэропорта в Физулинском районе, планируется строительство еще двух аэропортов в Зангеланком и Лачинском районах Нагорного Карабаха.

Несмотря на то, что многие аналитики полагают, что это невозможно и ситуация в регионе рано или поздно вновь станет неконтролируемой [23], тем не менее, ни азербайджанское руководство, ни весь азербайджанский народ не сомневается, что Карабах был, есть и будет азербайджанской землей, он завоеван в честном военном противостоянии, в открытой, бесстрашной и бескомпромиссной борьбе, еще и еще раз доказавшей всему миру, что

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

конституционный принцип, согласно которому одним из намерений азербайджанского народа является защита независимости, суверенитета и территориальной целостности Азербайджанского государства незыблем и нерушим [4].

Литература

1. Азербайджан и Иран подписали историческое «Худаферинское соглашение». [Электронный ресурс].https://1news.az/news/20160225123706496 -Azerbaidzhan-i-Iran-podpisali-istoricheskoe-Khudaferinskoe-soglashenie
2. Армения обязана выплатить Азербайджану 50 млрд за ущерб в Карабахе. [Электронный ресурс]. https://news.day.az/politics/1289669.html
3. Евгений Крутиков Неутешительные итоги. Источник: https://oborona.ru/includes/periodics/geopolitics/2020/1127/18030520//detail.shtml
4. Конституция Азербайджанской Республики. Баку. Изд-во «Qanun». 2019.
5. Как Вторая Карабахская война изменила Армению и Азербайджан. [Электронный ресурс]. https://vestikavkaza.ru/material/328345
6. Карабахская война: в отношениях Азербайджана и Ирана открывается новая страница. [Электронный ресурс]. http://vzglyad.az/news/179598
7. NEWS.ruhttps://www.mk.ru/politics/2020/11/09/azerbaydzhan-vyigral-vtoruyu-voynu-v-karabakhe.html
8. Общий ущерб Азербайджану от армянской агрессии оценивается примерно в $ 60 млрд. [Электронный ресурс]. https://1news.az/mbile/authors/oped/20170220024947465.html
9. Президент Ильхам Алиев провел пресс-конференцию для представителей местных и зарубежных СМИ. [Электронный ресурс]. https://www.trend.az/azerbaijan/politics/3386936.html
10. Про вандализм армянских националистов в Нагорном Карабахе. [Электронный ресурс]. https://pikabu.ru/story/pro_vandalizm_armyanskikh
1. _natsionalistov_v_nagornom_karabakhe_7867805

Mehriban Əlabbas qızı Abdullayeva
Bakı Slavyan Universiteti
filologiya elmləri doktoru, dosent
mehriban.abdullayeva.00@bk.ru

TÜRK DİLÇİLİYİNDƏ ONOMASTİK VAHİDLƏRİN TƏDQİQİ

Açar sözlər: *onomastik vahidlər, antroponemika, Türk dili, linqvistika, toponimika*

Studies of onomastic units in the Turkish linguistics

Summary

The study of the onomastic structure of the Turkic languages is one of the most pressing problems of modern linguistics. Certain problems of the development of the onomastics of the Turkish language attracted the attention of foreign as well as domestic linguists. The article is devoted to theoretical problems and approaches to the study of onomastics in Turkic linguistics. The existing theories and methods of onomastic research in modern linguistics are considered. The experience of studying onomastic units in the Turkish languages is shared. In the course of the analysis of historiography, the question was established that there are strong traditions in Turkology and a wealth of experience has been accumulated in the study of the anthroponymic system.

Key words: *linguistics, Turkish language, onomastic research, anthroponymy*

Türk mədəniyyətində şəxs adları insanın taleyi ilə əlaqəli olduğundan adların seçilməsinə həmişə xüsusi diqqət yetirilmiş, uşaqlara ad vermək ənənələri çox qədim dövrlərdə yaranmağa başlamış və bəzi dəyişikliklərə uğrayaraq bu günümüzə çatmışdır. Adlandırma əvvəlki dövrlərdə insanları sadəcə bir-birindən ayırd etmək və fərqləndirmək üçün istifadə olunmuş, tədricən adi adlandırmadan kənara çıxaraq şaxələnmiş, zənginləşmiş və vacib mədəniyyət elementinə çevrilmişdir. Əslində hər bir ad milli ruhu, dini etiqadı, ictimai hadisələri, igidliyi, qəhrəmanlığı, gözəlliyi, sədaqəti, hörməti, sevgini, incəliyi, mədəniyyəti, zamanı, ənənəni və s. əks etdirir. Şifahi və yazılı türk mətnlərində adlandırma ilə bağlı bir çox nümunəyə rast gəlmək mümkündür.

İlk yazılı mənbələrdə, dastanlarda türklərdə ad vermək və ya ad almaqla bağlı bəzi ənənələri görürük. Bütün türklərdə adlandırma, advermə üçün ümumi olan üç element nəzərə çarpır. Vacib bir iş görəndən sonra insanın ad alması, uşağa ad qoyulması, adını qoyarkən bir mərasim təşkil edilməsi və ağsaqqal, hörmətli bir insanın uşağa ad verməsi. "Şəxs adlarının Türk mədəniyyət tarixində əhəmiyyətli bir yeri vardır. Məsələn, "yakutlarda uşaq doğularkən ona verilən ad əsl ad kimi qəbul edilmir, əsl ad yay çəkib ox atdıqdan sonra verilirdi. Yakutların bu ənənəsi Oğuzlarda da var" (12, s. 173; 16, s. 423).

Bir dilin lüğət tərkibindəki xüsusi bir adın elementlərinə diqqət yetirən və mənşəyi, tarixi inkişafı, müxtəlif dil və mədəni məsələləri baxımından xüsusi adları araşdıran sahələrdən birini də şəxs adlarını tədqiq edən antroponimika təşkil edir (6, s.32). Adın istifadəsi hər cəmiyyətdə olduğu kimi Türk cəmiyyətində də sosial, mədəni və hüquqi bir funksiyaya malikdir. İnsanlara bir tərəfdən şəxsiyyət verən və cəmiyyətin digər üzvləri ilə müxtəlif sosial və mədəni əlaqələri davam etdirmək imkanı verən adın istifadəsi hər bir şəxsə hüquqi və sosial status verir. Bu, həm şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə, həm də insanlarla ictimaiyyət arasındakı münasibətlərdə diaqnoz və eyniləşdirmə imkanı verir; ictimai həyatda yarana biləcək münaqişə və qarşıdurmaların qarşısını alır (8, s.29).

Türk dilçiliyində onomastika məsələləri, onomastik vahidlərin tədqiqi və mənşəyinin öyrənilməsi Əhməd Cəfəroğlu, Faruk Sümer, Doğan Aksan, Besim Atalay, Həsən Eren, Tuncər Gülənsoy, İbrahim Kaferoğlu, Saim Sakaoğlu, Abdulkadir İnan, Tuncer Baykara, Mecit Doğru, Mehmet Eröz, Fevziye Abdullah Tansel, Z.Fahri Fındıkoğlu, Hüseyin Namık Orkun, M.Fahrettin Kırzıoğlu, Mahmut Ragıp Qazimihal, Ali Esad Bozyiğit və digər alimlərin adı ilə bağlıdır.

Türk dilçiliyində onomastik vahidlərin, daha dəqiq desək, antroponim və toponimlərin öyrənilməsinə XX əsrin 30-cu illərindən başlanmışdır. Onomastik vahidlər haqqında yazılan

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

biblioqrafik götəricilərdə və məqalələrdə (7;13;15) belə, əsasən, antroponim və toponimlərin nəzəri cəhətdən olmasa da, praktik işləndiyini görürük. Türkiyədəki onomastik tədqiqatların başladığı dövrdə ən əhəmiyyətli işlər Safvet bəy, Besim Atalay və Əhməd Cəfəroğlunun adı ilə bağlıdır. XX əsrin 30-40-cı illərində türk şəxs adlarından bəhs edən bir sıra tədqiqat əsərlərinə rast gəlinir. Belə ki, Turan Cəlal ve Ali Rıza Seyfinin "*Türk İsimleri"* (1929), Abdi İbrahim Şevkinin "*Öz Türkçe Adlar"*(1934), M.Cavit və O.Saffetin "*Türk Adları"* (1934), M.Zeki Vuralın "*Öz Türkçe Kadın ve Erkek Adları"* (1934) və "*Öz Türkçe Kadın ve Erkek Adları Soyadları"* (1935), Orhan Rahmi Gökçenin *"Her Türkün Adı Öz Türkçe Olmalıdır"* (1934), Niyazi Ramazan Yüreğiroğlunun "*Atalarımızın Adları"* (1935), Erhan Sanaterin "*Soyadı Kanunu ve Öz Türkçe Adlar"*(1935), Murad Urazın "*Türk Adları"* (1935), Kemalettin Şükrü Orbayın "*Öz Türkçe Adlar ve Sözler"* (1935), Besim Atalayın "*Türk Büyükleri veya Türk Adları"* (1935) və "*Türk Adları"* (1936), Emin Refik Kırışın "*Türk Adları"* (1939), əslən azərbaycanlı alim Əhməd Cəfəroğlunun *"Kars Vilayeti Kadın Adları, Kars Vilayeti Erkek Adları"* (1942), *Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar", "Kız Adları" Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar"* (1944) və *"Malatya Vilâyeti Kadın Adları" Güney Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar* (1945), Osman Özdemir İlqının "*Türk Kadın ve Erkek İsimlerinin Manası"* (1959) və "*Türk Kadın ve Erkek İsimleri"* (1959) və digər əsərlər Türk antroponimikasının müxtəlif məsələlərinə həsr edilmiş ilk əsərlər sırasına daxildir.

"Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerinde Bir Deneme" (1942), "Türkçe'de Kelime Yapma Yolları" (1946), "Arapça ile Türkçenin Karşılaştırılması" (1954), "Türk Dilinde Ana Kelimeler veya Türkçe'de Türetme Sözlüğü" (1967) kimi fundamental əsərlərin müəllifi, Mahmud Kaşğarlının "Divan-ı Lügat'it Türk" (ərəb dilindən tərcümə, 5 cilt, 1939-43) mükəmməl tərcüməçisi Besim Atalayın türk antroponimikası sahəsindəki fəaliyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Çünki Besim Atalay türk xalqlarının tarixi şəxsiyyətlərinin adları haqqında tədqiqat aparan ilk türk alimlərindən biridir. Onun 1921 və 1935-ci illərdə nəşr etdirdiyi "Türk Büyükleri ve ya Türk Adları" əsərində 600-ə yaxın şəxs adından bəhs edilmişdir. Ə.Tanrıverdinin də qeyd etdiyi kimi, əsər türk tarixinə dair faktlarla zəngindir. Çünki B.Atalay lüğətdə təqdim etdiyi antroponimik vahidləri M.Kaşğarinin lüğətindən, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanından, "Tuziki Teymuri", "Tərcümeyi-şəcəreyi-türki" və s. tarixi mənbələrdən götürmüşdür. B.Atalayın lüğətindən "Məşhur türklər" əsərində geniş şəkildə istifadə edilmişdir. Həmin əsərin foto surəti Azərbaycan Respublikası Əlyazmaları İnstitutunda saxlanılır. Bu mənbədə türkün böyük şəxsiyyətləri haqqında qısa və dəqiq məlumatlar verilmişdir (3, s.11).

Dialektoloji tədqiqatları, dil tarixi və leksikoqrafik araşdırmaları ilə türk dilçiliyinə adını qızıl hərflərlə yazdıran əslən azərbaycanlı alim Əhməd Cəfəroğlunun yaradıcılığında onomastik tədqiqatlar xüsusi yer tutur. Fikrət Turan Əhməd Cəfəroğlu haqqında yazır: Türkologiya elmi üçün əvəzsiz sayılan Şərq və Qərb dillərini bilməsi; dil, ədəbiyyat və mədəniyyət məsələlərinə elmi metodlarla yanaşma bacarığı və qabiliyyəti; kitabxana mənbələrini araşdıraraq türk dilinin tarixi mətnlərini və dil xüsusiyyətlərini açmaqla yanaşı, türkcənin canlı variantlarının, dialekt və şivələrinin sənədləşdirmək və araşdırmaq sahəsində bitib tükənmək bilməyən enerjisi ilə, bir çox mövzuda apardığı araşdırmalar və nəşrləri ilə Əhməd Cəfəroğlu Cümhuriyyət tarixinin sosial və humanitar elmlər sahəsində müstəsna bir yer qazanmış alimimizdir.

1938-ci ildə Avropada birincisi təşkil olunan Beynəlxalq Onomastika Qurultayının üçüncüsündə iştirak edən Əhməd Cəfəroğlu, həm də təşkilat komitəsinin Türkiyə təmsilçisi seçilmişdir. Bir çox mənbələrə görə, Türkiyə onomastikasını Qərb dünyasında ilk tanıdan məhz Əhməd Cəfəroğludur. Çünki illərlə "Onoma" jurnalında dərc olunan məqalələri və biblioqrafiyaları avropalıları Türkiyədəki onomastika sahəsində görülən işlərdən xəbərdar etmişdir.

Əhməd Cəfəroğlunun yaradıcılığını araşdıran Kamil Ünal onun onomastika ilə bağlı tədqiqatlarını dörd hissədə araşdırmağı məqsədəuyğun hesab edir:

1.Anadolu xaricindəki Türk dünyası haqqında onomastik yazıları; 2. Anadolu dialekt və şivələri külliyyatında yer alan onomastik yazıları; 3. Digər onomastik yazıları; 4. *Onoma* dərgisində nəşr olunan onomastik yazıları (22, s.106-107).

Ə.Cəfəroğlu müxtəlif illərdə nəşr olunmuş "Türk Onomastiğinde At Kültü" (1953), "Türk Onomastiğinde Av" (1958), "Dedem Korkut Hikayelerinin Antroponim Yapısı" (1959), "Türk Onomastiğinde 'başlık' yahut 'serpuş' (1960), "Türkiye'de Balık Adları" (1960), "Türk Onomastiğinde "Köpek Kültü" (1961), "Azerbaycan Onomastiğinde Ağa" (1962), "Türk Onomastiğinde Ay ve Güneş Unsurları" (1965), "Osmanlı İmparatorluğu Onomastiğinde 'Epitheta Ornantia'nın Karakteristik Çizgileri" (1965), "Kaşgarlı Mahmut'a Göre Akraba Adları" (1972) adlı məqalələri və konfranslardakı məruzələri ilə Türkiyə onomastikası üçün dəyərli töhfələr vermişdir. Müəllif digər türk xalqları antroponimlərinin təhlilinə — "Çuvaşlarda Türk Adları", Türkiye ve Uygurlarda Han Ünvanları" kimi məqalələrini həsr etmişdir.

Ə.Cəfəroğlunun 1959-cü ildə nəşr olunan "Dedem Korkut Hikâyelerinin Antroponim Yapısı" adlı yazısı xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Müəllif dastanın dilində tərkibində Dədə - Ata, Alp, Bay, Şer, Dəlü, Kara, Nikaplı, Kamlı, Kan və Kanlı, Koca, Dölək və s. sözlərinin işləndiyi antroponimləri ardıcıllıqla qruplaşdırararq təhlil etmiş, işlənmə məqamlarını göstərmiş, həmin türk antroponimlərinin mənasını, leksik-semantik xüsusiyyətlərini izah etmişdir. Türk onomastikasında bəzi sözlərin yerinə görə antroponim, bəzən isə toponim kimi istifadə olunduğu, hətta gətirdiyi nümunələrlə bu xüsusiyyətin bəzi dillərə də siraət etdiyi bildirilmişdir. Bu fikirləri bay sözünün təhlilində görmək mümkündür (s.67). Qeyd etməliyik ki, əsərdə tədqiqata cəlb edilmiş antroponimlər zəngin elmi mənbələrə əsaslanaraq türkoloji istiqamətdə şərh edilmişdir.

Ə.Cəfəroğlunun elmi yaradıcılığında Anadoludakı dialektoloji tədqiqatları və topladığı örnəklər mühüm bir yerə sahibdir. Bu istiqamətdə ilk elmi araşdırmaları aparan alimlərdən olan Ə.Cəfəroğlu dialektoloji tədqiqatlardan və nümunələrdən ibarət on cildlik kitab nəşr etdirmişdir. Alim Anadolunun müxtəlif bölgələrindən olan antroponimləri də toplayaraq "Kars Vilayeti Kadın Adları, Kars Vilayeti Erkek Adları", "Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar" (9;10) kitabında "Kız Adları", "Güney Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar" (11) kitabında isə "Malatya Vilâyeti Kadın Adları" şəxs adlarını təqdim etmişdir.

Ömrünü tarix elminə və araşdırmasına həsr edən, türk tarixinə dəyərli və son dərəcə əhəmiyyətli əsərlər bəxş edən Faruk Sümer həm tarixçilər, həm dilçilər üçün, bütövlükdə türk onomastikası üçün vacib sayılan "Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları" əsərinin müəllifidir. Faruk Sümer bu kitabı sağlığında yazıb bitirmiş, ancaq kitab çap edilməmişdir. Ölümündən sonra 1999-cu ildə Türk Dünyası Araşdırmaları Vəqfi tərəfindən Faruk Sümerin şəxs adları ilə bağlı dövrlərə görə təsnif etdiyi və bir çox materialı özündə əks etdirən iki cildlik "*Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları"* əsəri nəşr olunmuşdur (17;18, I-II). Vəfatından sonra nəşr edildiyi üçün kitabın təqdimat hissəsi prof. Turan Yazgan tərəfindən yazılmışdır. Birinci cilddə on beş türk dövləti dövründəki şəxslərin adları verilmişdir. Birinci kitabın davamı olaraq ikinci kitabda da dövlətlərdə istifadə olunan şəxs adları və vəzifələr göstərilərək izah edilmişdir. II cilddə səkkiz dövlət və bu dövlətlərdə istifadə olunan şəxs adları verilmişdir. Əsərdə Göytürk dövründə, Uyğur dövründə, Qaraxanlılar, Abakan bölgəsində, oğuzlarda, Xarəzmşahlar dövləti dövründə, Səfəvi dövlətində, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular dövründə, afşarlarda və qacarlarda, Elxanilərdə, Məmlüklərdə, Abbasi Ordularında, sonuncu Abbasi xəlifələri dövründə, qəznəvilərdə, Anadolu və Osmanlılarda, Bəyliklər dövründə və s. müşahidə olunan şəxs adları əks olunmuşdur. Başqa sözlə, "*Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları"* kitabında türklərin adlandırılması və ya ad verməsi ilə bağlı adətlərlə yanaşı, Göytürklərdən Osmanlılara qədər Türk dövlətlərində istifadə olunan şəxs adları araşdırılmış, Türk dövlətlərinin səciyyəvi xüsusiyyətləri, şəxs adlarının ifadə etdiyi mənalar, həmin şəxslərin tərcümeyi-halları, bir sıra adət-ənənələri haqqında məlumat verilmişdir. Əsərdə demək olar ki, türk tarixinin bütün mövcud adları haqqında məlumat mövcuddur.

Türkiyədə aparılan ilk toponimik tədqiqatlardan N.Hüseyin və Ahmet Nacinin "Anadolu'da Türklere Ait Yer İsimleri" (1928), H.Nihalın, A.Nacinin "Anadolu'da Türklere Aid Yer İsimleri" (1928), H.Namiqin "Coğrafi İsimlerin Ehemiyeti" (1934), H.R.Tankutun "Güneş-Dil Teorisine Göre Toponomik Tetkikler" (1936) və Diyarbakır Adı Üzerine Toponomik Bir Tetkik" (1937), F.Aksunun "Isparta İli Yer Adları" (1936), H.Ethemin "İstanbul Yer Adları" (1937), İ.R.İşitmanın "Köy Adları Üzerine Bir İnceleme" (1945), A.İnanın "Anadolu'nun Toponomisi ve Türk Boylarının Adları Meselesi" (1945), H. Tuncayın "Trabzon Adı Üzerine Bir Araştırma – IV"

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

(1945), C.A.Alagözün "1:800.000 Ölçekli Türkiye Haritası Yer Adları Cetveli (İndeks)" (1946), E.Bilgiçin "Adları ve Yerlerinin Tayini Üzerine İncelemeler" (1946) və "Anadolu'nun İlk Yazılı Kaynaklarındaki Yer Adları" (1946) tədqiqatlarını nümunə göstərmək olar. Qeyd edək ki, adı sadalanan bu toponimik tədqiqatların əksəriyyəti məqalə şəklindədir. Bu əsərlərlə tanışlıq göstərdi ki, əsasən bu sahədə aparılan tədqiqatların istiqaməti eyni olmuşdur. İstər antroponimlər, istərsə də toponimlərlə bağlı yazılan əsərlərdə daha çox onların təhlilinə üstünlük verilmiş, həmin onomastik vahidlərin dil xüsusiyyətləri və semantikasına az diqqət yetirilmişdir. Əsasən keçən əsrin 90-cı illərində Y.Dəmircanın "Tahrir Defterlerine Göre Boğazönü Adaları (XV və XVII əsrlər)" (1992), M.S.Erpolatın "XVI. Yüzyılın Başlarında Ergani, Çermik, Siverek ve Ruha Sancakları'ndaki Yer Adları" (1994), H.Pilancının 471 səhifədən ibarət "Anadoludakı Türkçe Yer Adları" (1997), M.Şenelin "Elazığ İli Yer Adları" (2003) dissertasiyalarında yer adları haqqında araşdırmalar aparılmış və türk toponimikasına töhfə verilmişdir.

2001-ci ildə Türk Dil Qurumunun nəşrləri arasında yer alan Saim Sakaoğlunun "Türk ad bilimi" adlı kitabı türk onomastikası sahəsində yazılmış uğurlu əsərlərdən hesab olunur. Daha çox folklorşünas alim kimi tanınan Saim Sakaoğlunun bu kitabında onomastika nəzəri cəhətdən araşdırılmamış, Türkiyədəki şəxs adları və yer adlarından bəhs edən əsərlər və bu əsərlərin müəllifləri haqqında məlumat verilmişdir. Əsər onomastik terminlər, adlarla əlaqəli bəzi mənbələr, Türkiyədəki ilk onomastik tədqiqatları, Türk onomastikasına xidmət edən şəxslər və təşkilatlar, Universitetlərimizdə onomastika, onomastik vahidlərə yer ayıran bir jurnal, Türk mətbuatında şəxs adları və ad düzəltmələri, türkcə onomastik biblioqrafiya, Qərbdə onomastik tədqiqatları və adlarımızla maraqlanan avropalı elm adamları adlı fəsillərdən ibarətdir.

Son dövr araşdırmaçılarından olan İbrahim Şahin türk onomastikasının təhlilinə bir sıra məqalələr həsr etmiş, bununla bağlı fikirlərini 2015-ci ildə nəşr olunmuş "Adbilim" (sərhədi, terminologiyası, metodu və təsnifi) adlı kitabında ümumiləşdirmişdir (19, s.5). Əsərin girişində toponimika və antroponimika əsasında Türkiyə onomastiksının bir əsrlik keçmişi olduğunu vurğulayan tədqiqatçı ölkədə onomastika sahəsində aparılan tədqiqatların arzu olunan səviyyəyə çatmadığını vurğulamışdır. Əsərin I fəslində onomastikanın (adbilim) tərifi və sərhədləri müəyyənləşdirilmiş, bu sərhəddə bəzi terminlər nümunələrlə izah olunmuşdur. İkinci fəsildə Türkiyə onomastikasında üzərində qismən araşdırma aparılan antroponimika (kişiadbilim) və toponimika (yeradbilim) sahələrinə əlavə olaraq anemonimika (rüzgarbilim – küləkşünaslıq), astronomika (yıldızadbilim), dokumentonimika (belgeadbilim – sənəd elmi), erqonomika (örgütadbilim), etnonimika (kökadbilim), fitonimika (bitkiadbilim), xrematonimika (eseradbilim), xrononimika (zamanadbilim), kosmonimika (uzayadbilim), mifonimika (mitadbilim), poreonimika (aracadbilim), praqmatonimika (ürünadbilim), planetonimika (gökadbilim), urbonimika (kentlikadbilim), zoonimika (hayvanadbilim) yarımşöbələri haqqında məlumat verilmiş, həmin sadalanan terminlər izah olunmuş və nümunələr göstərilmişdir. Üçüncü fəsildə onomastikanın təsnifi məsələləri və bəzi təsnif nümunələri öz əksini tapmış, dördüncü fəsildə isə ümumi türk onomastikasının bəzi problemləri və həlli yolları müzakirə olunmuşdur. Tədqiqatçının əsəri yazarkən bütövlükdə Azərbaycan dilinin onomastikası haqqında yazılan əsərlərdən təsirləndiyi və faydalandığı açıq-aşkar görünür.

Qeyd edək ki, yer adları ilə bağlı müxtəlif sahələrdən olan tədqiqatçılar, eləcə də dilçilər tərəfindən bir sıra məqalələr yazılsa da, bu sahədə nəşr olunan kitabların sayının çox az olduğu diqqət çəkir. Çünki Türkiyənin əsrlər boyu yaşadığı və eyni zamanda uzun bir tarixə sahib olduğu və bu bölgədəki bir çox yaşayış məntəqələrinin adı kimi istifadə olunduğu məlumdur. Bununla yanaşı, Türkiyənin bəzi toponimləri müxtəlif zaman kəsiyində müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən təkrar təkrar araşdırılmışdır. Məsələn, Samsun və Sakarya kimi yer adları buna nümunə ola bilər. Təbii ki, bu aparılan tədqiqatlar həmin yer adları ilə bağlı məlumatların etibarlılığının möhkəmləndirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət daşıdığını göstərsə də, heç tədqiqata cəlb olunmayan Kırıkkale, Aksaray, Osmaniyə kimi yer adları ilə bağlı araşdırmaların hələ də aparılmadığını da nəzərə almaq lazımdır.

Türk dillərində şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində onomastik vahidlərlə bağlı monoqrafiya və silsilə məqalələr müəllifi olan azərbaycanlı alim Dürdanə Əliyeva yazır: "... oğuz qrupu türk dillərinin poetik onomastikasının öyrənilməsi vəziyyətini müqayisə etmiş olsaq, Azərbaycan və türkmən dilçiliyindən sonra türk dilçiliyində də bu sahənin geniş şəkildə araşdırıldığının şahidi oluruq" (1, s.41).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Türkiyədə elmin bir qolu olaraq onomastika ilə bağlı elmi araşdırmalar XX əsrin birinci rübündən sonra başlayır. Xüsusilə Orxon-Yenisey abidələri, Divanü Lüğət-t Türk , Evliya Çələbi Səyahətnaməsi kimi əsərlər qədim türk onomastikasının araşdırılması baxımından xüsusi bir əhəmiyyət daşıyır. Həmçinin əcnəbi alimlər tərəfindən yazılan əsərlərdə də türk onomastikası üçün mənbə ola biləcək nümunələr tapmaq mümkündür. Başqa sözlə desək, türk dilçiliyində antroponim və toponimlərin tədqiqi türk tədqiqatçıları tərəfindən araşdırılmaqla yanaşı, həm də Avropa dilçilərinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Xüsusilə türk antroponimlərinin elmi cəhətdən araşdırılmasında Laszlo Rasoni, Bernard Munkaçsi, Annemari Şimmel kimi alimlərin adlarını qeyd etmək lazımdır. Macar türkoloqu L.Rasoni XX əsrin 30-cu illərindən etibarən bu istiqamətdə silsilə məqalələr nəşr etdirmiş, tədqiqatlarında türk dilində xüsusi adlar, qadın adları, antroponimlərlə bağlı mənbələr, bəzi tarixi adların mənşəyinə dair tədqiqatlar aparmışdır (məqalələri). Rus dilçisi A.Nikonovun L.Rasoninin əsərləri ilə bağlı fikirləri maraq doğurur: "L.Rasoninin əsas xidməti antroponimləri adlandırma motivləri üzrə təsnif etmək cəhdidir. Yalnız kitablardan götürülmüş antroponimlərin tədqiqata cəlb edilməsini müəllifə irad tutmaq olmur. Çünki minlərlə müasir adın bizə məlum olan linqvistik izahı ona bəlli deyildir. L.Rasoni özünəqədərki tədqiqatçıların elmi nəticələrini ümumiləşdirməyə çalışarkən bir sıra hallarda onların səhvlərini də təkrar edir, yəni adların yox, onların əsasında duran sözlərin leksik-semantik bölgüsünü verir. Məsələn, müəllif "titul və rütbələrdən yaranan adlar" və digər bölmələrdə — niyə sualına yox, — nədən törəyib sualına cavab axtarır. O, iki tamamilə müxtəlif məzmunlu təsnifatı bir-birinə qarışdıraraq hər ikisini məhv edir" (4, s. 95-96;3, s.7).

L.Rasoni türk antroponimlərinin leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılmasında 4 istiqaməti əsas götürür: 1.Deskriptiv şəxs adları (təsviri adlar); 2.Deziderativ şəxs adları (arzu və istək ifadə edən şəxs adları); 3.Totemlərlə (heyvan, bəzən də bitkilərə sitayiş etmə) bağlı olan şəxs adları; 4.Memorativ şəxs adları (xatirə xarakterli şəxs adları) (3, s. 7).

Bundan əlavə, məşhur Amerika onomoloqu L.R.N. Eşli türk toponimləri və şəxs adları ilə bağlı bir araşdırma hazırlamışdır. Bernard Munkaçsi isə 1967 ci ildə alman dilində nəşr olunan "Die Bedeutung des Names der Türken" adlı məqaləsi ilə diqqət çəkir. Məqalədə türk adlarının ifadə etdiyi mənalar açıqlanır. V.Eberhardın "Birkaç Eski Türk Unvanı Hakkında" (1945), "Toba'larda Ad Verme" (1946), Edvard Tryjarskinin "Turkic Names for Mushrooms-native Terms and Loan Words (Türedilerden Türkçe Adlar-Yerli İsimler ve Alıntı Kelimeler)" (1977), Annemari Şimmelin "*Herr "Demirci" Heisst EinFach "Schmidt"* (1992) adlı tədqiqatları da əhəmiyyət daşıyır. Alman əsilli türkoloq A.M.Şimmel türk ad və soyadları ilə bağlı araşdırma aparmışdır.

Toponimika müxtəlif elmlər tərəfindən öyrənilir və bir sıra elm sahələrində tədqiqat obyekti kimi araşdırılır. Bu vəziyyətdən asılı olaraq tarix, coğrafiya və sosiologiya, xüsusən dil və folklorla bağlı araşdırmalar ön plana çıxır. Türkiyədə də bu mövzuda əhəmiyyətli işlər görülmüşdür. Toponimika sahəsində atılan uğurlu addımlardan biri 1984-cü ildə Ankarada keçirilmiş "Türk Yer Adları Simpoziumu"dur. Türk dili onomastikasının bir sahəsini təşkil edən toponimikaya həsr olunmuş bu simpozium Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi tərəfindən təşkil edilmişdir. Simpoziumda təqdim olunan məqalələrdə mövzular müxtəlif aspektlərdən və fərqli cəhətlərdən qiymətləndirilir. C.A.Alagöz "Türkiye yer adları üzerine bazı düşünceler", M.Emiroğlu "Bolu Yöresi Yer Adları" və Karaboran "Türkiye'de mevkii adları üzerine bir araştırma" adlı məruzələrində mövzuya coğrafi cəhətdən yanaşmışlarsa, B.Yediyıldız "Türkiye'de Yer-Adı Verme Usulleri" üzərində dayanmışsa, M Eröz "Sosyolojik Yönden Türk Yer Adları" adlı məruzəsində türk yer adlarını sosioloji baxımdan işləmişdir. Həmin simpoziumda digər elm sahəsinin mütəxəssisləri ilə yanaşı, dilçi alimlər – D.Aksan "Türk Yer Adları Konusunda Bir Proje Önerisi", T.Gülensoy "Elazığ, Bingöl ve Tunceli İlleri Yer Adlarına Bir Bakış", S.Sakaoğlu "İnsan Adlarından Kaynaklanan Yer Adlarımız" məruzələri ilə çıxış edərək öz fikirlərini bildirmişlər. Son

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

zamanlarda yer adları ilə bağlı araşdırmalar artmaqdadır. Aparılan bu tədqiqatların böyük əksəriyyətinin ümumi cəhəti tək bir ərazini və ya böyük bir ərazidəki yaşayış məntəqələrinin adlarının dəyişdirilməsi və mənşəyini araşdırmaqdır.

24 noyabr 1934-cü ildə "Soyad qanunu"nun qüvvəyə minməsi ilə bir çox şəxs adları kitabı nəşr olunmağa başlandı. 1973-cü ildən bəri keçirilən xalq ədəbiyyatı və folklor tədbirlərində, konfranslarında bəzən onomastika ilə bağlı məruzələrə yer verilirdi. 1984-cü ildə Ankarada keçirilən I Türk Yer Adları Simpoziumunda, Konyada keçirilən III Milli Türk Xalq Ədəbiyyatı və Folkloru Konqresində onomastika mövzusunda 11 məruzə təqdim edildi və mövzu ilə bağlı məqalələr müxtəlif jurnallarda nəşr edildi. Qərb ölkələrində onomastika mövzusundakı araşdırmalar, yaradılan birliklər və keçirilən konfranslar Türkiyədə də əks-səda tapmağa başladı.

Türkiyədə keçirilən müxtəlif beynəlxalq və respublika konfranslarında alimlər onomastikanın müxtəlif sahələrinə və problemlərinə aid bir sıra məruzələrlə çıxış etmişlər.

Hər hansı bir sahənin termini, həmin terminin həmişə başa düşüldüyü bir sistem əmələ gətirir. Onun daxilində nəinki obyekt-nominativ bağlantısı, həm də onunla əlaqəli məlumatların da aydın olduğu termin həmişə müəyyən bir terminologiyanın tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

Türk dilinin onomalogiya sistemi kifayət qədər formalaşmış və yüz ildən artıq dilçiliyin bu sahəsində elmi tədqiqatların aparılmasına baxmayaraq, terminoloji cəhətdən müxtəliflik və sistemsizlik hələ də davam etməkdədir. Sayalı Sadıqova yazır: "Terminologiyada sistemlilik həm ekstralinqvistik, həm də linqvistik xüsusiyyətlərinə görə təşkil olunmalı, dilin quruluşu və qrammatik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Ekstralinqvistik cəhət özünü anlayışların təsnifat sisteminin quruluşunda göstərirsə, linqvistik baxımdan morfoloji quruluş, termin elementlərin düzülüşü və terminlərin məna yaxınlıqlarının tənzimlənməsi əsas götürülür. Buna görə də termin terminoloji sistemin tələblərindən irəli gələn prinsip və şərtlər zəminində yaradılmalıdır" (2, s.125). Təbii ki, bu baxımdan türk dilinin antroponmika yarımşöbəsində terminlə anlayış arasındakı uyğunluq nəzərə alınsa da, bu müxtəlifliyi aradan qalxmış saymaq olmaz. Belə ki, tədqiqatlarda "***insan adları", "şahıs adları", "kişi adları", "türk adları", "erkek ve kadın adları", "türk isimleri"*** terminləri tədiqatlarda bəzən şəxs adlarının, bəzən isə ümumilikdə antroponimika termininin yerinə işlənir.

Türk dilçiləri onomastika terminini "adbilim" adlandırırlar. Bəzi tədqiqatlarda türk onomastikası termininə də rast gəlinir (5). Tədqiqatlara nəzər saldığımızda, türk dilinin onomastikasında şəxs adları, soyadlardan bəhs edən şöbə antroponimi (antroponimika), yer adlarından bəhs edən toponimi (toponimika), tayfa adlarından bəhs edən etnonimi (etnonimika) və s. bölmələrində konkret türk terminlərindən deyil, qəbul edilmiş beynəlmiləl terminlərdən istifadə olunur. Türk tədqiqatçısı Yılmaz Kurt şəxs adları üçün kişbil, yer adları üçün yerbil terminlərinin istifadəsini təqdim edir (14, s.225). Müəllifin məqalələri ilə tanışlıqdan məlum olur ki, şəxs adları dedikdə bütövlükdə antroponimika sahəsi nəzərdə tutulur. Adətən belə terminoloji problemlər və ya paralelizmlər müəyyən bir elm sahəsinin həmin dildə yeni yaranması və formalaşması zamanı baş verir. Yalnız bu zaman yeni anlayışları adlandırmaq üçün tədqiqatçılar müxtəlif terminlərdən istifadə edə bilər. Türkiyədə yüz ildən artıqdır araşdırılan bu sahədə fikir müxtəlifliyinin və termin müxtəlifliyinin davam etməsi terminin müəyyənləşdirilməsi prosesinin hələ də başa çatmadığını göstərir.

Türk dilinin tədqiqatçıları şəxs adlarını müxtəlif terminlər altında öyrənmişlər. Müxtəlif illərdə antroponimlər haqqında tədqiqat aparan araşdırmaçılar eyni bir anlayışı fərqli terminlərlə təqdim etmişlər. Belə ki, türk dilində şəxs adlarını Əhməd Cəfəroğlu, Leyla Karahan, Ercan Alkaya, Cemal Altan, Sami Akalın, Ahmet Aydın, Emel Soyubol, Mehrali Calp *"kişi adları*"; Besim Atalay, Sabahattin Çağın, M.Cavit, O. Saffet, Emin Refik Kırış, Selma Tuncay, Adviye Aysan *"türk adları";* Faruk Sümer, Mehdi İlhan, Nejla Saraç "ş*ahıs adları";* Ahmet Halaçoğlu, Salih Akyel, Can Şen *"şahıs isimleri";* Mete Uygur, Mustafa Oğuz, Ali Rıza Önder *"insan isimleri*"; Recai Ünal, İlhan Başgöz "*insan adları"* terminləri ilə ifadə edirlər.

Bəzi dilçi alimlər bu məqamda maraqlı mövqeyə malikdirlər. Belə ki, Tuncer Gülənsoy, Yılmaz Kurt, Alparslan Demir tədqiqatlarında antroponimlərin başlıca növü sayılan şəxs adlarını gah şahıs adları, gah kişi adları terminləri adı altında təqdim edirlər.

Türk dilçiliyində şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində onomastik vahidlərin tədqiqi hər zaman tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu sahədə Cavit Orhan Tütengil, Kerim Yund, Halis Turgut Çinlioğlu, Z.Fahr Fındıkoğlu, Fikret Türkmen, Seyfullah Türkmen, Sedat Veyis Örnek, Ali Rıza Gönüllü və başqalarının tədqiqatlarını nümunə göstərmək olar. Bu tədqiqatlarda antroponimlər, xüsusilə şəxs adları ilə bağlı araşdırmalar üstünlük təşkil edir. Xüsusilə Cavit Orhan Tütəngilin 1958-ci ildə nəşr olunan "Ata Sözlerimizde Geçen İnsan ve Yer Adları" və Kerim Yundun 1967-ci ildə nəşr olunan "Atasözlerimizde Kişi Adları" adlı yazılarında sıra ilə verilən bu şəxs adlarının mənaları üzərində dayanılmamış, bu adlar hər hansı bir təsnifə cəlb edilməmiş olsa da, bu istiqamətdə yazılan ilk məqalələr kimi dəyərlidir. Poetik onomastika sahəsində maraqlı tədqiqatlardan biri də Seyfullah Türkmənin "Atasözü ve Deyimlerde Yaşayan Kişi Adları" yazısıdır. Məqalədə atalar sözləri və məsəllərdə yaşayan şəxs adları təhlil edilmiş, adlarla bağlı izahlar verilmiş, həmin adların atalar sözləri və məsəllərdə istifadə səbəbləri açıqlanmışdır. Şəxs adlarına atalar sözlərində az, məsəllərdə isə daha çox rast gəlindiyini qeyd edən Seyfullah Türkmən atalar sözlərinin daha ümumi, məsəllərin isə xüsusi mənalar ifadə etməsi ilə əlaqəli olduğunu yazır (21, s.101).

Son illərdə bu sahədə yazılan tədqiqat işlərindən biri də Rabia Şenay Şişmanın "Firdevsü'l-İkbâl ve Özel Adlar" adlı yazısıdır (20). Orta Asiya Türk tarixinin son dövrü ilə bağlı bir qaynaq olan XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Xarəzmdə yazılmış bu tarixi əsərdə coğrafi məlumatlar, hökmdarların etdiyi hərbi səfərlərlə yanaşı, inşa edilən mədrəsələr, məscidlər, qalalar, üzüm bağları və körpülər haqqında ətraflı məlumat var. 523 səhifədən ibarət olan Çağatayca "Firdevsü'l-İkbal" tarix kitabındakı xüsusi adların araşdırılmasında əsas məqsəd, Çağatay dili adlanan türk dilinin inkişaf mərhələlərindən və Türk adının məhsuldarlığının xüsusi adlar baxımından inkişafına dair müəyyən bir dövrlə bağlı araşdırmalara töhfə vermək və həmin onomastik vahidləri keçmişdən günümüzə əks etdirməkdir. Bu tədqiqatda əsərdəki onomastik vahidlər həm leksik, həm də qrammatik cəhətdən araşdırıldığı qeyd olunsa da, əsərdəki şəxs adları, tayfa adları, rütbə və vəzifə adları, yer adları sadalanmış, bir sözdən ibarət (192 ad), iki sözdən ibarət (120 ad) və ikidən artıq sözdən ibarət kişi (erkek kişi adları) adları (60 ad) qruplaşdırılaraq sıralanmışdır. Müəllif yer adları və tayfa adlarını da eyni qayda ilə təqdim etmişdir.

Haqqında bəhs etdiyimiz əsərlərdən əlavə, müxtəlif illərdə nəşr olunan Aydın Oyun "Dede Korkut Kitabında Kahramanların Ad Almaları" (1959), Mehmet Aydının "Orhon-Yenisey Abidelerinde Adlar" (1990), Mehmet Hazarın "Artuk oğulları Zamanında Dede Korkut Kitabı'ndaki Kişi Adları" (2008), Mehmet Ölmezin "Eski Uygur ve Çin Kaynakları Işıg ında Orhon Yazıtlarında Geçen Yer ve Kişi Adları" (2010), Saim Sakaoğlunun "Orhun Anıtlarından Günümüze Süzülen Birkaç Erkek Adı" (2010) və başqalarının məqalələri də türk dilinin tarixi əsərlərində antroponimlərin, xüsusilə şəxs adlarının linqvistik təhlili ilə bağlı yazılmış tədqiqat əsərləridir. Bu istiqamətdə aparılan elmi araşdırmalar bu gün də davam etdirilir və onomastikanın ayrı-ayrı yarımşöbələri haqqında monoqrafik əsərlər meydana çıxır. Təbii ki, bu istiqamətdə aparılan tədqiqat işləri daha çox praktik istiqamətdə olsa da, orada onomastikanın müxtəlif məsələləri nəzəri cəhətdən də araşdırılaraq təhlil edilir. Bu isə öz növbəsində türk dilçiliyində onomastik tədqiqatların keyfiyyətinin artdığını göstərir.

Ədəbiyyat
Azərbaycan dilində

1. Əliyeva D.T. Onomastik vahidlərin folklorda təzahürü (Oğuz qrupu türk dilləri əsasında). Bakı: Mütərcim, 2016, 312 s.
2. Sadıqova S. Azərbaycan dilində terminologiyanın standartlaşdırma formaları. Bakı: Elm, 2015, 484 s.
3. Tanrıverdi Ə. Türk mənşəli Azərbaycan şəxs adlarının tarixi-linqvistik tədqiqi. Bakı: 2012, 215 s.

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

Rus dilində

4. Никонов В.А. Имя и общество. М.: «Наука», 1974, 275 с.

Türk dilində

5. Açıkgöz Halil "Türk Onomastiği", Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, XXVI, İstanbul: 1993
6. Aksan Doğan. Her Yönüyle Dil, Ankara: TDK Yayınları, 1998
7. Bozyiğit A.Esat. Türk Adbilimi Bibliyografyası (Türkiye'de Yayımlanan Çalışmalar (Deneme), Ankara: Ayyıldız Yayınları, 1995
8. Calp Mehrali. "Kişi Adları Üzerinde Dilbilimsel Bir Çalışma (Ağrı İli Örneği)", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, (2014), s. 28-49
9. Caferoğlu Ahmet. "Kars Vilayeti Kadın Adları, Kars Vilayeti Erkek Adları", Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar, İstanbul: 1942
10. Caferoğlu Ahmet "Kız Adları" Sivas ve Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar, İstanbul: 1944
11. Caferoğlu Ahmet. "Malatya Vilâyeti Kadın Adları" Güney Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar. İstanbul: 1945
12. İnan A. Tarihte ve bugün Şamanizm. Ankara: TDK Yayınları, 1972
13. Keleş D. Türk Adbilimi Bibliyografyası (Yayımlanmamış YL Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara: 1996
14. Kurt Y. "Sivas Sancağında Kişi Adlan (XVI. Yüzyıl)", OTAM. Sayı: 4, Ankara 1993, s. 225
15. Sakaoğlu S. Türk Ad Bilimi I (Giriş), Ankara: TDK Yayınları,2001,156 s.
16. Sarıtaş S. Balıkesir üniversitesi öğrencilerinin günümüzdeki adlar ve ad verme hakkındaki görüşleri. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 12(21), 2009, s. 422-433
17. Sümer Faruk. Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfi Yayınları, 1999, 450 s.
18. Sümer Faruk. Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları II. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfi Yayınları, 1999, 428 s.
19. Şahin İbrahim. Adbilim (Çerçeve, Terim, Yöntem ve Sınıflandırmalarıyla). Ankara: Pegem Akademi, 2015, 150 s.
20. Şişman Rabia Şenay. Firdevsü'l-İkbâl ve Özel Adlar. Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Journal of Social Sciences of Muş Alparslan University. Yıl: 2016, Cilt: 4, Sayı: 2, ISSN: 2147-7655, s. 155-174
21. Türkmen Seyfullah "Atasözü ve Deyimlerde Yaşayan Kişi Adları", Dil Araştırmaları, Sayı 4, 2009, s.101-119
22. Ünal Kamil. Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu'nun Çalışma Sahaları. Doğumunun 120 Yılında Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu Hatıra Kitabı. İstanbul: 2019, s. 94-137

İngilis dilində

23. Rasonyi Laszlo. The Psychology and Categories of Name Giving Among the Turkish Peoples. Hungaro-Turcica, Budapest: 1976

Günel Kamil qızı Yunusova
Mingəçevir Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
yunusova_edu@mail.ru

MUALLİM NACİ YARADICILIĞINDA ƏSKİ VƏ YENİ ŞEİRƏ MÜNASİBƏT

Açar sözlər: *əski şeir, divan şeir tərzi, yaradıcı yanaşma, yeni şeir, qəzəl, ifadə gözəlliyi*

Attitude to old and new poetry in the works of Muallim Naji

Summary

The article deals with the work of Muallim Naji, a worthy representative of the second generation of Tanzimat literature, and his slightly different approach to old and new literature. Teacher Naji was an artist with a wide range of eternal artistic activity. He played a special role in the development of new literature with his poems, dramas, literary-critical works, translations from Arabic, Persian and French. But when you look at his work, the superiority of the divan style of poetry is obvious. Teacher Naji always considered the content and form important for poetry. However, he prefers form, claiming that the content is not yet poetry, noting that the aesthetics of poetry depends on the beauty of expression. Although Muallim Naji is a proponent of innovation in old poetry, he opposes accepting it as innovation for the sake of innovation. In this way, he considers weight and rhyme to be the main ones and notes that the weight of a poem varies according to weight and rhyme.

Key words: *old poetry, divan poetic style, creative approach, new poem, ghazal, the beauty of expression*

Giriş

Muallim Nacinin bir-birinin ardınca yazdığı şeirlər topluları şairin ədəbiyyat aləmində mövqe və nüfuzunun göstəricisi idi. O, Tənzimat ədəbiyyatının yeganə şairidir ki, yaradıcılığında yeni şeirin azalması müşahidə olunur, əksinə divan şeirinin sayı getdikcə çoxalmağa başlayır. Muallim Naci əski şeirin tərəfdarı olsa da, ona da yaradıcı yanaşmağı vacib sayır, əski şeirdə yeni yol yaratmaq istəyirdi. Məsələn, onun divan şeiri ənənələrinə uyğun yazdıqlarında realist təbiət təsvirlərinin olması, qısa hecalı sözlərdən istifadə, dil-ifadə gözəlliyinə diqqət verilməsi, hətta əski kəlmələrdə xalq ahəngi yaratmaq bacarığı şairin divan şeirində yeni yol formalaşdırmaq cəhdi kimi xarakterizə olunur. Onun şeirlərində əski ifadələrdə xalq ruhunun olduğu görünür ki, bu da Muallim Nacinin əski şeirdə yeni yol axtarışlarının nəticəsi hesabına mümkün olmuşdur.

Məqsəd: Tənzimat peziyasında yeni meyl və tendensiyaların yaranmasında ayrı-ayrı istedad sahiblərinin yaradıcılıqları ilə yanaşı M.Nacinin də xüsusi rolu olduğunu qeyd etmək. N.Kamal, Ə.Hamid və eyni zamanda M.Nacinin yaradıcılığında əski ifadələrdə xalq ruhunun verilməsi, ənənədən məharətlə istifadə, yeni tərzdə sözdən düzgün faydalanma və bunun sayəsində sadə dildə yazmaq meylinin güclənməsi, "xalqa xalq dili ilə xitab etmə"nin ənənəyə çevrilməsini təqdim etmək.

Tədqiqat metodu: Məqalədə müasir türk ədəbiyyatşünaslığının nəzəri prinsiplərini özündə ehtiva edən tarixi-müqayisəli təhlil metodundan istifadə olunub. Təhlil prosesində həmçinin Şərq və Qərb ədəbi-nəzəri dəyərlərinə istinad edilmiş, problemi öyrənmək baxımından əhəmiyyət kəsb edən ədəbi-bədii, elmi-nəzəri və elmi-tarixi materiallardan da bəhrələnilmişdir.

Əsas materialın ifadəsi: Tənzimat ədəbiyyatının ikinci nəslinin layiqli nümayəndəsi olan Muallim Nacinin (1850-1893) əski və yeni ədəbiyyata münasibəti bir qədər fərqlidir. Əsl adı Ömər olan bu şəxs hər iki ədəbiyyatın təmsilçisi olsa da, köhnə şeirə daha çox üstünlük vermiş, "İstilahati-ədəbiyyə" əsərində divan şeirinin aparıcılığını nəzəri baxımdan əsaslandırmağa çalışmışdır. Düzdür, bəzi tədqiqatçılar Muallim Nacini əski şeir ilə yeni şeir arasında bərabər vəziyyətdə qaldığını iddia etsələr də, şairin ədəbi-nəzəri görüşlərinin cəm olduğu "İstilahati-

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

ədəbiyyə" əsərində onun əski şeiri tərəfində daha çox qalması açıq şəkildə görünür. Amma fakt odur ki, Naci heç vaxt yeni şeiri inkar etməyib. Bu mənada Nacinin "qəlbən əskini sevən, ağlan yeniyə bağlanan" sənətkar hesab edilməsi fikrində mübahisə elementləri axtarmaq yersizdir.

Muallim Nacinin əbədi-bədii fəaliyyət dairəsi geniş olmuşdur. O, şeirləri, dramları, ədəbi-tənqidi əsərləri, ərəb, fars, fransız dillərindən etdiyi tərcümələri ilə yeni ədəbiyyatın inkişafında xüsusi rol oynamışdır. Bir-birinin ardınca yazdığı «Terkibi bendi Muallim Naci» (1874), «Ateşpare» (1883), «Şerare» (1884), «Füruzan» (1886), «Sünbülü» (1890) adlı şeirlər topluları şairin ədəbiyyat aləmində mövqe və nüfuzunun göstəricisi idi. Bu əsərlərdə Müallim Nacinin Bağdadlı Ruhi ilə yanaşı Ziya Paşa təsirində, o cümlədən əski və yeni şeir tərzində yazdığı şeirləri yer almışdır. Onun R.Əkrəmin «Zəmzəmə» (1886) əsərinə cavab olaraq yazdığı «Dəmdəmə» (1886), tarixçi Murad bəyə və əleyhinə yazılmış məqalələrə etiraz olaraq yazdığı «Müdafaname» (1886) və «Muallim» (1886) adlı əsərləri ədəbi-tənqid sahəsində uğurlu çalışmalarının nəticəsidir. Bunlar bir daha təsdiqləyir ki, Muallim Naci məhsuldar yaradıcılıq yolu keçmişdir. Ancaq onun yaradıcılıq meylində divan şeir tərzi üstündür.

Muallim Naci yaradıcılığında divan şeirini müdafiə, yeni şeirə nisbətən əskinin üstünlük təşkil etməsinin səbəbləri müxtəlif olmuşdur. İlk növbədə bunun kökündə ailə, məktəb və ictimai mühitin təsiri dayanır. Uşaq ikən atasının ölümünün onu bir çox məhrumiyyətlərə düçar etməsi, dayısının himayəsində yaşayarkən dini təlimlərə yiyələnməsi, Quranı əzbər öyrənməsi, Sədi, Hafiz, Aşıq Ömər sənətinə bağlanması, mədrəsədə təhsil alması və s. onun psixologiya və düşüncələrində şərqliliyə meyli gücləndirmişdir. Digər tərəfdən Varna əyaləti istisna olunmaqla Muallim Nacinin Qərblə əlaqəsizliyinin də bu təsirdə rolunu inkar etmək olmaz. O, Tənzimat ədəbiyyatının yeganə şairidir ki, yaradıcılığında yeni şeirin azalması müşahidə olunur, əksinə divan şeirinin sayı getdikcə çoxalmağa başlayır. Buna görə türk ədəbiyyatı tarixçilərinin onu "əski şeirin lideri" (N.S.Banarlı, A.Kabaklı, A.Tanpınar) hesab etmələri tam düzgündür. Görünür, bunun nəticəsidir ki, bir çox tədqiqatçı onu "yeni ədəbiyyata əngəl olmağa çalışan" sənətkar hesab edir. Muallim Nacidə N.Kamaldan, Z.Paşadan, R.Əkrəmdən gələn bəzi xüsusiyyətlər vardır. Bunlar onu həm klassik, həm də yeni şeirə istiqamətləndirən təsirlərdir. «Naci yerli ve bir bakıma milli kıymetleri hiçe sayarak yeni bir Taklid derecesine giren Türk Edebiyyatının bilhassa Servet-i Fünun zamanında lüzumundan fazla Fransızlaşacağını ve tam bir Kozmopolit Edebiyyat çehresi alacağını, önceden keşf etmişcesine, yeni edipleri itidale davet ihtiyacını duymuşdu. Onun bu tutumu, edebiyatımızda eski-yeni çarpışmanı alevlendirmişti.» /Banarlı, 1971; 978/ Lakin həmin sənətkarlardan o, daha çox divan şerində möhkəmlənməyi əxz etmişdir. Məsələn, Ə.H.Tanpınar Muallim Nacinin yeni şeir əleyhinə mübarizəsini Ziya Paşadan təsirlənmədə görür. Ə.H. Tanpınar fikirlərini təsdiqləmək üçün Nacinin "Görün" rədifli qəzəlindən bir beyt misal gətirir və bu qəzəlin Ziya Paşanın "Gördüm" qəzəlinin təsiri ilə yazıldığını iddia edir. Doğrudan da müqayisələr apardıqda Muallim Naciyə Ziya Paşanın təsiri nəzərdən qaçmır. Hər iki qəzələ diqqət yetirək:

Çıkın şu savmadan zahidan! Cihanı görün!
Nasıl güzel keçiyor alemin zamanı görün.
Bilin betalütü gayret nadir, ne hasil eder?
Bakın şimendifere! Bir de karbanı görün.
Çalışmayıb oturanlarda züllü yese bakın!
Oturmayıp çalışanlarda izzu şanı görün. *(Muallim Naci)*
/Tunçer H., 1986; 259/

Diyari küfrü gezdim belgeler kaşaneler gördüm,
Dolaştım mülkü islamı bütün viraneler gördüm.
Bulundum ben dahi darüşşifayi Babialide
Felatunu begenmez anda çok divaneler gördüm.
Kuzuri kuşey meyhaneyi ben görmedim gitti,
Ne meclisler, ne sahbalar, ne işrethaneler gördüm. *(Ziya Paşa)*
/Tunçer H., 1986;68/

Muallim Naciyə yaşadığı dövrün sənət aləminin təsiri təbii hal kimi qəbul edilməlidir. Şəxsi münasibətlər, müxtəlif mübahisə və müzakirələr və s. istər-istəməz sənətkarları ya birləşdirir, ya da bir-birindən uzaqda saxlayırdı. Məsələn, Muallim Nacinin Ziya Paşaya, Recaizadə Əkrəmə

münasibətində biz bunların şahidi ola bilərik. Lakin Muallim Nacinin Nedimə, Nabiyə və digər sənətkarlara münasibətində müəyyən tənqid elementləri olsa da, bu kimi sənətkarları əsasən qəbul etmək ön sırada dayanırdı. Qeyd etdiyimiz kimi Muallim Naci əski şeirin tərəfdarı olsa da, ona da yaradıcı yanaşmağı vacib sayır, əski şeirdə yeni yol yaratmaq istəyirdi. Məsələn, onun divan şeiri ənənələrinə uyğun yazdıqlarında realist təbiət təsvirlərinin olması, qısa hecalı sözlərdən istifadə, dil-ifadə gözəlliyinə diqqət verilməsi, hətta əski kəlmələrdə xalq ahəngi yaratmaq bacarığı şairin divan şeirində yeni yol formalaşdırmaq cəhdi kimi xarakterizə olunur. Muallim Nacinin «İstilahati-əbədiyyə»də şeir barədə fikirləri olduqca maraqlıdır. Ümumiyyətlə, Muallim Naci şeir üçün məzmun və formanı həmişə vacib sayırdı. Lakin o, bu sırada formaya daha üstünlük verir. Muallim Naci məzmunun hələ şeir olmadığı iddiası ilə çıxış edir, şeir estetikasının ifadə gözəlliyindən asılı olduğunu qeyd edir. Bu yanaşma ilk növbədə şairin divan şeirinə bağlılığından gəlir. Muallim Naci əski şeirdə yenilik tərəfdarı olsa da, bunu yenilik xatirinə yenilik kimi qəbul etməyin əleyhinə çıxır. Bu yolda vəzn və qafiyəni əsas sayır və qeyd edir ki, şeirin çəkisi vəzn və qafiyəyə görə dəyişir. Onun «Ateşpare» və «Füruzan» şeirlər kitabında toplanan nümunələrdə bu tipli çoxlu şeirlərin olduğu məlumdur. «Füruzan» şeirlər kitabına daxil edilmiş «Köylü kızların şarkısı» şeiri divan şeir üslubunda yazılsa da, burada şairin müəyyənləşdirdiyi yeni yol aydın görünür. Şeirin söz və ifadə gözəlliyi onu bir növ divan ağırlığından, o cümlədən Tənzimat poeziyasının bəzi nümayəndələrində gördüyümüz anlaşılması çətin olan fəlsəfəçiliyindən uzaqda saxlamışdır. Həqiqətən, bu şeirdə əski ifadələrdə xalq ruhunun olduğu görünür. Bu da Muallim Nacinin əski şeirdə yeni yol axtarışlarının nəticəsi hesabına mümkün olmuşdur:

Tepeden nasıl iniyor bakın,
Şu kızın nişanlısı şanlıdır.
Yaradan nazardan esirgemesin
Koca dağ gibi delikanlıdır.
Ne kadar kızardın aman-aman,
Neden öyle başına çıktı kan.
Beri gel, bayılma, a kız heman!
Yüreğin de pek helecanlıdır. /Tunçer H., 1986; 258/

Əhməd Kabaklı bu şeirlə əlaqədar belə yazır: "Naci "Köylü kızların şarkısı" adlı bir şiiri ile edebiyatımızın ilk ve şaşılacak kadar yeni, ahengli, güzel köy şiirini meydana koymuştur. Köylülerin konuşmaları, yaşayışları, giyim kumaşları, bir genç kızın duyguları aruz veznine rağmen taze, canlı bir üslupla bu şiire yansıtılmıştır." Kabaklı A. /1997; 164/

Muallim Naciyə məxsus "Kuzu", "Dicle", "Şarkı", "Şami gariban", "Avçı" və digər nümunələrdə dil sadəliyinə verilən önəm əski şeir zövqünü üstələmişdir. Bu şeirlərdə ənənəvi "gül-bülbül" məzmunu yoxdur. Məsələn, "Ateşpare" şeirində bülbül obrazı yoxdur. Bu o deməkdir ki, Muallim Naci divan şeirinin əsas obrazı olan bülbülsüz də öz duyğularını ifadə edə bilmişdir. Bu şeirlərdə həmçinin xəyal duyğuları da azdır, əvəzində qürbət, yalnızlıq, təvəkkül və s. duyğuları çoxdur.

Məsələn,

Vatanımdan tebaüd etmişdim.
Sorma amma nasil tebaüd ediş?
Sonra Bağdada doğru gitmişdim.
Unutulmaz o aşikane gidiş... / Tuncer H.1987;256/

Və yaxud,

Bilsem şu kuzu neden gam almış
Her nalesi kalbe dağ zendir.
Feryad ederek koşar nedendir?
Sütsüzmü, refiqsizmi kalmış? / Tuncer H.1987; 250/

Muallim Nacinin bu tipli şeirləri Tənzimat ədəbiyyatı daxilində sadə türkcə, türk əruzu anlamında təkamül hesab edilir. Bu fikrin müəlliflərindən olan N.S.Banarlı bir qədər də irəli gedərək onun ədəbiyyatdakı xidmətlərini türkcənin zəfəri kimi qiymətləndirir. "Bu şiirlerde söz ve söyleyiş tazelikleri yanında, dilin aruzla kaynaşmasından doğan ses güzelliği, türk aruzu dediğimiz, milli veznin gözle görülür bu hale gelişi hadisesindendir." N.Banarlı./19714 986/ Muallim Naci

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

müəyyən zamanlarda Z.Paşa, N.Kamal, R.Əkrəm və s. tənzimatçılardan təsirlənsə də, daha çox özünəməxsus şeir yolu yaratmışdır. Bu mənada onun Türkiyə ədəbiyyatının bir çox nümayəndələrinə təsiri istisna deyildir. Tofiq Fikrət, Mehmet Akif Ərsoy, Yəhya Kamal Bayatlı və s. sənətkarlara Muallim Nacinin böyük təsiri olmuşdur. M.A.Ərsoy yazırdı ki, "Naci olmasaydı, Fikrət və mən olmazdıq". Türkçülük həm dil, həm də ideya anlamında onun sənətinin mərkəzində dayanır. Onun 1890-cı ildə yazdığı və II Əbdülhəmidə təqdim etdiyi "Ərtoğrul bəy Qazi" şeiri türkçülüyün təbliği baxımından əhəmiyyəti ilə seçilir:

Zikre şayandır Fıratın her yeri,
Ben ki bir türküm unutmam caberi.
Türk olan nimetşinas olmak gerek,
Var yeri gitsem mezari-türkedek. /H.Tuncer.1986; 242/

Sonralar türk şeirində "mən bir türkəm" ifadəsinin işlənməsi Nacinin təsiri kimi dəyərləndirilmişdir. Bu təsir milliyyətçi-türkçü hərəkatının aparıcı nümayəndəsi, türk ədəbiyyatının böyük şəxsiyyəti Mehmed Əmin Yurdaqulun (1869-1944) "Anadoludan bir səs, yaxud cəngə gedərkən" şeirində də diqqəti cəlb edir:

Ben bir türküm dinim, cinsim uludur,
Sinem, özüm ateş ile doludur.
İnsan olan vatanının kuludur.
Türk evladı evde durmaz, giderim! /Ankara, 1997;280/

Tənzimatçılarla Sərvəti-fünunçular arasında fərqlər olsa da, Nacinin Sərvəti-fünun ədəbiyyatının aparıcı siması olan Tofiq Fikrətə təsiri özünü əsərlərinin dilində göstərir. Tofiq Fikrətin "Balıqçılar" şeirinin dili XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri türk poeziyasında sadə türkcədə yazılmış nümunələrdən biri kimi əhəmiyyətlidir:

Bir az da sen çalış oğlum, bir az da sen çabala,
Ninen, baban iki miskin, biz artık ölmeliyiz...
Çocuk düşündü, şikayetli bir nazarla: Ya biz,
Ya ben nasıl yaşarım siz ölürseniz? / Ankara, 1997;280/

Tofiq Fikrətin uşaq şeirlərində isə saf türkcənin başqa bir ifadə tərzi ilə üzləşirik. Həm forma, həm də məzmun baxımından yeni olan Tofiq Fikrət yaradıcılığında uşaq şeirləri əhəmiyyətli yer tutur. 1914-cü ildə çap edilmiş «Şərmin» uşaq şeirlər toplusu heca vəznində yazılmışdır. 30-dan çox şeirin cəm olduğu bu kitabda ideya uşaq psixologiyası, uşaq dünyası, uşaq ruhu ilə birbaşa əlaqələnir. Mövzu isə vətən sevgisi, vətən gözəllikləri, məktəb və kitaba bağlılıq, valideyn məhəbbəti və s. ilə bağlıdır. Tofiq Fikrətin böyüklüyü ondadır ki, o, bütün bu ideya və mövzuları uşaqlara sadə ifadə və deyimlərlə aşılaya bilmişdir. Əlbəttə, problemin bu şəkildə qoyuluşu XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Türkiyə ədəbiyyatında yeni nəslin formalaşması, osmanlıçılıq ideyalarının təbliği ilə əlaqələnirdi. Artıq tənzimatla başlayan böyük bir ədəbi mərhələnin təsiri nəticəsində yaranmış modern türk şeirində milli ideyalar daha çox tətbiq olunmağa başlamışdır. Təbii olaraq buradakı milli dieyalar milli dil çərçivəsində ifadə olunur, klassik şeirin qəliz tərkibləri mümkün qədər ixtisar olunurdu. Əlbəttə, burada janr tələblərinin də böyük təsiri danılmazdır. Saf türkcənin təəssübü həm Tənzimat, həm Sərvəti-fünun, həm də Milli ədəbiyyat mərhələlərində həmişə aktual olmuşdur. Naci bunun bünövrəsini qoyanlardan biri kimi məşhurdur. Ancaq Muallim Naci ədəbiyyat aləmində nə qədər məşhur olsa da, bir o qədər də tənqidə məruz qalmışdır. Məsələn, R.Əkrəm Muallim Nacinin şeirlərini kəskin şəkildə tənqid etməkdən çəkinmirdi. Çox keçmədən köhnə ədəbiyyatın müdafiəçiləri – Şeyx Vasfi, Halil Edip, Faik Esat, Müstecalibzadə İsmet, Mehmat Celal, Ahmet Rasim, Samih Rıfat kimi sənətkarlar «Hazineyi-fünun», «Rəsimli qəzet», «Müsevver məlumat» və s. qəzet və jurnallarda «Sərvəti-fünun»a qarşı sərt ittihamlar irəli sürürdülər. Yeni ədəbiyyatı müdafiə edənlər isə R.M.Əkrəmin ətrafına toplaşaraq qərb dillərini öyrənir, qərb mədəniyyətindən və ədəbiyyatından yararlanmağa çalışırdılar. Ancaq Nacinin yeniliklərdən ölçülü faydalanmaq təklifi çox zaman səhv qarşılanır, o köhnə ədəbiyyatın təbliğatçısı kimi tənqid olunurdu. Halbuki Muallim Naci fransız dilini mükəmməl şəkildə öyrənmiş, «Ömərin uşaqlığı» hekayəsini də sadə türk dili ilə yazmışdı. Ancaq Recaizadə Əkrəm və Müəllim Naci arasındakı münaqişələrin təkcə ədəbiyyatla bağlı olmadığını, şəxsi münasibətlərə də əsaslandığı bilinirdi.

Recaizadə Əkrəmin üç cilddə «Zəmzəmə» kitablarının və «Təqdiri-əlhan» risaləsinin çapından sonra münaqişələr daha da şiddətləndi. O, «Təqdiri-əlhan»da xüsusi olaraq «III Zəmzəmə»də Muallim Naci və onun kimilərinin vəzn və dil qaydalarına uymayaraq yazdığı, sözləri yerli-yerində istifadə etmədiyi şeirləri sənət nümunəsi hesab etmir, dilin və ədəbiyyatın tabe olmalı olduğu qaydalara əməl edimməsini tənqid edirdi. O eyni zamanda «Səadət» qəzetinin 15 fevral 1886-cı il nömrəsində ittihamlara sərt cavablar da vermişdi. R.Əkrəmin «III Zəmzəmə»nin müqəddiməsində bu halları özündə əks etdirən fikirlərə diqqət yetirək: «Sözde letafet ve ülviyet nasıl tahakkur eder? Bunu kafiyen tayin etmek nakabuldur. Fakat ruhun amalı asilanesine muvafakatle meşrut olan efkar ve hayalat ve hissiyat ile bunları tebliğ için istimal olunan elfaz ve tabirat arasında tenasib bulundukça söz gerek mensur olsun, gerek manzum, hemen daima güzel ve bezen hem güzel, hem de ülvi düşüyor. Ulviyeti hakikiyyeden binasib olduğu halde yalnız lafzen ulviyeti muşir sözler balon gibidir. Havayi iştiharda bir aralık itilanüma olsa bile bilahire bir zemini mechuliyyet ve mensiyyete düşer kalır! Hakikati hissiyyeden marhum iken ateşten, kıvılcımdan bahseten manzumeler şebtaba benzer zalamı evham içinde füruzan görünse bile hiç bir kalp üzerinde bir eseri ihtirak husul getirmeksiniz kendi kendilerine söner, mahvolur.» /H.Tuncer.1986; 175/ Bu fikirləri təhlil edərkən N.S. Banarlı belə bir qənaətə gəlir ki, burada tənqid olunan Muallim Nacidir. N.S.Banarlı burada belə əsaslandırır ki, R.Əkrəmin burada işlətdiyi «atəş» və «qığılcım» sözləri Muallim Nacinin «Ateşpare» və «Şerare» əsərlərinə işarədir. 1885-ci ildə R.Əkrəmin yazmış olduğu bu yazı onunla Muallim Naci arasında ziddiyyətləri bir qədər də gərginləşdirdi. Bu qarşıdurma sanki iki mədəniyyət, iki ədəbi baxışın toqquşması səciyyəsində idi. Qeyd edək ki, hər iki sənətkar Avropa ədəbiyyatı ilə kifayət qədər tanış idi və bu ədəbiyyatın üstün keyfiyyətlərə malik olduğunu qəbul edirdilər. Lakin R.Əkrəmdən fərqli olaraq Muallim Naci divan şeirinə daha çox rəğbət bəsləyirdi. Onları bir-birindən ayıran başqa bir cəhət isə dilə münasibətlərindəki fərqli baxışlar idi. Muallim Naci əski ifadələrə xalq ruhu bəxş etməklə XIX əsrin sonunda saf türkcənin təməlini qoyanlardan biri olmuşdu. Onun bu sahədə xidmətləri türk dilinin zəfəri kimi dəyərləndirilir.

Müəllim Naci ona qarşı irəli sürülən ittihamlara cavab olaraq «Dəmdəmə» əsərini yazır və münaqişələr bundan sonra daha da kəskinləşir. Münaqişələrin kəskinliyi elə bir həddə çatmışdı ki, Recaizadə Əkrəm bununla bağlı hökumətə müraciət etməyə məcbur olmuşdu. Ancaq münaqişələr dayansa da, ədəbiyyatda yaranan bu qruplaşma sonra da davam etdi və Recaizadə Əkrəm və Müəllim Naci arasındakı ədəbi mübahisələr sonralar ədəbiyyatdaxili proseslərə təsirsiz qalmadı.

Nəticə

Avropasayağı ədəbiyyatın başlanğıcı hesab edilən Tənzimat ədəbiyyatı XIX əsrin II yarısı Türkiyə ədəbi-bədii proseslərində yeni ədəbi mərhələdir. Tənzimat ədəbiyyatı divan ədəbiyyatına müxtəlif münasibət sənətdə dil, milli duyğu, hürriyyət ideyaları və s. prinsiplərə yaradıcı yanaşma tərzində tarixləşmiş, özündən sonrakı yeni ədəbi-estetik qayə, bədii düşüncə və zövqlərin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Tənzimat ədəbiyyatında ənənə və novatorluq əski ilə yeninin mübarizəsi, eyni zamanda qarşılıqlı əlaqəsi şəklində xarakterizə olunur.

Muallim Naci yaradıcılığında divan şeirini müdafiə, yeni şeirə nisbətən əskinin üstünlük təşkil etməsinin səbəbləri müxtəlif olmuşdur.

Muallim Nacinin bir qrup şeirləri vardır ki, onlar Tənzimat ədəbiyyatı daxilində sadə türkcə, türk əruzu anlamında təkamül hesab edilir. Sənətkarın ədəbiyyatdakı xidmətləri N.S.Banarlının dili ilə desək, türkcənin zəfəri kimi qiymətləndilir. Naci Tənzimatçı olsa da, onun Sərvəti-fünun ədəbiyyatının aparıcı siması olan Tofiq Fikrətə təsiri özünü əsərlərinin dilində göstərir.

Ədəbiyyat

1. Banarlı N.S. Resimli türk edebiyatı tarihi, II cilt. İstanbul, 1971, 1366 s.
2. Tuncer H.Tanzimat edebiyatı. İzmir, “Akademi Kitapevi”, 1986, 393 s.
3. Kabaklı A. Türk edebiyatı, 3 ciltte. III c., İstanbul, “Türk edebiyatı vakfi yayınları”, 1997, 776 s.
4. Qədim dövrdən bu günə qədər Türkiyə türk ədəbiyyatı. Ankara, “Ankara Valiliği Ostim Çıraklık Eğitimi Merkezi Müdürlüğü matbaası”, 1999, 679 s.

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

Aytac İlham qızı Cəfərova
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
aytac199031@gmail.com

DƏNİZLƏ YÜKDAŞIMADA BEYNƏLXALQ HÜQUQİ TƏNZİMETMƏNİN FORMALARI VƏ ONLARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *Beynəlxalq hüquq, Hamburq qaydaları, Rotterdam qaydaları, hüquq, qanunvericilik, beynəlxalq daşıma, yüklərin dənizlə daşınması, konvensiya normaları*

Forms of international legal regulation of sea freight and their features

Summary

Many maritime countries approach maritime shipping in terms of employment, budget revenue and other economic qualities. The effective functioning of the international legal regulation mechanism ensures the proper implementation of the norms of international agreements in the domestic sphere. International agreements do not apply only when there are different rules or conflicts. Depending on the level of relations, especially international relations, it seems expedient to indicate in the legislation the source of international business practices, the possibility of direct application of international agreements. The Rotterdam rules on the immunity catalog, which exclude the responsibility of the carrier, implemented not only the rules of the Hague, but also certain rules of the Hamburg rules. In this sense, the Rotterdam rules as an act of synthesis should be adopted as a criterion for legislation. Taking into account the international nature of merchant shipping, as a source of regulation, "business customs" should be given in Article 1.2 of the Merchant Shipping Code of the Republic of Azerbaijan. Also, the formula 3.1 of the Parliament of the Republic of Azerbaijan on "direct application of international agreements" should be established in the Code of Merchant Shipping of the Republic of Azerbaijan.

Key words: *International law, Hamburg Rules, Rotterdam Rules, law, legislation, International Carriage, Carriage of Goods by Sea, conventions norms*

Nəqliyyat – iqtisadiyyatın maddi bazasının ən mühüm tərkib hissələrindən biridir. Yüklərin və insanların yerləşməsi nəqliyyat vasitəsilə həyata keçirilir. Nəqliyyat xidmətlərinin dünya bazarında satılması və ya alınması gizli ixrac və idxal əməliyyatlarında nəqliyyatın iştirakını bildirir. Xalq təsərrüfatının digər sahələrinin məhsulundan fərqli olaraq nəqliyyat xidmətinin maddi forması yoxdur, lakin yerdəyişmə prosesində maddi vasitələr sərf olunduğuna görə o, maddi xarakter daşıyır. Beynəlxalq nəqliyyat münasibətlərinin xüsusi sahəsi xarici elementin olmasındadır: daşınma ölkə xaricində həyata keçirilir, bununla belə xarici element nəqliyyat fəaliyyətinin mahiyyətini təşkil edən yerdəyişmə prosesinə xasdır (10, s.5; 3, s.476). Beynəlxalq nəqliyyatın sabitliyi, təhlükəsizliyinin təmini, müvafiq münasibət iştirakçılarının davranış qaydalarının tənzimlənməsi, o cümlədən daşınma prosesinin iştirakçılarının məsuliyyətinin həlli hüquq normaları olmadan mümkün olmazdı.

Beynəlxalq daşımaların əsas təşkilatı formaları və hüquq institutları məhz dəniz nəqliyyatı sistemində əmələ gəlmiş və inkişaf etmişdir. Nəqliyyatın digər növlərində həyata keçirilən daşıma prosesi zamanı subyektlər (iştirakçılar) arasında yaranan iqtisadi-hüquq münasibətlər sistemi bu və ya digər dərəcədə dəniz nəqliyyatının beynəlxalq praktikasının təsiri altında inkişaf etmişdir (4, s.115).

Yüklərin dənizlə beynəlxalq daşınması üzrə münasibətlərin tənzimlənməsi ayrı-ayrı ölkələrin milli (dövlətdaxili) hüquq normaları çərçivəsində həllini də səmərəsiz edir. Ümumi halda beynəlxalq xüsusi münasibətlər sferasına aid olan beynəlxalq kommersiya əlaqələri (sövdələşmələri) beynəlxalq xüsusi hüququn kolliziya normaları ilə tənzimlənməlidir. Lakin beynəlxalq ticarət (kommersiya) əlaqələri kolliziya normaları ilə dövlətdaxili hüququn maddi hüquq

normalarına istiqamətləndirilir. Dövlətdaxili hüquq isə yerli xarakterli adətlər, qaydalar əsasında formalaşdırıldığı üçün beynəlxalq dövriyyənin tələblərinə uyğun olmur, tətbiq edildiyi zaman isə tərəflərin maraqları pozulmuş olur və yaxud adekvat tənzimetmə təmin edilmir. Bu faktı nəzərə alaraq beynəlxalq dəniz yükdaşımaları sferası, o cümlədən məsuliyyət institutu üzrə beynəlxalq hüquqi tənzimetmə zərurəti meydana gəlir. "Beynəlxalq ticarət gəmiçiliyi" kimi də adlandırılan dəniz yükdaşıması beynəlxalq sferada yaranmaqla hüquqi tənzimetmə baxımından da fərqli formalardan ibarətdir. Beynəlxalq ticarət gəmiçiliyinin beynəlxalq hüquqi tənzimetmə forması beynəlxalq müqavilə normalarından və beynəlxalq adət normalarından ibarətdir. Müasir dövrdə beynəlxalq kommersiya əlaqələrinin inkişafı və səmərəli hüquqi tənzimlənməsi beynəlxalq ümumi hüquq institutları ilə, beynəlxalq müqavilə normaları ilə təmin edilməkdədir. Buna nümunə kimi Dünya Ticarət Təşkilatının sazişlərinə uyğun olaraq (Tariflər və Ticarət üzrə Baş Saziş, Xidmətlərlə Ticarət üzrə Baş Saziş və s.) nəqliyyat, yükdaşıma üzrə xidmət bazarının liberallaşdırılması, ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi üzrə yeni normalar qəbul edilmişdir. Xidmətlərlə ticarət üzrə Baş Saziş (General Agreement on Trade and Services – GATS) formal olaraq GATT-a 1B Əlavəsi olsa da, ilk dəfə GATT çərçivəsində xidmətlərlə ticarət sferasında ticarətin liberallaşdırılmasının ümumi prinsiplərini reallaşdıran müstəqil saziş kimi çıxış edir və 33 növ nəqliyyat xidmətlərini ehtiva edir (7, s.138-139). Nəqliyyat xidmətlərinin, o cümlədən ticarət gəmiçiliyi sferasında bazarın liberallaşdırılması öhdəliyi dövlətlər üçün nəqliyyat xidməti ilə bağlı subyektlərin öhdəlik statutunun beynəlxalq normalarla reqlamentləşdirilməsini, həmin subyektlərin ümumi hüquq təminatlarının təsis edilməsi zərurətini gündəmə gətirir. Beynəlxalq normalar xarici ticarət (kommersiya) dövriyyəsinin iştirakçılarının hüquqlarının fərqli yurisdiksiyalarda təminat formasıdır. Bu normalarla eyni zamanda ticarət gəmiçiliyinin dövlətlərarası əməkdaşlığa, suveren bərabərliyə, ayrı-seçkiliyə yol verməmək və d. prinsiplərə uyğun olaraq tənzimlənməsi nəzərdə tutulur. Beynəlxalq ticarət üzrə müqavilələri də ehtiva edən beynəlxalq müqavilələr hüququ tənzimetməni sistemləşdirir, yeni normaları müəyyən edir. Lakin beynəlxalq hüquqi tənzimetməni yalnız müqavilə normaları ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Müqavilə münasibətlərinin olmadığı halda müvafiq boşluqlar adət normaları ilə aradan qaldırılır, onların köməyi ilə müqavilə normaları universal xarakter kəsb edir. Bu normaların qarşılıqlı əlaqəsinə nümunə kimi dənizə çıxışı olmayan dövlətlərə "xüsusi hüquq və üstünlüklərin verilməsi" prinsipi qeyd edilə bilər (12, s.79). 1965-ci ildə qəbul edilən Dənizə çıxışı olmayan ölkələrin tranzit ticarəti haqqında Konvensiya adət hüquq normalarının müqavilə qaydasında məcəllələşdirilməsidir. Eyni zamanda Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il BMT Konvensiyası bir çox adət normalarının məcəllələşdirilməsini təmin etmişdir. Məsələn, həmin Konvensiyalarda adət norması kimi ifadə edilən "gəmiçiliyin azadlığı" hərbi gəmilərlə bərabər ticarət gəmiçilik azadlığını da ehtiva edir (6, s.142). Beynəlxalq adət hüquq normaları hüquqi tənzimetmənin ümumi məsələlərini tənzim edir. Ticarət gəmiçiliyi sahəsində hamı tərəfindən qəbul olunan beynəlxalq adət normalarının qəbulu (13, s.47-57) beynəlxalq müqavilə normalarının qəbulunu və bu prosesin inkişafını da sürətləndirmişdir. Bir qayda olaraq beynəlxalq adət normalarının tamamlanması və tənzimetmənin sistemləşdirilməsi üçün beynəlxalq müqavilə normaları qəbul edilməklə spesifik məsələlərin həlli təmin edilir. Beynəlxalq müqavilələr də tənzimetmə predmetinə görə fərqləndirilir. Ümumi xarakterli məsələləri tənzim edən, məsələn, beynəlxalq dəniz hüququnda:

– Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il BMT Konvensiyası;

– Ərazi dənizi və bitişik zona haqqında 1958-ci il Cenevrə Konvensiyası;

– Beynəlxalq dəniz gəmiçiliyinin asanlaşdırılması üzrə 1965-ci il Konvensiyası və s. müqavilələr ticarət gəmiçiliyi üçün də bir çox ümumi məsələlərin həllini ehtiva edir.

Ərazi dənizi və bitişik zona haqqında 1958-ci il Cenevrə Konvensiyasında olduğu kimi, 1982-ci il Konvensiyasının 2-ci maddəsinin 3-cü bəndində də sahilyanı dövlət tərəfindən öz ərazisinin bu hissəsi üzərində suverenliyinin həyata keçirilməsi xüsusiyyəti qeyd olunur: "Ərazi dənizi üzərində suverenlik bu Konvensiyaya və digər beynəlxalq hüquq normalarına riayət edilməklə həyata keçirilir". Dünya iqtisadi əlaqələrinin inkişaf etdirilməsində həm sahilyanı, həm də dənizə çıxışı olmayan bütün dövlətlərin gəmilərinə öz ərazi dənizindən dinc keçid hüququnun verilməsi nəzərdə

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

tutulur (2, s.73). Bu qayda ticarət gəmilərinə də aiddir. Göründüyü kimi ticarət gəmilərinin fəaliyyətinin bir çox prinsipləri ümumi beynəlxalq dəniz hüququ, beynəlxalq iqtisadi (ticarət) hüququ ilə tənzimlənir. Bununla bərabər dəniz yükdaşıması və məsuliyyət üzrə problemlərin həlli üçün dövlətlər spesifik beynəlxalq müqavilələr də qəbul etmiş, beynəlxalq hüquqi tənzimetmə sistemini təsis etmişlər. Bu sahədə əsas təşəbbüskar dövlət Böyük Britaniya olmuşdur. Dəniz yükdaşıması və məsuliyyəti üzrə problemlərin həlli də o dövrdə bir qayda olaraq anqlo-saks hüququnun təsir sferasında olmuşdur. Lakin digər dəniz dövlətlərinin də iqtisadi potensialının artması ingilis hüququnun universallığının itirilməsi mənasına gəlirdi. Dəniz ticarətini əlində saxlayan dövlətlərdən Böyük Britaniya mövqelərini itirəcəyindən qorxaraq XX əsrin 20-ci illərində özünün təsirində olacaq beynəlxalq hüquqi tənzimetmənin formalaşdırılması təşəbbüsü ilə çıxış edir. Hələ 1924-cü il Konosamentə dair Konvensiyanın qəbuluna qədər bir qism dövlətlər Böyük Britaniya qanunvericiliyinin təsiri ilə daşıyıcının məsuliyyəti üzrə immunitetini istisna edən qanunvericilik qaydaları qəbul etməklə yeni iqtisadi-ticarət siyasətini bərqərar etməyə çalışırdılar. Lakin dənizlə yükdaşıma və məsuliyyət institutunun dövlətdaxili qanunvericilik aktları çərçivəsində yük sahibləri ilə gəmi sahiblərinin (daşıyıcının) maraqlarının uzlaşdırılması siyasi-iqtisadi səbəblərdən səmərəli ola bilməmişdi. Yalnız beynəlxalq hüquqi unifikasiya prosesi ilə bu məsələnin həlli təmin edilə bilərdi. Dənizlə yükdaşımada məsuliyyət institutunun tənzimlənməsini də ehtiva edən ilk universal beynəlxalq müqavilə Konosamentə aid bəzi qaydaların unifikasiyası haqında 25 avqust 1924-cü il Brüssel beynəlxalq Konvensiyası (Haaqa qaydaları) (İnternational Convention for the Unification of Certain Rules of Law relating to Bills of Lading ***(Hague Rules)*** qəbul edilmişdir. Bu Konvensiyanın hazırda 70-ə yaxın dövlət iştirakçısıdır (15; 20, s.27-39). Konvensiyanı ratifikasiya edən dövlətlərdən onun təşəbbüskarı Böyük Britaniya və Hollandiya sonradan onu denonsasiya etmişlər. Bu denonsasiya faktı, Konvensiyaya ABŞ-ın Harter Aktının təsiri ilə də izah edilə bilər (11, s.15-16). Azərbaycan Respublikası Konvensiyanın iştirakçısı deyil. Konvensiya 16 maddədən ibarətdir. Adından da göründüyü kimi Konvensiya dənizlə yükdaşımanın nəqliyyat sənədi kimi konosamentlə bağlı məsələləri tənzimləyir. Konvensiya 2 iyun 1931-ci ildə qüvvəyə minib.

Konvensiyanın 1-ci maddəsində konosamentlə bağlı terminlər, rekvizit məlumatları kimi "daşıyıcı", "daşıma kontraktı", "yük", "gəmi", "yüklərin daşınması" – anlayışlarının açıqlaması verilir. Göndərən tərəf kimi çıxış etdiyi halda daşıyıcı gəmi sahibi və ya fraxtedən qismində müəyyən edilir. Daşıma müqaviləsi (kontraktı) məhdud anlayışla verilib. Konvensiya, iştirakçısı dövlətlərin qanunvericiliyinin daşıyıcı şirkətlərin maraqları ilə yük sahiblərinin mənafelərinin uzlaşdırılması istiqamətində, unifikasiyasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Xüsusən də, daşıyıcının məsuliyyətinin beynəlxalq hüquqi reqlamentləşdirilməsində kompromis mövqedən çıxış edir. Kompromis, daşıyıcının "naviqasiya səhvi"nə görə məsuliyyətinin istisnasında və "kommersiya səhvi"nə görə məsuliyyət daşımasında ifadə edilib. Birinci hala görə sonrakı konvensiyalarla daşıyıcının məsuliyyəti təsis edilmiş olacaq. Daşıyıcının məsuliyyət müddəti gəmi göyərtəsinə yükün verilməsi və oradan boşaldılması anı ilə müəyyən edilib. Gəmi dənizlə yük daşıma müqaviləsinin şərti olaraq qəbul edilib. Konvensiyanın nöqsanlarından biri kimi qəbul edilə bilən hallardan daşıyıcının məsuliyyət həddinin yük vahidinə görə 100 funt sterlinqlə məhdudlaşdırılmasıdır. Bu məbləğin az olması sonrakı beynəlxalq qaydalarla təsdiqlənmiş və həmin məbləğ dəyişdirilmişdir.

Konvensiyanın 1-ci maddəsinə görə iki hal (heyvanların daşınması və göyərtədə yükdaşıma) istisna olmaqla onun normaları dənizlə yükdaşımada bütün yüklərə şamil edilir. Konvensiya ilə tənzim edilən münasibətləri ayırmalı olsaq əsasən üç başlıca məsələnin tənzimləndiyini görmək olar. Həmin məsələlərə:

– Konvensiyanın adından da göründüyü kimi nəqliyyat sənədi kimi konosamentin statusu;

– Konvensiyanın əsas tənzimetmə problemi kimi yüklə bağlı vurulmuş zərərə görə daşıyıcının məsuliyyəti;

– yükdaşıma prosesində dəymiş və ya vurulmuş zərər üzrə daşıyıcıya qarşı tələblərin irəli sürülməsi aiddir (15). Qeyd edildiyi kimi Konvensiyaya, bir tərəfdən Böyük Britaniya

qanunvericiliyinin daşıyıcı üçün müəyyən etdiyi immunitet kataloqunun, digər tərəfdən ABŞ qanunvericiliyinin (Harter aktının) daşıyıcını öhdəliklərdirmək üzrə normaları təsir etmişdir. Konvensiyanın bu məqamları sonrakı beynəlxalq qaydaların da təsis edilməsində həlledici olmuşdur. Konvensiya konosamentə aid qaydaların unifikasiyasında, məsuliyyətin tənzimlənməsində ilk universal sənəd kimi müəyyən yeniliklər təsis etmişdir. Həmin yeniliklər hüquq ədəbiyyatında aşağıdakı kimi ifadə edilib:

1) konosamentin tərtib edilmə və verilmə qaydaları müəyyənləşdirilib, onun rekvizitləri sadalanıb və göstərilib ki, bu qaydalara uyğun konosament, başqa hal sübut edilmədikdə, Konvensiyada təsvir edildiyi kimi, yükün daşıyıcı tərəfindən qəbul olunmasını təsdiq edir (m.3.b.4);

2) yükün konosamentlə daşınması zamanı meydana çıxa bilən itkilər və zərərə görə daşıyıcının məsuliyyətinin məcburi "minimumu" müəyyənləşdirilib – məsuliyyətin əsasında təqsir prinsipi durur (m. 4. b.2);

3) daşıyıcının mənafeyi (naviqasiya səhvlərinə, daşıyıcının təqsiri olmadan baş verən yanğının nəticələrinə görə və b.) məsuliyyət haqqında qaydalardan istisnalar müəyyənləşdirilməsi yolu ilə müdafiə edilir (5, s.201). Bunun davamı olaraq Konvensiyanın digər xüsusi qeyd edilməli məqamları kimi Konvensiyada istisna edilən risklərin sayı müəyyən edilir, onların sayı on yeddiyə qədər müəyyən edilib. Bu hal sonrakı beynəlxalq hüquqi tənzimetmədə (Hamburq qaydalarında istisna edilməklə) mübahisə predmetinə çevrilsə də sonuncu Rotterdam qaydalarında da (2008) saxlanılıb. Nəzərə almaq lazımdır ki, Konvensiyanın istinadən hazırlandığı ABŞ-ın Harter aktında bu siyahı yeddi ilə müəyyən edilmişdir (17). Konvensiya yenə də Harter aktından fərqli olaraq daşıyıcının üzərinə məsuliyyəti yalnız təqsirli icra etməməklə əlaqəli qoyur. Konvensiyada daşıyıcının özünün ehtiyatsızlığının olmadığını sübut etmək imkanı daha da genişləndirilib.

Konvensiya nə qədər yeniliklərə malik olsa da onun əsas nöqsanlarından biri ABŞ qanunvericiliyinə nisbətdə daşıyıcının məsuliyyətinin daha az imperativ göstərişlərə tabe etdirilməsidir. Məhz bu faktları da nəzərə alaraq Brüssel Konvensiyasına dəyişiklik edilməsi zərurətə çevrilir (1, s.44). Bu məqsədlə Konosamentə aid bəzi qaydaların unifikasiyası haqında 25 avqust 1924-cü il Brüssel beynəlxalq Konvensiyasına dəyişiklik edən 23 fevral 1968-ci il tarixli Brüssel Protokolu (Protocol to Amend İnternational Convention for the Unification of Certain Rules of Law relating to Bills of Lading (***Visby Rules***) (23) və 1979-cu il 21 dekabr tarixli SDR Protokolu (Protocol (SDR Protocol) Amending The İnternational Convention for the Unification of Certain Rules of Law relating to Bills of Lading 25 august 1924 (***The Hague Rules***), as Amended by the Protocol of 23 february 1968 (Visby Rules) qəbul edildi. Birinci Protokol "Visbi qaydaları" adı ilə tanınmağa başladı.

Haaqa-Visbi qaydaları Brüssel Konvensiyasına iki əhəmiyyətli dəyişiklik edib. Konvensiyanın tətbiq sahəsi üzrə dəyişiklik və daşıyıcının məsuliyyət həddinin artırılması təmin edilib (14, s.416-417). Haaqa-Visbi qaydaları ilə tənzimetmə sferası genişləndirilir və daşıma kontraktının konosamentlə təsdiqlənməsi tələb edilir. Protokolun 10-cu maddəsində deyilir ki, protokol iki fərqli dövlətin limanları arasında yük daşınması üzrə konosamentə:

1.Konosament razılığa gələn dövlətlərdə verildiyi;

2.Daşınma razılığa gələn dövlətin ərazisində yerləşən limandan həyata keçirildiyi;

3.Konosamentlə müəyyən edilən və ya təsdiq edilən kontrakt Konvensiyanın və ya onun qaydalarını fəaliyyətə gətirən hər hansı bir dövlətin qanunvericiliyi ilə tənzimləndiyi hallarda tətbiq edilir (23).

Qeyd etdiyimiz kimi Brüssel Konvensiyası və ya Haaqa qaydaları daşıyıcının məsuliyyət həddini funt sterlinqlə müəyyən edir. Bu qayda beynəlxalq valyuta bazarında valyuta kursunun sabit olmadığı şəraitdə haqlı olaraq uğursuz hesablaşma kimi qəbul edilirdi (10, s.220). Digər tərəfdən, ayrı-ayrı ölkələrin dəniz qanunvericiliyi üzrə daşıyıcının məsuliyyət həddi də bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirdi. Bu məsələnin həllində ortaq məxrəc yox idi. Visbi qaydaları isə daşıyıcının məsuliyyət həddini (tərkibi – 65,5 mlq, əyarı – 0,900 olan) frank qızılı və daşıyıcının məsuliyyət həddini yük vahidinə və ya yük yerinə görə 10 min frank, hər kiloqram yükə görə isə 30 frank ilə müəyyən edir (23). Lakin razılıq halında məsuliyyət həddi tərəflərin razılığına tabe etdirilib.

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

Digər yenilik protokolda konteynerlə yük daşımanın tənzimlənməsi olmuşdur. Daşıyıcının məsuliyyətinin müəyyən edilməsi zamanı konteyner əmtəə vahidi olaraq deyil, konosamentdə göstərildiyi kimi konteynerin faktiki tutduğu yer sayı əsas götürülür. Haaqa-Visbi qaydalarında da daşıyıcı ilə faktiki daşıyıcının fərqləndirilməməsi, məsuliyyət həddinin aşağı səviyyəsi onun universal qaydalara çevrilməməsindəki əsas problemlərdən saymaq olar. Brüssel Konvensiyası (Haaqa-Visbi qaydaları da daxil olmaqla) Azərbaycan Respublikası tərəfindən ratifikasiya edilməsə də onun əsas müddəaları Ticarət Gəmiçilik Məcəlləsi tərəfindən resepsiya edilmişdir (25).

Dəniz, ticarət gəmiçiliyinin inkişafında xüsusi bir dövr Dənizlə yükdaşıması haqqında BMT Konvensiyasının (Hamburq qaydalarının) (United Nation Convention on the Carriage of Goods by Sea (***Hamburq Rules***) qəbuluna təsadüf edir. Konvensiya və ya Hamburq qaydaları 1978-ci il 31 martda qəbul edilib. Konvensiya 11 noyabr 1992-ci il tarixində onu ratifikasiya edən 20-dən çox dövlət üçün qüvvəyə minmişdir. Hazırda 30-dan çox dövlət bu Konvensiyanı ratifikasiya etsə də (16; 18) o Haaqa-Visbi qaydaları qədər qəbul edilmir. Konvensiya 34 maddədən ibarətdir.

Məlum olduğu kimi Haaqa qaydalarında müəyyən kateqoriya yüklərin (məsələn, heyvanların) daşınması üzrə tənzimetmə istisna edilirdi. Lakin Hamburq qaydaları heyvanların daşınmasını, eyni zamanda (Haaqa qaydalarında istisna edilən) göyərtədə yükdaşımanı (m.9) da tənzimləyir. Hamburq qaydaları daşıyıcı ilə bərabər faktiki daşıyıcının məsuliyyətini (m.10), bütün yükdaşımaları, o cümlədən tranzit (m.11), təhlükəli yüklərin daşınması haqqında xüsusi qaydaları (m.13), ilk dəfə birbaşa olaraq yük göndərənin məsuliyyəti və təminatları (m.17) və s. məsələlərin tənzimlənməsini ehtiva edir. Hamburq qaydaları ilə iki illik iddia müddəti (m.20), mübahisələrin həllində arbitraj qaydası (m.22) üzrə yeni bir beynəlxalq normativ sistem yaradılmışdır.

Brüssel (Haaqa qaydalarının) Konvensiyasının və onun Protokolunun meydana gəldiyi beynəlxalq ticarət gəmiçilik şəraiti, xüsusən də, Brüssel Konvensiyasının hüquqi qüvvəyə mindiyi (1931) dövr dövlətlərin suveren bərabərliyinin bərqərar edilmədiyi dövrə təsadüf edir. Bu dövrdə beynəlxalq ticarət gəmiçilik şəraiti iqtisadi resursları güclü olan ölkələr üçün məqbul olmuşdur. Məhz bu fakt Hamburq qaydalarının meydana gəlməsini şərtləndirmişdir. Hamburq qaydaları dövlətlərin iqtisadi statusuna deyil, onların hüquq bərabərliyinə əsaslanır. Dünya iqtisadi sisteminə gec daxil olan dövlətlərin ticarət gəmiçiliyini həyata keçirən şirkətlərin və yük sahiblərinin maraqlarının uzlaşdırılmasına yönəlməklə Hamburq qaydaları beynəlxalq ticarətin təşviqini təmin edir. Azərbaycan Respublikası 1978-ci il Dənizlə yükdaşıması haqqında BMT Konvensiyasının da iştirakçısı deyil.

Hamburq qaydalarını təsis edən 1978-ci il Konvensiyasının yeniliyi və müsbət məqamlarından ən əhəmiyyətlisi onun:

1) yalnız konosamentlə tənzimlənən müqavilə münasibətlərini deyil, bütün yükdaşıma müqavilələrini tənzimləməsidir.

2) Konvensiyanın naviqasiya səhvini tənzimləməməsi daşıyıcının immuniteti ilə bağlı ABŞ qanunvericilik konsepsiyasına əsaslanması qənaəti yaradır.

3) yuxarıda ifadə etdiyimiz nəticə bu Konvensiya ilə Brüssel (Visbi qaydalarında) SDR Protokolunda təsbit edilən daşıyıcının məsuliyyət həddinin artırılmasından da yaranır. Qeyd edilənlərə baxmayaraq dəniz dövlətlərinin əksəriyyətinin Brüssel Konvensiyasından (Haaqa-Visbi qaydalarından) istifadə etmələri Hamburq qaydalarının daşıyıcılarla yük sahibləri arasında maraqları balanslaşdıra bilmədiyi qənaəti yaradır.

Dənizlə yükdaşımalarda tərəflərin hüquq və vəzifələrini müəyyən edən sazişlərdən biri də xətt konfranslarının tənzimlənməsini təmin edən 1974-cü il 6 apreldə Cenevrədə qəbul edilən BMT-nin Xətt konfranslarının Davranış Məcəlləsidir (Convention on a Code of Conduct for Liner Conferences) (19). Məcəllə BMT-nin konfransında, UNCTAD-da inkişafda olan ölkələrin təşəbbüsü ilə Konvensiya formasında qəbul edilmişdir (8, s.60). Konvensiya formasında qəbul edilməsində məqsəd Məcəllənin beynəlxalq öhdəlik yaratması olmuşdur. Xətt konfranslarının Davranış Məcəlləsi 1983-cü ildən qüvvədədir. Azərbaycan Respublikası Məcəllənin iştirakçısı deyil. SSRİ 1983-cü ildən Məcəlləni tanıyan dövlətlərdən olmuşdur. Xətt konfranslarının Davranış Məcəlləsi:

– ticarətin tələblərinə cavab verən müntəzəm və effektli xətt xidmətlərinin göstərilməsi;

– xətt gəmiçiliyi və onun xidmətlərindən istifadə edən müştərilərin mənafe balansının təmin edilməsi;

– konfransın praktikasında istənilən ölkəyə münasibətdə diskriminasiya hallarının aradan qaldırılmasını nəzərdə tutur (4, s.184).

Xətt konfransları müntəzəm daşımaçılığı həyata keçirən beynəlxalq əhəmiyyətli dəniz yollarında fəaliyyət göstərirlər. Xətt konfransları bir qayda olaraq müəyyən dövlətlərə məxsus məlum limanlar arasında sabit formada həyata keçirilir. Konfranslar hüquqi şəxs qismində yük sahibləri ilə qarşılıqlı daşıma kontrakt münasibəti qururlar. Xətt konfransları daimi müştərilərinə xidmət edirlər. Davamlı əlaqədə onlara tarif güzəştləri də etməklə beynəlxalq daşımada qanuni inhisar yaratmağa nail olurlar. Yük sahibləri və ya yük göndərən də yalnız həmin daşıyıcının xidmətindən istifadə etmək kimi öhdəlik (məsuliyyət) daşıyır. Konfrans barədə saziş iştirakçıların üzərinə fraxt dərəcəsi ilə bağlı öhdəlik qoyur və müəyyən edilmiş tariflərdən yayınmamaq əsas öhdəlik olaraq qəbul edilir. Davranış Məcəlləsində tərəflərin qarşılıqlı hüquq-vəzifələrində yaranan mübahisələrin həlli yolları da müəyyən edilib.

Xətt konfransları ayrı-ayrı ölkələrin daşıyıcı qruplarından ibarət şirkətləri özündə birləşdirir. Xətt Konfranslarının Davranış Məcəlləsində xətt konfransına anlayış verilir: xətt konfransı dedikdə gəmini istismar edən iki və daha çox daşıyıcının elə qrupu başa düşülür ki, o, müəyyən istiqamətdə beynəlxalq xətt daşıması üzrə xidmət göstərir və vahid və ya ümumi tarif dərəcəsi üzrə daşımanın həyata keçirilməsi üzrə sazişə malik olur (4, s.185).

Xətt gəmiçiliyi başlıca olaraq beynəlxalq ticarətdə nisbətən kiçik həcmdə göndərilən malların daşınmasına olan tələbatı təmin edir. Dəniz xətləri üç qrupa bölünür:

a) bir ölkənin gəmi sahibi tərəfindən istifadə edilən birtərəfli xətlər;

b) adətən iki ölkənin gəmi sahiblərinin istifadə etdikləri birgə və ya qarışıq xətlər;

c) xətti konfranslar çərçivəsində fəaliyyət göstərən konferensial xətlər (10, s.227-228; 3, s.495).

Göründüyü kimi Xətt Konfranslarının Davranış Məcəlləsi beynəlxalq xarakterli yükdaşıma münasibətlərinin tənzimlənməsinə həsr edilib. Xətt Konfranslarının Davranış Məcəlləsi də beynəlxalq hüquq norması qismində çıxış etməklə iştirakçı dövlətlər üçün implementasiya öhdəliyi yaratmaqla kontrakt tərəflərinin hüquq və öhdəliklərini birbaşa tənzim etmək xüsusiyyəti kəsb edir.

Rotterdam şəhərində qəbul edilən Tam və qismən dənizlə beynəlxalq yükdaşıma kontraktları üzrə 2008-ci il BMT Konvensiyası (21, s.45) (***Rotterdam qaydaları***) (UN Convention on Contracts for the İnternational Carriage of Goods Wholly or Partly by Sea) (22) beynəlxalq hüquqi tənzimetmədə xüsusi mərhələni bərqərar etməklə, həm də yeni, daha sistemli beynəlxalq rejim təsis etmişdir. Beynəlxalq Dəniz Komitəsi tərəfindən hazırlanan mətn UNSİTRAL tərəfindən bəyənildikdən sonra BMT Baş Məclisinə təqdim edilmişdir. Bu Konvensiyanın universal akta çevrilməsi və nümunəvi qaydanın yaradılması üçün Baş Məclis bütün dövlətlərə qoşulma ilə bağlı müraciət etmişdir. Rotterdam Konvensiyasına qoşulma şərtinə görə əvvəlki qaydaları formalaşdıran konvensiyaların (Haaqa, Haaqa-Visbi protokollarının və Hamburq qaydaları Konvensiyasının) denonsasiya edilməsi tələb edilir. Konvensiya kodifikasiya aktı kimi meydana gəldiyindən geniş məzmuna malikdir. 96 maddədən ibarətdir (21, s.43). Konvensiyanın 1-ci maddəsində verilən terminlərin izahı ilə yanaşı yeni problemlərin (məsələn, nəqliyyat elektron qeydi, nəzarətedici tərəfin hüququ, hüquqların verilməsi və s.) həlli, xətti və qeyri-xətti daşımalar, icraçı tərəf, nəzarətedici tərəf, domisil, konteyner və d. məsələlər təsbit edilib (24, s.234). Rotterdam qaydalarının hüquqi tənzimetmədəki üstünlüyü bir çox sahədə təzahür edir. Məsələn, vahid konosament anlayışından imtina etməklə universal "nəqliyyat sənədi" (m.8) anlayışından istifadə edir. Konvensiyanın 5-ci fəsli daşıyıcının məsuliyyətini reqlamentləşdirir. Konvensiyanın 12-ci maddəsi məsuliyyət dövrünü "qapıdan-qapıya" formatında müəyyən etməklə əvvəlki qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırıb. Konvensiyada daşıyıcının məsuliyyət həddi bütün digər Qaydalara nisbətdə ən yüksək həddə (875 SDR) çatdırılmışdır. Konvensiyanın 17-ci maddəsində daşıyıcının məsuliyyətini istisna edən kataloq ifadə edilib. Müxtəlif vaxtlarda ciddi tənqid edilən (9, s.5-9) istisna və ya immunitet kataloqu daha ciddi reqlamentləşdirmə ilə əsasən Haaqa qaydalarını ehtiva

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

edib. Hamburq qaydalarının mətnində yer almayan istisna kataloqu bərpa edilsə də yenə də həmin qaydaların "naviqasiya səhvi"nə görə daşıyıcının məsuliyyətini ehtiva edən norması, iddia müddəti haqqında qayda saxlanmışdır. Beləliklə, Rotterdam qaydalarını formalaşdıran Konvensiya Hamburq qaydalarının universallaşması yolundakı problemi "görmüş", beynəlxalq ticarət gəmiçilik münasibətlərini tənzim edəcək daha effektli normalar təsis etmişdir. Bu mənada Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin resepsiya aktı kimi məhz Rotterdam qaydaları götürülməlidir. Baxmayaraq ki, 25 dövlətin imzaladığı Konvensiyanı yalnız 4 dövlət (Konqo, İspaniya, Toqo və Kamerun) ratifikasiya etmişdir. Hüquqi qüvvəyə minməsi üçün 20 dövlətin Konvensiyanı ratifikasiya etməsi tələb edilir (m.94.1) (21, s.43).

Müasir dövrdə dənizlə yükdaşımada məsuliyyət məsələlərini də tənzim edən vahid akt olmadığı üçün dövlətlər fərqli qaydalardan istifadə etməkdədirlər. Əsas, spesifik beynəlxalq müqavilələri ayırmalı olsaq:

– Konosamentə aid bəzi qaydaların unifikasiyası haqında 25 avqust 1924-cü il Brüssel beynəlxalq Konvensiyası (Haaqa qaydaları);

– Dəniz gəmi sahiblərinin məsuliyyətinin məhdudlaşdırılmasına aid bəzi prinsiplərin unifikasiyası haqqında 1924-cü il Brüssel Konvensiyası;

– Konosamentə aid bəzi qaydaların unifikasiyası haqqında Brüssel Konvensiyasına dəyişiklik edən 23 fevral 1968-ci il Brüssel Protokolu (Visbi qaydaları) və 1979-cu il SDR Protokolu;

– Xətti konfransların davranış məcəlləsi haqqında 6 aprel 1974-cü il Konvensiyası;

– Dənizlə yükdaşıması haqqında 31 mart 1978-ci il BMT Konvensiyası (Hamburq qaydaları);

– Tam və qismən dənizlə beynəlxalq yükdaşıma kontraktları üzrə 2008-ci il BMT Konvensiyası (Rotterdam qaydaları) qeyd edilməlidir. Lakin sonuncu Rotterdam qaydaları hüquqi effektivliyə malik deyil, baxmayaraq ki, daha ətraflı və sistemli tənzimetmə nəzərdə tutur.

Dənizlə beynəlxalq yükdaşımada məsuliyyət institutunun beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsinin bərqərar edilməsi üzrə təhlilimiz bizə belə bir nəticəyə əsas verir ki, bu sahədə ilk olaraq dövlətdaxili qanunvericilik aktları qəbul edilsə də, həmin aktlar beynəlxalq ticarət gəmiçiliyinin tələblərinə cavab verə bilməmişlər. Fərqli iqtisadi, ticarət resurslarına, iqtisadi potensiala malik ölkələrin dəniz ticarət gəmiçiliyinin adekvat, səmərəli tənzimlənməsi beynəlxalq hüquq normaları ilə mümkün olmuşdur. İlk olaraq 1924-cü il Brüssel sazişi (Haaqa qaydaları) bu sahədə birinci beynəlxalq rejimi təsis etmiş və onun Protokolları (Haaqa-Visbi qaydaları) bu sahədə ikinci beynəlxalq rejimi formalaşdırmışdır. 1978-ci il BMT Konvensiyası (Hamburq qaydaları) üçüncü beynəlxalq rejimi bərqərar etmiş, tənzimetməyə məzmun baxımından həlledici təsir etmişdir. Tam və qismən dənizlə beynəlxalq yükdaşıma kontraktları üzrə 2008-ci il BMT Konvensiyası (Rotterdam qaydaları) isə tənzimetmədə dördüncü beynəlxalq müqavilə rejimini bərqərar etmişdir.

İfadə etdiyimiz beynəlxalq müqavilələrin işlənib hazırlanması və qəbulu XX əsrin xüsusi bir dövrünə – beynəlxalq ticarət əlaqələrinin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsinin bərqərar olduğu bir dövrə təsadüf edir. Beynəlxalq müqavilələrin hazırlanması və qəbulu dəniz daşımalarında mövcud olan və əsasən də nəqliyyat daşımaçılığında inhisara sahib dövlətlərin qanunvericilik normalarının birtərəfli tənzimetmə xüsusiyyətlərini aradan qaldırmış, yükdaşımada yük sahibləri ilə daşıyıcı şirkətlərin, dolayısı ilə onların mənsub olduğu dövlətlərin maraqları əsasən balanslaşdırılmış oldu. Dövlətimizin beynəlxalq müqavilələrə qoşulması onun ticarət gəmiçiliyinin daha da inkişaf etdirilməsini təmin edərdi. Beynəlxalq hüquqi tənzimetmənin qanunvericilik qaydasında tanınması xarici sahibkarlar üçün iqtisadi, siyasi təminatlar qədər əhəmiyyətli məsələdir. Xüsusən də, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq ticarət gəmiçiliyinə məşğulluğun genişləndirilməsi istiqamətində yanaşması sosial məsələ olmaqla yanaşı, həm də büdcə daxilolmalarını da artıra bilər.

Ədəbiyyat

1. Allahverdiyev S.S. Nəqliyyat müqavilələri: nəqliyyat qanunvericiliyinin elmi-praktiki kommentariyası. I hissə, Bakı: Digesta, 2005, 336 s.
2. Beynəlxalq dəniz hüququ. Dərs vəsaiti. Müəlliflər kollektivi: Vıleqjanin A.N, Qureyev S.A., İvanov Q.Q. Bakı: Çaşıoğlu nəşriyyatı, 2007. 444 s.
3. Beynəlxalq xüsusi hüquq. Məsul redaktor: Dmitriyeva Q.K. Rus dilindən tərcümə edən: Ə.İ.Əliyev. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, 952 s.
4. Əliyev E.Ə. Beynəlxalq daşımaların hüquqi tənzimlənməsi. Bakı: "Zərdabi LTD" MMC nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi, 2008, 524s.
5. Əliyev E.Ə. Beynəlxalq nəqliyyat hüququ. Bakı, Sena MMC, 2009, 868 s.
6. Kovalyov A.A. Müasir beynəlxalq dəniz hüququ və onun tətbiqi praktikası. Monoqrafiya. Bakı: Qanun, 2006. 382s.
7. Sadıqov Ə.İ. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslik. Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı. 2008, 396 s.
8. Богуславский М.М. Международное экономическое право. М.: Международные отношения. 1986,304 с.
9. Иванов Г.Г. Морские перевозки в ожидании новых правил, возможно, Роттердамских правил // Транспортное право.-2008. №4. с.5-9
10. Садиков О.Н. Правовые регулирование международных перевозок. М.: Юридическая литература 1981, 288 с.
11. Холопов К. Международное частное транспортное право. Анализ норм международного и российского транспортного права. М: Статут., 2010. 702 с.
12. Шумилов В.М. Международное экономическое право в эпоху глобализации. М.: Межд. отношения. 2003, 272с.
13. Эфендиев О.Ф. Некоторые международно-правовые аспекты либерализации мировой торговли / Beynəlxalq hüquq. Bakı, №1, 1998, с.47-57
14. Cases and materials on Admiralty. Fifth edition. By Nicholas J. Healy. P.416-417
15. Hague Rules (Brussels 1924) – Admiralty and Maritime Law Guide. International Convention. www. admiraltylawguide.com
16. Hamburg Rules (1978) - Admiralty and Maritime Law Guide. International Convention. www. admiraltylawguide.com
17. Harter Act 1893. www.trans-form-conseil.com
18. https://en.m.wikipedia.org
19. https://unctad.org.tdcode1...
20. International Convention on Maritime Law, Textes-texta / Somite Maritime International (Antwerpen, 1971). p.27-39 https://www.zakon.rada.gov.ua
21. UN Convention on Contracts for the International Carriage of Goods Wholly or Partly by Sea. UN PUBLICATION.Vienna. Sales No, E.09.V.9, UN, JUNE, 2114, 66 p.
22. UN Convention on Contracts for the International Carriage of Goods Wholly or Partly by Sea. https:// www. uncitral.org
23. Visby Rules – Admiralty and Maritime Law Guide. International Convention. www.admiraltylawguide.com
24. Wilson John F. Carriage of goods by sea.7-th edition. Printed in Great Britain by Clays Ltd, 2010. 559 p.
25. www.e.qanun.az

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

Кифаят Гурбан гызы Мансимова
АГПУ Педагогический колледж
педагог
kifayetmnv@gmail.com

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИНТЕРНЕТ-ЗАВИСИМОСТИ

Ключевые слова: *психология, молодежь, интернет, диагноз, мультимедийное пространство, общение*

The psychological foundations of Internet addiction

Summary

One of the most significant factors in the development of modern society, which is moving to a new - informational - stage of its development, is the exchange of information, which is being modernized along with the scientific and cultural progress of mankind. Of particular importance is the communication of Internet users with each other, which is carried out using computer technologies. The psychological consequences of using Internet communication are ambivalent: on the one hand, there are positive effects on the participants. On the other hand, there are negative influences on participants in Internet communication - when a person interacts with information technologies, activities are mediated by new sign systems and means.
Key words*: psychology, youth, internet, diagnosis, multimedia space, communication*

Одним из самых значительных факторов развития современного общества, которое переходит на новую – информационную - стадию своего развития, выступает обмен информацией, который модернизируется вместе с научным и культурным прогрессом человечества (1). Обмен информацией в мультимедийном пространстве является одним из факторов, которые способны обеспечить интенсивное развитие общества. Одна из типичных и основных репрезентаций мультимедийного пространства - глобальная информационная сеть Интернет, состоящий из своих ячеек - интернет-сайтов. Особое значение приобретает общение пользователей сети Интернет друг с другом, что осуществляется с использованием компьютерных технологий. Поток новой информации, применение компьютерных технологий повлияли на развитие личности современного человека. Первыми о пользовании компьютером, как проблеме заговорили американские журналисты, как только новые технологии вышли за пределы лабораторий и стали доступными широкой общественности – в начале 80 х гг. XX века. Но цельных научных исследований о психологических аспектах данной проблемы не имеется. Наличие отдельных работ проблемного характера обосновывает эту проблему как объект научного исследования. Для педагогов и психологов проблема психологической зависимости от социальных сетей, а, в общем, от интернета, интересна с точки зрения чаще всего их негативного влияния на психологию подрастающего поколения. Важной стороной данного вопроса является, в первую очередь, необходимость четкого выявления психологических причин подобной «зависимости». К сожалению, причины эти с научной точки зрения не становились предметом целостного научного исследования, но эксперты, журналисты, педагоги и психологии приводят различные классификации этих причин, подобные аналитические статьи носят субъективный и обзорный характер. В рамках данной статьи мы попытались обобщить имеющиеся доводы и выводы. Основным критерием для обобщений послужили степень причин на формирующуюся психологию детей и подростков.

На сегодняшний день исследования в области интернет-зависимости затрагивают лишь цели и задачи, стоящие перед исследователями, столкнувшимися с новой проблемой. Но все исследователи данного вопроса сходятся в едином мнении: интернет-зависимость является проблемой почти всегда людей молодого поколения. На основе имеющихся исследований ниже приводим основные причины интернет-зависимости:

1. Человек получает многообразные стимулы из окружающего его мира. Самыми значимыми являются **стимулы**, получаемые от других людей. В подростковый период развития человека, когда он ориентируется на социально значимых и авторитетных для него сверстников и взрослых социальная стимуляция наиболее важна. Так, разные субъекты, не имеющие на первый взгляд ничего общего, успешно общаются друг с другом длительное время. При этом они удовлетворяют потребность в стимуляции и тем самым повышают самооценку.

2. Людям необходим социальный интерес, динамика жизни, приносящая новые впечатления. Восприятие человека все время нацелено на **некоторые изменения, новые ситуации**. Статичные, неизменные отношения, лишенные динамики и не сопровождающиеся теми или иными событиями, со временем иссякают. В то же время виртуальное общение может включать в себя сомнительную замену реальных событий – обсуждение других людей на основе слухов и сплетен. В социальных сетях есть возможность создавать собственные события, подкрепляя фактаж аудиовизуальным сопровождением. Основная масса пользователей социальных сетей – это средние офисные работники. Люди без особых перспектив карьерного роста и с невысокой зарплатой или же студенты. Этим и объясняется интерес к жизни других людей. Однако общение, включающее в себя подобное содержание, на самом деле не удовлетворяет потребность человека в событиях, а лишь заменяет ее на квазиуровне.

3. Всякий раз, когда человек встречает знакомых людей удовлетворяется п**отребность в узнавании**. Люди обычно не осознают эту потребность, так как каждый день общаются с близкими или хорошо знакомыми людьми. Но, например, при переезде на новое место жительство данная потребность актуализируется и индивид начинает ее осознавать. В этом случае у субъекта начинает наблюдаться лишение чувства социальной поддержки, неуверенность в себе, растерянность и т.д. При узнавании происходит социальное подтверждение личности со стороны других людей, которое, в свою очередь, поддерживает его самоидентификацию. Известны случаи, когда человек, резко сменивший место жительства, работу или страну проживания в целях редукции напряжения и снижения ощущения тревожности, прибегал к многочасовому общению с бывшими соотечественниками, земляками или коллегами по работе в социальных ресурсах.

4. У человека есть потребность в достижениях и признании, которые связаны с чувством собственного достоинства человека, уважением и самоуважением. Они относятся к так называемым высшим потребностям, которые пользователи социальных ресурсов успешно актуализируют, размещая на персональных страничках фото- и видеоматериалы, посвящённые профессиональным успехам или личным достижениям (семья, дети, удачный отдых).

5. Э.Берн выделял различные виды структурирования времени, которые он определял как способы времяпрепровождения: ритуалы, процедуры, развлечения, близость, игры (2). Нормальному человеку необходимы различные способы времяпрепровождения и их относительная динамика. К ритуалам относятся все виды общения, которые связанны с общепринятыми нормами. Так, в социальных сетях существуют напоминания о днях рождения и др. С ними связаны процедуры различной формы общения (коммуникация в режиме обмена сообщениями через специальную форму, комментарии к странице пользователя, оценка фотографий и видеоматериалов или же переход к более непосредственным формам общения в режиме реального времени - телефон, ICQ, Skype (прим. авт.). Общение, сопровождающее развлечения человека, связано с занятиями, доставляющими удовольствие (обсуждение тем, связанных с отдыхом, хобби, сексом и др. Близость (любовь, дружба) сопровождается открытым личностным общением.

В 1996 году в официальную классификацию психических болезней DSM-V был добавлен раздел – кибернетические расстройства. Под этим понимают потерю ощущения времени и реальности в ситуации захвата компьютером. Но отнесение этого отклонения вообще в ряд болезней в мире до сих пор дискутируется. Зависимость от компьютера возбуждает те же отделы головного мозга, что и психотропные вещества. Поэтому часть специалистов сравнивают ее с увлеченностью работой или учебой. В то же время, некоторые психологи вообще не считают интернетзависимость самостоятельным диагнозом, а привыкание к

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

компьютеру называют симптомом других серьезных проблем в жизни личности (депрессия, трудности в общении). А врачи-практики считают использование компьютера эффективным средством преодоления трудностей личностного развития. Например, в Европе компьютерные программы успешно используются при лечении депрессий.

Термин «зависимость» был заимствован из профессионального лексикона психиатров для облегчения идентификации проблемы Интернета путем ассоциации ее с характерными социальными и психологическими проблемами. Впервые термин Internet-addiction использовал американский психолог Айвен Голдберг в 1996 году. Он использовал этот термин для описания долгого, патологического пребывания в сети. К.Янг называет Интернет-зависимость навязчивое желание войти в Интернет, находясь вне связи (offline), и неспособность выйти из Интернета, находясь на связи (online). Но интернет действительно имеет положительное, хотя и слабое влияние на общественные функции.

В процессе и результате интернет-общения у его участников формируются определенные личностные и социально-психологические особенности. Поскольку процесс интернет-общения является определенной человеческой деятельностью с собственной спецификой, то закономерным и необходимым образом последняя влияет на определенные личностные особенности субъектов этой деятельности. Поэтому возникает необходимости научного исследования специфики психологического воздействия интернет-общения на ее участников (3). Это позволит, в первую очередь, основательно и полно разработать понятие интернет-общения и психологического воздействия интернет-общения его участников, а также глубоко и всесторонне разработать понятие формирования определенных социально-психологических особенностей в процессе и в результате интернет-общения. Кроме того, это даст возможность продолжать научно-психологические исследования, используя для этого современные дистантные средства (4). Анализируя последние исследования и публикации, обращаем внимание на то, что, открывая новые возможности, сетевые коммуникации порождают и новые проблемы, заставляют задуматься над ранее очевидным, а также инициируют переоценку ценностей, в частности в отношении межличностного восприятия и понимания.

Интернет-общение стимулирует развитие коммуникативной мотивации, а также определенным образом изменяет восприятие других участников общения вообще (5).

Отчуждение человека от человека становится практически нормой сегодняшней жизни. С развитием новых дистанционных форм электронных средств связи, все чаще переводят реальное общение между людьми в виртуальную. С одной стороны, интернет-технологии способствуют развитию отчужденности между людьми и одиночества. С другой стороны, они являются оперативным способом поиска информации, установление контактов. Они поэтому используются людьми, страдающими от одиночества, для общения. Интернет общение вызывает определенные личностные изменения (6). Данные психологических исследований позволяют рассматривать Интернет как среду скорее социальную, чем безлично-информационную.

Особенности интернетобщения (неопределенность, анонимность, безопасность, невидимость субъекта, значительное разнообразие сред общения и деятельности) влияют на формирование определенных социально-психологических особенностей, пользователи, позволяют говорить об Интернете как о среде, в которой поведение определяется в большей степени личностными, чем ситуационными переменными. Особенности протекания коммуникативных процессов в сети Интернет, продуктом которых является интернет-зависимость, взаимосвязаны с определенными личностными особенностями пользователей: интроверсией и негативной коммуникативной установкой (7).

Исследуя социально-психологические особенности, возникающие у пользователей сети Интернет, в частности в процессе интернет-общения, обращается внимание на следующие из них (как положительные, так и отрицательные): упорство, настойчивость в достижении цели, независимость мышления и поведения, склонность к принятию решений на основании самостоятельно выработанных критериев, пренебрежение социальными нормами, достаточно высокий интеллект, склонность к творческой деятельности, предпочтение процесса работы над

получением результата, а также интровертированность, погружение в собственные переживания, холодность и неэмоциональность в общении, недостаток эмпатии, склонность к конфликтам, эгоцентризм, недостаток ответственности [4], [19].

Выводы

Психологические последствия применения интернет-общения носят амбивалентный характер: с одной стороны, есть положительные воздействия на участников - расширяется сфера контактов, активное общение со многими людьми позволяет быстро находить нужную информацию по интересующим вопросам, знакомиться с разными точками зрения, стимулирует творческий потенциал, свою активность, способствует изменению авторитарного стиля общения на демократический (такой, который ориентирован на обучение, знакомство с различными точками зрения, формирование собственного мнения и т.д.), на фоне растущей изолированности и низкой коммуникабельности жителей современных мегаполисов информационные технологии позволяют легко устанавливать контакты и развивать общение, в общении через компьютерную виртуальную реальность отсутствует давление стереотипов восприятия того или иного диалога, состоящие в близком социальном окружении. С другой стороны, существуют негативные воздействия на участников интернет-общения - при взаимодействии человека с информационными технологиями происходит опосредование деятельности новыми знаковыми системами и средствами, при которых наблюдается изменение самой личности в новом знаковом среде, что может приводить к изменению ее мотивационно-личностной сферы и проявляться в чрезмерной увлеченности информационными технологиями, потере интереса к обычного общения с близким социальным окружением, формировании компьютерной зависимости и т.д.

Литература

1. Балымов И.Л. Представления студентов о человеке в Интернете и общении с ним / И.Л. Балымов // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. № 15 (39): Аспирантские тетради: Научный журнал. - СПб., 2007. - С. 245 - 248.
2. Берн Э. Игры, в которые играют люди... — Л., 1992
3. [16.Губанов Д.А. «Социальные сети: модели информационного влияния, управления и противоборства «/ Д.А. Губанов, Д. А. Новиков, А. Чхартишвили. / под ред. Д.А.Новикова. - М .: Издательство физикоматематической литературы, 2010. - 228].
4. Буторина Е.П. А поговорить? Интернет как лингвистический феномен / Е.П. Буторина // Мир медиа XXI. -1998. - № 1. - С. 132-133.
5. Богдан М.С. Психологические особенности общения зависимых от социальных сетей / М.С.Богдан // Психология и социология: проблемы практического применение. Материалы международной научнопрактической конференции (г.. Киев, 14-15 марта 2014). - Херсон: Издательский дом «Гельветика», 2014. - 116 с.
6. Голышко А. Феномен социальных сетей / А. Голышко // Радио. - 2011. - №1 - С. 5-7
7. Бирюкова Е.А. Интернет-коммуникация как средство межкультурного общения: жанровые и языковые особенности / Е.А. Бирюкова // Язык. Словесность. Культура. - 2014. - № 6. - С. 75-98

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

Şəhla Zal qızı Süleymanova
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
dissertant
shahla.suleymanova@bk.ru

DİDAKTİK OYUNLARIN TƏŞKİLİ ZAMANI KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN BƏDİİ YARADICILIQ QABİLİYYƏTLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASININ PSİXOLOJİ ƏSASLARI

Açar sözlər: *didaktik oyunlar, rollu oyunlar, sujetli rollu oyunlar, musiqili oyunlar, təlim marağı, təxəyyül imkanları, bədii yaradıcılıq*

Psychological bases of formation of young pupils' artistic, creative abilitities during didactic games organization

Summary

The article discusses the use of didactic games as a tool for teachers to take into account the psychological capabilities of children during didactic games in primary school, to build their work in this regard and to reveal artistic abilities in young students. The article also states that it is important to take into account and study the psychological characteristics of young students when organizing didactic games. The effectiveness of didactic games built in a healthy psychological environment has been shown to be high.It is noted that during the didactic game students express what they hear, perceive and remember in the form of words, sentences, songs and poems through the filter of imagination and thinking. At this time, the creative thinking of the participants of the didactic game develops. Their creative potential is expanding, their artistic abilities are being formed. In order to properly inculcate the creative imagination, directing children to artistic activity, and to express this activity in images and roles, ensures their comprehensive development.
Key words*: didactic games, role-playing games, role-playing games with a subject, musical games, learning interests, imagination, artistic creativity*

Giriş

Oyun uşağın həyatının əsas mənasını təşkil edir. Xüsusilə, oyunlara maraq göstərən kiçikyaşlı məktəblilər oyun prosesindəki əşyaları, predmetləri əvvəlcə duyur, sonra onların əlamətlərinə, xüsusiyyətlərinə görə qavrayır, öz yaradıcı fəaliyyətinin elementlərinə uyğun olaraq təxəyyül və təfəkkür süzgəcindən keçirərək fikir və münasibətlərini nitq vasitəsilə ifadə edirlər. Yəni kiçikyaşlı məktəblilər yeni biliklər, bacarıq və vərdişlər qazanmaqla yanaşı psixoloji cəhətdən də inkişaf edirlər. Belə psixoloji inkişaf prosesində onların ifadə etdikləri fikirlər, oyunların xarakterlərinə uyğun olaraq qurduqları münasibətlərin məzmunu onlarda yeni biliyin yaranmasına dinamik təsir göstərir. Oyun zamanı müstəqil fikir yürüdən, sərbəst hərəkətlər edən, mahnı oxuyan, rəqs edən uşaqların şəxsiyyətyönümlü inkişafı üçün zəmin yaranmış olur. Bundan ötrü oyunları təşkil edənlər özləri oyunun təşkili zamanı uşaqlara psixoloji cəhətdən düzgün yaxınlaşmağı bacarmalı, onlarla doğmalaşmağa səy göstərməlidirlər. Xüsusilə rollu oyunların təşkili prosesində "Məstan pişiyin", "Alabaşın", "Boz qurdun", "Qonur ayının", "Yapıncılı çobanın", "Hiyləgər tülkünün", "Boz atın", "Çil toyuğun", "Meşələrin kralı Şirin" obrazlarını yaratmağın xarakterik xüsusiyyətlərini uşaqlara öyrətmək üçün tərbiyəçinin, yaxud sinif müəlliminin aktyorluq keyfiyyətlərinə yiyələnmələri vacib hesab olunur. Özünü uşaqlardan uzaq tutan, daim rəsmi aparan, yaxud utanaraq oyunun qaydaları və personajların hərəkətləri və yanaşma tərzləri barədə uşaqlara göstərişlər vermək istəməyən tərbiyəçilər və ibtidai sinif müəllimləri uşaqlara psixoloji cəhətdən məqsədyönlü şəkildə yanaşa bilməzlər. Belə olduqda onlar rollu oyunları təşkil edə bilməz. Ona görə ibtidai sinif müəllimləri, musiqi, təsviri incəsənət müəllimləri özlərini didaktik oyunların ən maraqlı növü olan rollu oyunların təşkilinə psixoloji cəhətdən hazır hiss etməlidirlər. Professor Yəhya Kərimov bu xüsusda deyir: "Biz, adətən, müəllimdən sinifdə özünü ciddi aparmağı, ləyaqətini gözləməyi, vəzifə borcunu

yerinə yetirməyi tələb edirik. Dərsdə gülüb-danışan, "uşaqlarla oynayan", "onları boynuna mindirən" müəllimə qiymət verə bilmirik. Onun uşaqları necə maraqlandırdığını, bu prosesdə proqram materialını necə asanlıqla və möhkəm mənimsətdiyinin yollarını öyrənmirik. Əyləncəlilik prosesində marağın möhkəmləndirilməsi imkanları bu gün dərsdə didaktik materiallardan geniş ölçüdə istifadə etməyi məktəbə, xüsusilə I-II siniflərdə hər bir dərsə oyun elementlərini gətirməyi tələb edir. /Y.Kərimov... /2009:231/

Təcrübə göstərir ki, kiçikyaşlı məktəblilərin təlimində məktəbəqədər dövrdə başlıca fəaliyyət növü olan oyuna diqqət güclənir. Oyun prosesində uşaqlara tanış olmayan və çox mürəkkəb faktlar uşaqlar tərəfindən asanlıqla mənimsənilir. İdrak qabiliyyətinin inkişafında oyunun rolundan bəhs edərkən göstərmək lazımdır ki, bu zaman şagirdlərdə fəallıq, təşəbbüskarlıq, müstəqillik, özünütənqid (özünənəzarət) kimi yaradıcı qabiliyyətlər formalaşır /Kərimov, 2009: 230/. Yaradıcı qabiliyyətləri formalaşan kiçikyaşlı məktəblilərin adətən yazmağa, oxumağa olan maraqları artmış olur. Əslində rollu oyunların təsiri altında yazmağa, oxumağa, şəkil çəkməyə, şeir deməyə maraq göstərən kiçikyaşlı məktəbliyə psixoloji cəhətdən düzgün yanaşmaqla onlarda təlim maraqlarının yaranmasına nail olmaq olar. Çünki kiçikyaşlı məktəblilərdə təlim marağının yaranması eyni zamanda onların idrak maraqlarının inkişafına öz müsbət təsirini göstərmiş olur.

Uşaqlarda təlimə marağın yaranması onların psixoloji inkişafının əsaslarından biridir. Dərsdə idraki marağın təsiri ilə uşaqların və müəllimin əməyi yüngülləşir. Kiçikyaşlı uşaqlar təbiəti etibarilə oyun fəaliyyətinə böyük ehtiyac hiss edirlər. Oyun onların sosial təcrübələri ilə, təxəyyül situasiyasını real, həyati situasiya kimi qəbul etmələri ilə bağlıdır. Oyun prosesində uşaq elə zənn edir ki, hər şeyi bacarır. Adətən, uşaq diqqətini cəlb edən keyfiyyətləri nümayiş etdirməyə cəhd göstərir; o çalışır ki, oyunda valideynlərinin, tərbiyəçinin sosial rolunu həyata keçirsin, lakin bacarmır. Elə bu cəhdetmə artıq uşağın inkişafında öz işini görür. Bu prosesdə uşaq yamsılayır, onun təxəyyülünün obrazlığı artır, oyundan həzz alır. Belə şərait onun idrak marağını inkişaf etdirir. Təlim prosesinə şagirdlərin idrak marağının, fəal yaradıcı münasibətinin formalaşması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir /Kərimov, 2009: 230-231/.

İstər məktəbəhazırlıq dövründə, istər kiçik məktəbyaşlı dövrdə olan uşaqlarda idrak marağının və fəal yaradıcı münasibətlərin formalaşması onların yaradıcı təfəkkürünün inkişafına kömək etmiş olur.

Rollu oyunlarda iştirak edən kiçik məktəbyaşlı uşaqların yaradıcı təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi onlarda didaktik informasiyaların inteqrasiyasına nail olmaq, müvafiq proqnozların reallaşdırılmasına cəhd edə bilmək bacarıqlarının və bir sıra yaradıcı qabiliyyətlərin formalaşmasına kömək etmiş olur.

Savad təlimi dövründə, yəni birinci sinfin ilk yarım ilində sinif müəlliminin təşkil etdiyi rollu oyunlarda iştirak edən kiçik məktəbyaşlılar hekayə, nağıl personajları kimi yaxşı çıxış edir, səslərin tələffüzündə səhvlərə yol vermir, sözlərin, cümlələrin deyilişində dinamik fəallıq göstərir, rollu oyunun xarakterinə uyğun biliklər nümayiş etdirməklə qarşıya qoyulan təlim vəzifələrinin yerinə yetirilməsini təmin etmiş olurlar. Unutmaq olmaz ki, təlimdə mühüm vəzifələrin həyata keçirilməsinin real imkanını təmin edən vasitələrdən biri oyundur. Tədqiqatlar göstərir ki, uşaq erkən oyun situasiyasına qoşulanda təlim vəzifələri onun üçün müyəssər olduğundan məhsuldarlıq artır. "Ciddi məşğələni uşaq üçün əyləncəli etmək ilkin təlimin vəzifəsidir". (K.D.Uşinski). Qeyd etmək lazımdır ki, məqsəd sadəcə əyləncəliyi təmin etmək deyil, oyunun ciddi, gərgin əməklə üzvi şəkildə birləşdirilməsidir. Oyun uşağı təlimdən yayındırmamalı, əksinə onun yaradıcı, tənqidi təfəkkürünü inkişaf etdirməli, əqli işi intensivləşdirməli, cəlbedici, maraqlı etməlidir. Oyun eyni zamanda uşaqdan fikirləşmək, əqli fəaliyyət, optimal hazırcavablıq, diqqətli, fərasətli olmaq, işə cəld yönəlmək və düzgün cavabı tapmaq bacarığı tələb edir /Kərimov, 2009: 231/. Bu tələbləri ödəmək üçün sinif müəllimlərinin də üzərinə ciddi vəzifələr düşür. Bu vəzifələrin həllinə rollu oyunların düzgün seçilməsindən başlamaq lazım gəlir. Təcrübə və müşahidələr göstərir ki, ibtidai sinif müəllimləri rollu oyunları daha çox savad təlimi dövründə təşkil edirlər. Çünki hərflərin və səslərin öyrənilməsi zamanı rollu oyunlardan istifadə səmərəli olur. Seçim zamanı uşaqların psixoloji durumunu nəzərə almaq lazımdır. Yəni seçim zamanı uşaqların psixoloji xüsusiyyətlərini

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

nəzərə almaq vacib şərtlərdəndir. Rollu oyunlara bir neçə hərfləri öyrəndikdən sonra başlamaq psixoloji cəhətdən düzgün sayılır. Əgər 6 hərf öyrədilibsə rollu oyunu 6 nəfərdən ibarət təşkil etmək məsləhətdir. Hərflərin öyrədilməsinin sayı artdıqca rollu oyunların da iştirakçılarının sayını artırmaq lazım gəlir.

Məsələn, əgər 10 hərf öyrədilibsə "Hərflərin qatarı" adlı rollu oyunu təşkil etmək olar. Oyunda 10 hərfi təmsil edən 10 şagird qatarların düzülüşünü xatırladan sıra ilə düzülür. Onlar Q.Hüseynlinin "Qatar" mahnısının (sözləri N.Gəncəvinindir) sədaları altında yerlərində addımlayırlar. Qatarların sırasına uyğun olaraq əllərində "Aa", "Nn", "Əə", "Cc", "Çç", "Hh", "Bb", "Rr", "Dd", "Ff" hərflərinin kartoçkalarını tutan uşaqlar həmin hərflərin rollarını ifa edir və kiçik hekayə, hadisə və ya həmin hərflərə başlayan əşyanın əlamətləri, keyfiyyətləri, xassələri ilə bağlı fikirlərini obrazlı şəkildə ifadə edirlər. Oyunun gedişində ən maraqlı hekayə nəql edən, maraqlı situasiya uyduran, əşyanın əlamətinə uyğun rolunu əla oynayan şagirdlər sinif müəllimi tərəfindən rəğbətləndirilirlər. Digər hərflər üçün təşkil edilən rollu oyunları "Hərflərin sırası", "Danışan hərflər", "Rəqs edən hərflər", "Hərflər və hecalar", "Hərflər və sözlər", "Hərflər və cümlələr" adları altında təşkil etmək olar. Rollu oyunların xarakterinə uyğun musiqi və təsviri sənət nümunələrindən, kompüter texnologiyalarının və pedaqoji innovasiyaların gücündən istifadə etmək çox faydalıdır. Birinci sinifdə didaktik oyunları rəqəmlərlə, ədədlərlə bağlı təşkil etmək olar. Belə oyunlarda ədədlərin sırası, çıxma, vurma, bölmə, toplama əməliyyatlarını təlimin xarakterinə uyğunlaşdırmaq çox faydalıdır.

Şagirdlərin oyununa təlim xarakteri vermək müəllimin bacarığından və özünün psixoloji hazırlığından asılıdır. I sinifdə ədədlər öyrədilərkən təşkil olunan oyunda on nəfərin hər biri bir ədədin adını daşıyır. Onların sinələrinə müvafiq rəqəmlər yazılır (əllərində həmin rəqəmin yazıldığı iri kartoçkalar olur). Hər bir şagird öz rəqəminin əməllər sırasında tutduğu yeri (özündən əvvəl və sonra gələn ədədin adı), rolu, onun tərkibi haqqında məlumat verir, birlikdə toplama və çıxmaya dair misallar həll edir, məsələlər qururlar /Kərimov, 2009: 231-232/. Belə oyunlar kiçikyaşlı məktəblilərin yaradıcı təfəkkürünü anlaq səviyyəsini, idrak fəallığını inkişaf etdirmiş olur.

Rollu oyunların kiçikyaşlı məktəblilərin təxəyyül səviyyəsini inkişaf etdirərək formalaşdıran növlərindən istifadə etmək faydalı sayılır. Bunun üçün rollu oyunların "Sujetli-rollu oyunlar", "Musiqili-rollu oyunlar", "Hərəkətli-rollu oyunlar" kimi növlərindən istifadə etmək tövsiyə olunur. Məsələn, "Sujetli-rollu oyunlar" zamanı kiçik məktəbyaşlı uşaqlar üçün fərz edilən sujetləri elə seçmək lazımdır ki, həmin sujetlər həm onların yaş, fərdi, psixoloji və cinsi xüsusiyyətlərinə uyğun olmalı, həm də onların təxəyyüllərinin təşəkkül tapmasına təsir göstərməlidir. Çünki rollu oyunda uşaqların həm bədii yaradıcılıq imkanları üzə çıxır. Həm də uşaqların bütün yaradıcı imkanları təxəyyül vasitəsilə ifadə olunur. Belə ki, təxəyyül məhz bədii yaradıcılıq məhsullarının təcəssümündə ifadəsini tapır və problem situasiyanın qeyri-müəyyənliklə xarakterizə olunduğu hallarda bədii obrazların yaradılmasını təmin edən güclü psixi xassə kimi özünü göstərir.

Musiqili-rollu oyunların təşkili prosesində təxəyyülün bədii yaradıcılıq məhsulları yaratması uşaqların əvvəllər öyrəndikləri mahnılara, rəqslərə, melodiyalara obrazlı şəkildə yanaşmalarına istiqamətləndirir. Bu zaman onlar oyunun xarakterinə uyğun improvizasiyalar etməyə maraq göstərirlər. Oyun prosesində uşaqlar təxəyyüllərinə istinadən əvvəllər eşitdiklərini, bildiklərini xatırlayaraq yeni şəraitdə improvizə edirlər. Onlar oyunda hər hansı prosesin iştirakçısı olur, bəzən istədikləri rolu ifa edirlər. Bu prosesdə emosional atmosfer yaranır, şən əhval-ruhiyyə, maraq uşaqların varlığını ələ alır, onları idarə edir. Belə bir şəraitdə nisbətən çətin informasiyalar da asanlıqla, müstəqil qavranılır, şüurlu mənimsənilir, yaxşı yadda qalır. Oyun prosesində iştirak edənlərin hüquqları və fəaliyyət şəraitləri eyni olduğundan onların sərbəst dialoqları, bir-birinin fikrinə sərbəst münasibət bildirmə, istənilən cavabın doğruluğunu sınama imkanları eyni olur. Oyunun iştirakçıları bəzən problemə müxtəlif baxımdan yanaşır, ona başqasının gözü ilə baxmaqla hamının vərdiş etdiyi stereotipdən uzaqlaşırlar. Oyun onda iştirak edənlər üçün elə emosional şərait yaradır ki, onlar heç şeydən çəkinməsinlər. Bu isə inkişaf üçün başlıca şərtdir /Kərimov, 2009: 233/. Oyunda təxəyyülün inkişafı kiçik məktəbyaşlı uşaqların bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılmasını bir növ stimullaşdırmış olur. Ona görə ki, istər rollu oyunların, istərsə musiqili-

rollu oyunların, istərsə də hərəkətli-rollu oyunların gedişində uşaqların fəaliyyətinin müvəffəqiyyətli icrasının aşkara çıxdığı məqamda müvafiq biliklərin, bacarıq və vərdişlərin dinamik inkişafı prosesində yaradıcı qabiliyyətlər bədii obrazlar şəklində təzahür edir. Məhz belə bir məqsədyönlü fəaliyyət prosesi təxəyyül vasitəsilə tənzimlənir. Deməli, yaradıcı təxəyyül fəaliyyət prosesində formalaşır. Özünün quruluşuna görə fəaliyyətin struktur xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bu o deməkdir ki, fəaliyyətin hər bir sahəsinin öz xüsusiyyətləri vardır. Ədəbi, musiqi və təsviri fəaliyyət sahələrini müqayisə etsək fikrimiz aydın olar. Onların hər üçünü ən ümumi şəkildə bədii yaradıcılıq kimi səciyyələndiririk. Lakin həmin fəaliyyət sahələrindən hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri, ifadə vasitələri vardır. Bundan asılı olaraq ədəbi fəaliyyətdə təxəyyül bir xüsusiyyət, təsviri fəaliyyətdə isə başqa xüsusiyyət kəsb edir. Bu ümumi qanunauyğunluq əsasında yenə də mühüm psixoloji-pedaqoji nəticə çıxarmaq olar: şagirdlərdə təxəyyülü düzgün inkişaf etdirmək üçün onlara mütləq müvafiq fəaliyyət sahəsi üçün zəruri olan bilik, bacarıq və vərdişlər aşılamaq lazımdır /Əlizadə, Bayramov, 2002: 378/.

Yaradıcı təxəyyülü düzgün inkişaf etdirmək üçün uşaqları bədii yaradıcılıq fəaliyyətinə, bu fəaliyyəti isə obrazlarla, rollarla ifadə etməyə istiqamətləndirmək onların həm də hərtərəfli inkişafını təmin etmiş olur. Ona görə ki, rollu oyunlarda şagirdlər bəzən öz yaş səviyyələrinə uyğun olmayan fantaziyalar uydurur, yaşlılara məxsus rolları ifa etməyə cəhd göstərirlər.

Rollu oyunlar daha çox şagirdlərin uydurarak, yalandan rola girmələri, həyatda özlərinə aid olmayan hadisələri, situativ halları rollarla ifadə etmələri şəklində təşkil olunur. Həmişə yaşlıları, yaxşı insanları yamsılamağa, öz danışıqlarını, hərəkətlərini onlara bənzətməyə, onların keçirdikləri hisslərlə "yaşamağa" çalışan uşaqlar fəaliyyətin bu növünü sevirlər.

Rolların müəllim tərəfindən verilməsi bəzən şagirdlərin yaradıcı fəallığını boğur. Ona görə də imkan daxilində rolların seçilməsini uşaqlara tapşırmaq faydalıdır. Çalışmaq lazımdır ki, rollar üzrə oyunlar uşaqların yaradıcı fantaziyalarını, tənqidi təfəkkürlərini ümumi inkişafını təmin etsin /Kərimov, /2009: 234/.

Təcrübə və müşahidələr göstərir ki, uşaqların yaradıcı fantaziyaları onların güclü təxəyyüllərinin məhsuludur. Yalnız güclü təxəyyülə malik olan uşaqların sağlam təxəyyül imkanları onların oynadıqları rolların daha canlı, daha maraqlı, daha obrazlı olmasına səbəb olur. Psixoloqlar sübut etmişlər ki, yaradıcılıq mürəkkəb prosesdir. Hər hansı bir surətin yaradılmasında müxtəlif psixi proseslər (qavrayış, hafizə, təfəkkür, təxəyyül, nitq, hissələr və s.) iştirak edir. Lakin onların içərisində təxəyyül xüsusi yer tutur. Təxəyyül həmişə digər psixi proseslərlə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərsə də, yeni surətlərin yaradılması bilavasitə onun funksiyasına daxildir /Əlizadə, Bayramov, 2002: 377/ Xüsusilə yaradıcı təxəyyülə malik olan uşaqların bədii yaradıcılıq qabiliyyətləri digərlərinə nisbətən daha tez inkişaf edərək formalaşır. Ona görə didaktik oyunların kreativ təşkili zamanı kiçikyaşlı məktəblilərin bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərini düzgün müəyyənləşdirib aşkara çıxarılması işində onların təxəyyül səviyyələrini yoxlamaq lazımdır. Çünki yaradıcı təxəyyülə malik olan uşaqların yaradıcı qabiliyyətləri fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərdən biri kimi özünü didaktik oyun prosesində göstərir. Qabiliyyətlər şəxsiyyətin fərdi-psixoloji xüsusiyyətidir. Fərdi sözünə diqqət edin: insanlar öz qabiliyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Lakin şəxsiyyətin fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri çoxdur. Temperament də, xarakter də şəxsiyyətin fərdi-psixoloji xüsusiyyətləridir. Bəs, onda qabiliyyətlər, şəxsiyyətin digər fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən – temperament və xarakterdən nə ilə fərqlənir? /Əlizadə, Bayramov, 2002: 421/. Fikrimizcə kiçikyaşlı məktəblilərin qabiliyyətləri digər fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərdən, o cümlədən temperament və xarakterdən onun iki növündən birinin daha dinamik şəkildə təzahür etməsilə fərqlənir. Yəni kiçik yaşlı məktəblilərin hər birində ümumi qabiliyyətlər olduğu halda, bir qismində xüsusi qabiliyyətlər vardır. Hansı ki, həmin xüsusi qabiliyyətlər onların irsi keyfiyyətlərindən nəşət edən təbii imkanlar hesabına yaranır və öz dinamik inkişafı ilə didaktik oyunlar prosesində özünü bu və ya digər tərəfdən göstərir.

Didaktik oyun prosesində xüsusi qabiliyyətləri olan uşaqların həm oxuması, həm rəqs etməsi, həm şeir deməsi, həm şəkil çəkməsi onların təbii imkanları hesabına təzahür edir. Psixologiyada "təbii imkanlar" anlayışına orqanizmin anatomik-fizioloji xüsusiyyətləri ilə yanaşı olaraq psixofizioloji xassələrini də daxil edir və bu sonuncuları əsas cəhət kimi şərh edirlər.

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

Psixolofizioloji xassə dedikdə, hər şeydən əvvəl, fəaliyyətə yiyələnmənin lap ilkin mərhələsində uşaqda, bəzən isə müntəzəm surətdə müəyyən fəaliyyətlə məşğul olmayan yaşlılarda özünü göstərən incə rəng fərqləndirmə həssaslığı, görmə hafizəsi, musiqi eşitmə həssaslığı və s. kimi xassələr başa düşülür. Belə təbii imkanlar, insan onlara bu və ya digər dərəcədə adekvat olan müəyyən qıcıqlayıcı, obyekt ilə təmasda olarkən özünü göstərir. Məsələn, musiqi, mənzərə və s.-nin qavranılması zamanı müvafiq təbii imkanlara malik olan uşaqlarda yüksək hissi-hərəki həssaslıq və həmin fəaliyyətə meyl aydın təzahür edir /Əlizadə, Bayramov, 2002: 426-427/ Ona görə də didaktik oyunları təşkil edərkən təbii imkanlara malik olan uşaqlarla ayrıca işləmək faydalıdı. Onlarla ayrıca işləməyin isə üstünlükləri çoxdur. Birincisi didaktik oyunların təşkili zamanı belə uşaqların vokal imkanlarından, musiqi alətlərində ifa etmək, şeir demək, rəqs elementləri göstərmək, mahnı oxumaq bacarıqlarından inteqrativ əsaslarla istifadə etmək faydalıdır. Çünki belə inteqrativ əsaslardan istifadə edən sinif müəllimləri didaktik oyunları yüksək səviyyədə təşkil edə bilirlər. İkincisi belə uşaqların aktyorluq məharəti, rol bölgüsü üçün problem yaratmır. Əksinə belə uşaqlarla işləyən sinif müəllimi təlim prosesində didaktik oyunların motivasiyasına asanlıqla nail olur. Motivasiya fəal dərsin ən mürəkkəb və mühüm mərhələsidir. Çünki dərsin sonrakı gedişi motivasiyanın necə yaradılmasından və keçirilməsindən asılıdır. Motivasiyanın başlıca xüsusiyyəti bir sıra fərziyyələri törədən problemli vəziyyətin yaradılmasıdır.

Motivasiya yaradılarkən bir sıra amillər mütləq nəzərə alınmalıdır. Bu amilləri aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

- Didaktik oyunlar qeyri-adiliyi ilə fərqlənməli, şagirdi düşünməyə məcbur etməli, müstəqil təfəkkürü inkişaf etdirməyə yönəlməlidir;
- Bədii yaradıcılıqla bağlı aparılan tədqiqatların tədqiqetmə üsulları və formaları şagirdləri fəaliyyətə və tədqiqata həvəsləndirməlidir;
- Fərziyyələri əvvəlcədən müəyyənləşdirmək, sonradan yoxlamaq və müəllim təqdimat aparmaq imkanı verilməlidir;
- Yaradıcılığa maksimum imkan yaradılmalıdır;
- Müəllim düzgün yönəldici suallar verməli, cavabları dəstəkləməli və istiqamətləndirməlidir /Hacıyeva, 2006: 13-14/.

Göründüyü kimi, sağlam psixoloji mühitdə yaradılan motivasiya prosesində didaktik oyunun iştirakçılarının yaradıcı təfəkkürləri inkişaf edir. Bu zaman şagirdlərin yaradıcı imkanları genişlənir, onların bədii yaradıcılıq qabiliyyətləri formalaşmış olur. Məhz bu baxımdan didaktik oyunların təşkili zamanı sağlam psixoloji mühit yaradılarkən kiçikyaşlı məktəblilərin psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasının faydası böyükdür.

Bununla yanaşı, didaktik oyunların təşkili zamanı kiçikyaşlı məktəblilərin psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması işində qızların və oğlanların fəaliyyətinin düzgün tənzimlənməsi lazım gəlir. Çünki didaktik oyunlarda rol bölgüsü zamanı cinsi fərqlərin nəzərə alınmasına xüsusi diqqət yetirmək zəruri sayılır.

Bu işə məktəbəqədər yaş dövrlərindən başlamaq lazımdır ki, məktəb təcrübəsində belə neqativ hallar baş verməsin. Həm ailədə, həm də uşaq bağçalarında kiçikhəcmli rollu oyunları təşkil edərkən cinslərə uyğun rol bölgüsü aparmaq vacibdir. Yəni ailədə və məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində uşaqları oyuna cəlb edən zaman, o cümlədən rollu oyunların təşkili prosesində qızların zərifliyi, incəliyi, həyalılığı, ismətliliyi, oğlanların isə qoçaqlığı, igidliyi, qorxmazlığı, döyüşkənliyi, qələbə əzmi, düşmənlərə qarşı daima mübarizə aparmaq bacarığı kimi cinsi xüsusiyyətləri daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Bütün bunlar əgər bir tərəfdən kiçikyaşlı məktəblilərin estetik bədii zövqlərinin, təfəkkür və təxəyyül imkanlarının inkişafı qarşısında sədd çəkirsə, digər tərəfdən onların təlimə olan maraqlarının azalmasına səbəb olur.

Nəticə

Qeyd olunanları nəzərə alaraq kiçikyaşlı məktəblilərin hərtərəfli inkişafında, onlarda bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin üzə çıxmasında, inkişaf etməsində mühüm rol oynayan didaktik oyunların məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil təşkili zamanı sağlam psixoloji mühitin yaradılması, oyun iştirakçılarının psixoloji xüsusiyyətlərinin dərindən öyrənilməsi, bir sözlə bu məsələnin psixoloji əsaslarının düzgün müəyyənləşdirilməsi haqqında danışılan problemin müvəffəqiyyətli həllində öz dinamik təsirini göstərmiş olur.

Ədəbiyyat

1. Kərimov Y.Ş. Təlim metodları. Bakı, RS Poliqraf, 2009, 280 s.
2. Əlizadə Ə., Bayramov Ə. Psixologiya, Bakı, Çınar-çap, 2002.
3. Hacıyeva H.M və b. Həyati bacarıqlara əsaslanan təhsil. İbtidai sinif müəllimləri üçün. Bakı, Mütərcim, 2006, 496 s.
4. Hüseynova G.A. Kurikulum təliminə praktiki baxış. Bakı, Hədəf nəşrləri, 2017, 351 s.
5. Nəsirəddin Tusi, Övsafül-Əşraf. (Şərafətli insanların xüsusiyyətləri). Bakı, Nurlan, 2002.
6. Sadıqov F.B. Pedaqogika, Bakı, Adiloğlu, 2012, 500 s.
7. Məmmədov Ş.M. İbtidai sinif müəlliminin tərbiyəvi fəaliyyətə hazırlanmasının pedaqoji əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı, Mütərcim, 2018, 152s.

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

Gunel Feyruz Gurbanova
Baku Slavic University
doctoral
gunel.f.qurbanova@gmail.com

FINANCIAL TERMS FORMED THROUGH A SYNTACTIC METHOD IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Summary

Word-building through a syntactic method in the Azerbaijani language is of great importance. This rule being one of the oldest types of word-building process also plays a significant role in the development of the modern Azerbaijani literary language lexicology. Word-building with a syntactic method means formation of basically compound words. However, study and analysis of financial terms reveal out the fact that during formation through a syntactic method word combinations are much more concerned rather than compound words. Financial terms in the Azerbaijani language may be expressed with language units formed both as compound word and word combinations. According to this idea, financial terms that are formed by a syntactic method can be divided into groups: compound financial terms and financial terms in the form of word combinations.

There are two methods of formation of new terms by a syntactic method: 1. lexical-syntactic method; 2. morphological-syntactic method. In the term building with a lexical-syntactic method, morphological means are not used, but during the term building through a morphological-grammatical method, different morphological features both lexical and grammatical suffixes play an active part.

As we have noted, financial terms - word combinations are rich and colourful in terms of the number of their components and character of the words they are comprised of. Thus, as financial terms - word combinations are simple (comprised of two words) and compound (comprised of multiple words) for their structure, they can also be formed as noun and verbal combinations for the character of their components. While the main part of noun combinations is expressed with names, basically with noun, the main part of verbal combinations with non-finite forms of the verbs.
Key words: *term, affix, borrowed word, term creating, finance*

Generation of financial terms through a syntactic method is one of the special methods in the word building system of the modern Azerbaijani language. The history of enrichment process of the vocabulary of our language dates back to old times and the process is also ongoing today. “Being one of the oldest types of word building process, this method also plays an important role in the development of lexicology of the modern Azerbaijani literary language” (5, p.29). Observation of terminology system of the Azerbaijani, Turkish, Turkmen and Gagauz languages belonging to the Oghuz group shows that a syntactic method is of special importance in formation of terms of the different fields of science and technology. “Sign of the closest terms in the field terminology is expressed with word groups conforming to the closest meanings of such processes. Word groups reflecting such limited notions allow the notions expressed with one word to be indicated by means of definitive function” (5, p.38). It is a necessity that the number of financial terms generated through the syntactic method in the Azerbaijani language specifically in recent times are increasing.

Word building through syntactic method means basically generation of compound words. However, study and analysis of the financial terms reveals out the fact that word combinations are much more concerned rather than compound words while being generated through a syntactic method and it has its own reasons. Generation of compound words is a historical process in the language and its stabilization takes a long period and it is already known that compound words have coincided with the form and content of word combinations during certain historical periods (9, p.44). In other words, compound words have been formed historically as a result of the

development of word combinations, being stabilized and falling under a single stress. When taking into consideration that words form word combinations by joining together - develop to generate a compound word and a lot of word combinations have a nominative character and express a single meaning, it is possible to say that the words generated through a syntactic method also cover many types of word combinations. Many researches observing the expression of a big number of notions basically with terms generated as word combinations rightfully emphasize the importance of grouping of terms formed through a syntactic method as compound terms and terms – word combinations and try to identify similarities and differences among them.

Taking into consideration that financial terms in the Azerbaijani language can be expressed in language units formed both as a compound word and word combinations and generation of such language units conforms to the general grammatical rules of the Turkish languages, we can divide the financial terms formed through a synaptic method into two groups: compound financial terms and compound financial terms in the form of word combination (9, p.40-49). As similarities and differences of such language units and studying their basic features is a separate subject of research in linguistics, we can only state without paying much attention to this issue that both of them are formed on the basis of the same grammatical and logical rules. However, their stresses and meanings are one of key features differing such language units. When talking about financial terms formed by a semantic method, it is more advisable to deal with structural – semantic features of financial terms with compound structure.

Compound terms are few in number in the financial terminology and translation dictionaries of the Azerbaijani language and their formation is based on building laws of substantive word combinations: avroklirinq (euro clearing), borcverən (lender), vergiqoyma (taxation), alış-veriş (shopping), hiperinflyasiya (hyperinflation) and etc,. However, in terms of quantity, financial terms word combinations predominate. Along with the diversity of their formation ways and methods, it is possible to observe that such terminological units have increased and owing to such units economic lexicology has become more enriched in connection with building of capitalism society in the last decades of our language, transition to market economy. It is known that expression of terms with multi-component language units is not so appropriate in terms of basic requirements for terms (terms must be concise, simple, built with a few words and definite so that to be easy for use and also keep in mind quickly). However, rapid development of society reveals out the impossibility of naming the existing notions with simple words in the financial field like all other fields and necessitates the generation of quantitatively more and structurally colourful types of the terms-word combinations existing in the economic lexicology. If the expression of any notion with a compound term or term-word combination is characterized as breaching one of the requirements for the term and thus loading the language, on the other hand, enables to express the meaning of concepts more precise and their essence deeply and allows to form a broad idea of that notion beyond the context. Thus, definitive function of a term – realizes the requirement to name any notion, as well as to define it (7, p.197) more accurate.

M.Gasimov who is one of the researchers of the terminological lexical layer not only of the Azerbaijani language but also the Turkish languages, shows two ways of forming new terms by a syntactic method in the Turkish languages: (6, p.131)

1. Lexical-syntactic method; 2. morphological-syntactic method.

Both methods are key indications of word-building process that play an active role in enrichment of vocabulary.

1. Morphological means are not used in the term building through a lexical-syntactic method. Formation of financial terms, overall terms by this method plays an active part in semantic connection of words and grammatical indicators are not present. In such case, only lexemes and lexical units separate words join and without any grammatical means and form a new term. Financial terms, that are formed through a lexical-semantic method, are built as first-class modifying word combinations and components of the combination are joined through a relation of adjoining, at the same time the first of the components modifies the second one and explains, specifies its meaning: nostro accounts, active account, regulatory act, current ratio, liquid assets,

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

nominal value, standard portfolio, permanent loan, prudent management, fiscal agent and etc,. In such combinations, the attribute always comes before that modified. Terms – word combinations formed through a lexical-syntactic method mainly consist of two components. Even in case of multi-component in some cases, its first or second component is comprised of word combinations: a transferable letter of credit, international liquid assets, total return swaps and etc,. Subordinating connection reflects itself among the main – dependent components of word combinations. As a result of this connection, the modifier identifies separate features of the modified (antecedent): cumulative interest, binding option, fiscal monopoly, economic crisis, current value, certified letter of credit and etc. Any word combination is built by principle of "dependent and main part". Term word combination formed as a result of this relation and connection, expresses the subject more accurate as well as reveals any feature of it, serves to differ any notion among the system of notions it belongs to.

2. During term building through a morphological-syntactic method, various morphological features, both lexical and grammatical suffixes are used (4, p.48). The observations carried out show that terms formed through a morphological – syntactic method predominate in terms of majority. Its main reason is wide range of opportunities of connection by a morphological-syntactic method in comparison with a lexical-syntactic method. Financial terms of the Azerbaijani language may manifest themselves in very rich and colourful forms according to the origins of the words they built with. The financial terms that are widely used in the Turkish languages (analysis of financial terms built with both a lexical-syntactic method and morphological-syntactic method is described) can be classified as follows according to their origins:

1. Financial terms of which both parts are comprised of the words of Turkic origin: torpaq vergisi (land tax), qaynar pullar (hot money) and etc.

2. Financial terms of which first part is formed with words of Turkic origin and the second part of Russian-European origin: vergi prosesi (tax process), qeyri-maddi aktivlər (intangible assets), ilkin büdcə profisiti (initial budget surplus) and etc.

3. Financial terms that are formed with the synthesis of notions of Turkic origin and borrowings of Arabic-Persian origin: mənfəət vergisi (profit tax), pul islahatı (monetary reform), pul aqreqatları (monetary aggregates) and etc.

4. Financial terms that are formed through the connection and adjoining of components of Russian and European origin: büdcə planlaşdırılması (budget planning), inflyasiya spiralı (inflation spiral), kredit dosyesi (credit file), bank depoziti (bank deposit), portfel meneceri (portfolio manager), inkassator bank (collector bank), portfel krediti (portfolio loan), normativ akt (normative act), akkreditivlərin portfeli (portfolio of letters of credit), kommersiya aktı (commercial act) and etc,.

5. Financial terms that are formed through the connection and adjoining of the words of Arabic and Persian origin: maliyyə islahatı (financial reform), adi səhm (ordinary share), müştərək ixracat (joint export), izafi dəyər (surplus value), maliyyə mədaxili (financial profit) and etc.

6. Financial terms of which first part is formed through the connection of terms of Russian-European origin and the second part of Arabic-Persian origin: bank nəzarəti (banking supervision), büdcə nizamlanması (budget regulation), kredit islahatı (credit reform), valyuta islahatı (currency reform), actuarial nəzəriyyə (actuarial theory), proteksionist rüsumlar (protective duties) and etc.

7. Financial terms of which first part is formed through the words of Arabic-Persian origin and the second part of borrowings of Russian-European origin: tədiyə balansı (payment balance), maliyyə planı (financial plan), daxili auditor (internal auditor), məcmu aktivlər (aggregate assets), maliyyə arbitrajı (financial arbitration) and etc.

As we have noted, financial terms - word combinations are rich and colourful in terms of the number of their components and character of the words they are comprised of. Thus, as financial terms - word combinations are simple (comprised of two words) and compound (comprised of multiple words) for their structure, they can also be formed as noun and verbal combinations for the character of their components.

b) Simple and compound financial terms – word combinations are identified with the quantity of the words they are comprised of. Simple word combinations are formed by semantic and grammatical connection of two words.

Compound financial terms - word combinations are three or more main words linked together by content and with the help of different grammatical means. Each component of multi-component word combinations builds a semantic-logical connection among one another and reflects itself as a complete syntactic unit: alıcılıq qabiliyyəti pariteti (purchasing power parity), bank kapitalının kafiliyi (bank capital adequacy), cameral vergi yoxlaması (cameral tax audit), kapitalın spekulyativ hərəkəti (speculative movement of capital), ilkin büdcə profisiti (initial budget surplus) and etc.

c) Compound financial terms – word combinations manifest themselves in two forms for the morphological relation of their components: noun and verbal financial terms – word combinations. This feature can be observed both in simple and compound terms - word combinations. Thus, while in noun word combinations main part is expressed with nouns for the character and morphological relation of the modified and modifier words, in verbal word combinations such function is realized by verbs. When taking into consideration of the theoretical and practical importance of the formal and semantic analysis of financial terms-word combinations for linguistics, the following thought of A.N.Baskakov must be mentioned: “Word combinations also need to be analyzed like sentences in terms of form and content. During a formal syntactic analysis of word combinations, their syntactical structure, grammatical model, sequencing features of the components of this model, as well as forms of syntactic relations which manifest themselves among these components are taken into consideration” (3, p.15). Then, analysis of structural features of both simple and compound structured terms - word combinations is of great importance. In this regard, taking morphological relation of the components of financial terms-word combinations as a basis, it is necessary to separately review of noun and verbal word combinations.

1. Noun terms - word combinations. Main part of these combinations is expressed with names, basically nouns and this in turn, leads to the creation of nominativeness. Another component is expressed with different modifying language units that owing to this, definitiveness in terms appears as a semantic feature. The first component that forms definitiveness has a modifying function irrespective of its morphological relation.

a) Financial terms – word combinations of which components are formed as noun + noun. For example, market value, estimate standard, rental payment, bank supplement, AZN rate, inventory price, stock exchange example, real interest rate, purchasing power parity, bank capital adequacy, net interest margin, stable rental income, cameral tax audit, initial budget surplus and etc.

b) Military terms – word combinations of which first component is an adjective with different structure and the second one is a noun. Such financial terms become more definite and along with naming the notion, also give additional information of that term. For example, current account, internal auditor, circulating money, permanent loan, fiduciary standard, nominal value, privileged share and etc.

c) Financial terms of which first component is expressed with a verbal adjective and main part with names - basically with nouns, are identical with the second group word combinations for their semantic content. For example, undistributed profits, floating accounting, transferable letter of credit, distributed share, certified letter of credit and etc.

2. Verbal terms – word combinations. Like noun combinations, different syntactic relations and semantic connection manifest themselves among the components of financial terms - word combinations formed as verbal terms – word combinations. Financial terms – word combinations generated through this method are also simple and compound for their structure and show themselves as financial terms expressing basically semantics of moving content. Infinitives and verbal nouns can become a term as they bear naming features, however, as moving semantics is preserved in the stem of such notions, dynamic, dynamic nominativeness manifest themselves in the semantic content of the terms expressed with these. For example, prudent management, share a risk, freeze an account, index taxes and etc.

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

Except for the mentioned forms, there also such financial terms in the Azerbaijani language those are formed by a syntactic method and written together as compound noun, but not like word combination. Notwithstanding that this form of financial terms formed through a syntactic method is very limited in number, they can be found in dictionaries: avroklirinq (euro clearing), vergiqoyma (taxation), borcverən (lender), məzənnədəndüşmə (depreciation) and etc.

Thus, financial terms – word combinations manifest themselves as language units bearing different structural and semantic features. The forms analyzed above enable to get a sufficient broad idea about the colourful and rich structural-semantic features of the financial terms – word combinations.

Literature

1. Explanatory Dictionary of the Azerbaijani Language, volume I, II, III, IV. Baku, 2006.
2. Explanatory Dictionary of the Banking Financial Terms. Baku, 2011.
3. Baskakov A. Word combinations in the modern Turkish language. Moscow, 1974.
4. Hasanov A. Category of certainty and uncertainty in the Azerbaijani langauge. Baku, 1970.
5. Gasimov I. Ways of creating military terms in the modern Azerbaijani language. “Nurlan” publishing house, Baku, 2000.
6. Gasimov M. Essentials of the terminology of the Azerbaijani language. “Elm” publishing house, Baku, 1973.
7. Levkovskaya K. Word theory. Moscow, 1962.
8. Dictionary of financial-credit terms. “Elm” publishing house, Baku, 1995.
9. Seyidov Y. Word combinations in the Azerbaijani literary language. Baku, 1966.

Гюльнар Явер гызы Алиева
Нахчыванский государственный университет
диссертант
nmi.elmihisse@gmail.com

АРГОТИЧЕСКАЯ ЛЕКСИКА С КОМПОНЕНТОМ «ФИТОНИМ» В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Ключевые слова: *русский язык, арготическая лексика, фитонимы, названия плодов, овощей и деревьев*

Argotic vocabulary with a component "phytonym" in Russian

Summary

In this work, the verbalization of the concept of "Plant" in the argotic vocabulary of the Russian language is followed. The names of the plants on the following thematic groups are looked through in the work: 1. Names of fruits: watermelon, banana, melon, lemon, peach. 2. Names of vegetables: bean, potato, cabbage, corn, cucumber, tomato, radish, pumpkin. 3. Names of trees: bird cherry, black oak Russian Russian-language argotisms When analyzing examples of argotisms related to the plant world, the author came to the conclusion that the spread of argotisms is a negative phenomenon in the Russian national language, but when describing the realities of life and naming what is happening in the surrounding world, including the names of plants, sometimes it is impossible to do without argo, because it allows you to present the entire palette of images.

Key words: *Russian language, argotic vocabulary, phytonyms, names of fruits, vegetables and trees*

Введение

Как известно, арготическая лексика является своеобразной культурной нормой для определенных классов. Арго (от французского argot - замкнутый) - это речь определенных замкнутых групп. Данная группа слов выделяется вульгарной окраской, с размытым и неточным значением. В настоящей работе прослеживается вербализация концепта «Растение» в арготической лексике русского языка. Нами выделены следующие тематические группы: 1. Названия плодов: арбуз, банан, дыня, лимон, персик. 2. Названия овощей: боб, картошка, капуста, кукуруза, огурец, помидор, редиска, тыква. 3. Названия деревьев: черёмуха, дуб мореный. В работе попытаемся проанализировать арготизмы, связанные с растительным миром в русском языке, и сделать определенные выводы.

Многие ученые полагают, что арго является тайным языком, основное назначение которого - скрытие содержания речи и создание искусственно-деформированных слов. Часто арготические слова начинают распространяться за пределами арго и переходят в разряд просторечных и грубо-просторечных слов. По мнению В.С.Елистратова /1994:38/. «арго-это система замкнутая, и, в тоже время система абсолютно открытая». Понятие «арго» включает в себя следующие социально-культурные языковые объединения:

1. уголовно-маргинальное;
2. армейское;
3. профессионально-корпоративное;
4. молодежное и детское;

В системе русского языка арго занимает одно из важнейших мест в субстандартной лексике и используется также в художественной речи для передачи речевой характеристики персонажей и воссоздания колорита среды (например, криминальной).

«Арго представляет собой лингвистический феномен, характерный для любого национального языка. Однако в последние годы стал объектом пристального изучения ученых, в связи с активными процессами демократизации общества» /Ускова, 2014: 6/.

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

В современном языковом обществе арго расширяет функции своего использования, что обусловливается рядом причин:

1. социально-политические проблемы, приведшие к развитию криминала;
2. разрушение духовно-нравственного состояния общества;
3. размытие устойчивых границ.

«Наблюдается широкий разнобой в понятийных и терминологических системах, в частности, недифференцированное употребление таких терминов и соответствующих понятий, как субстандарт, нонстандарт, просторечие, социальные диалекты, условные подъязыки, смешанные контактно-языковые формы, а также их лексические подсистемы – жаргоны, арго, кэнт, сленг и их элементы – социолектизмы, коллоквиализмы, сленгизмы, жаргонизмы, арготизмы, кэнтизмы, вульгаризмы, креолизмы, пиджинизмы и пиджин-жаргонизмы» /Рябичкина, 2009: 7/.

Проводя анализ арготической лексики следует отметить, что увеличенную динамику распространения воровского арго можно отнести к концу XX - началу XXI века. По своей специфике арго представляет собой закрытую подсистему, в отличие от жаргона. «Иерархия социальных городских подъязыков в русской речевой действительности, с известной долей условности, может быть представлена следующим рядом: арго - жаргон - сленг (интержаргон) - просторечие» /Химик, 2000: 17/.

В последние десятилетия происходит постоянная эволюция арготического пласта лексики как реакция на негативные явления жизни, которая проявляется в растущем проникновении арготизмов в разговорную речь, литературный язык, СМИ, кино и музыку. Это приводит к использованию грубой лексики в практическом языке взамен возвышенной лексики, что рассматривается как общая тенденция снижения стилистики речи.

В настоящей работе прослеживается вербализация концепта «Растение» в арготической лексике русского языка. Нами выделены следующие тематические группы:

1. **Названия плодов:** В русском языке отмечены следующие номинации; арбуз, банан, дыня, лимон, персик.

а) Лексема «арбуз» означает «миллиард рублей». Отметим следующие словосочетания: сошлись на арбузе/арбузная болезнь - человек с ожирением /5/;

б) Лексема «банан» имеет три значения: в первом значении используется в студенческом жаргоне - низший балл (двойка, единица), во втором значении - в воровском жаргоне - длинная вместительная сумка, обычно в форме цилиндра; в третьем значении - «полный банан книжек». Следует отметить сочетание «банан кому-то» в значении «при отказе что-либо дать, сделать» /5/;

в) Лексема «дыня» используется в значении «лицо, голова»: Ты не думай так много, а то дыня треснет. Следует отметить сочетание «нажрать дыню» в значении «потолстеть» /5/;

г) Лексема «лимон» используется в армейском жаргоне в значении «солдат первого полугодия первого года службы», старший лимон — солдат второго полугодия первого года службы. Здесь наблюдается цветовая метафора, т.е. перенос по общности желтого цвета. В просторечии «лимон» также используется в значении «миллион» (о деньгах) /5/;

д) Лексема «персик» используется в значении «красивая девушка» /5/;

2. Названия овощей: В русском языке отмечены следующие номинации: боб, картошка, капуста, кукуруза, огурец, помидор, редиска, тыква.

а) Лексема «боб» используется в значении «щелчок» и входит в состав следующих сочетаний: Нанелушить бобов (или дать боба) кому - дать щелчок по лбу или избить кого-либо; нарваться на боба — получить щелчок по лбу или быть избитым /5/;

б) Лексема «капуста» используется в трех значениях: 1. деньги (рубли или доллары): Я сегодня при капусте; 2. Одежда: Нарядился в импортную капусту; 3. в армейском жаргоне «эмблема погранвойск». Также отмечено сочетание «капусту рубить (или косить, коать и т. п.)» зарабатывать валюту /5/;

в) Лексема «картошка» в значении «ерунда, пустяки». В уголовном жаргоне означает «граната, печать» /5/;

г) Лексема «кукуруза\ кукурузина» используется в четырех значениях: 1. в уголовном жаргоне - пистолет, револьвер; 2. чаще является общеупотребительным - здоровый, свежий

человек: а ты огурцом! — молодец, одобряю; 3. в армейском жаргоне - солдат, прослуживший полгода; 4. в армейском жаргоне-молодой офицер. Также используется сочетание «молодец-огурец» — одобрительно о какой-либо выходке /5/;

д) Лексема «помидор\синьор-помидор» означает «внутренние войска» из-за красного цвета погон (например, помидорные войска) /5/;

е) Лексема «редиска» в значении «нехороший человек». В советское время распространилось выражение «панкующая редиска» под влиянием популярного кинофильма «Джентльмены удачи» /5/;

ё) Лексема «тыква» используется в значении «голова». Дать по тыкве - ударить по голове /5/;

3. Названия деревьев: В русском языке отмечены следующие номинации: черемуха, дуб.

а) Лексема «черёмуха» используется в 4 значениях: 1. что-либо хорошее, отличное: вот это черёмуха! эх, черёмуха!; 2. жена, женщина, девушка: со своей черёмухой; 3. возникло в уголовном жаргоне - черный хлеб; 4. слезоточивый газ /5/;

б) Лексема «дуб мореный» используется в значении «сухой, жилистый, загорелый человек; атлет». В воровском жаргоне «дуб» употребляется в значениях: «1. рубль; 2. глупый человек» /5/;

Здесь вслед за Е.С.Ефремовой /2015:58/ следует подчеркнуть, что «Появление новой лексики в литературном языке является лингвистическим феноменом, выражающим в наиболее яркой, радикальной форме этноментальные, мировоззренческие процессы изменения отношения к реальности. Именно этот пласт лексики и связанные с ней образы отображают «текущий момент» жизни в языке. И эта языковая реальность наиболее точно связана с тектоническими сдвигами мировоззренческих систем, с кардинальной переработкой символической реальности, в которой протекает наша жизнь»

Заключение

Таким образом, при рассмотрении примеров арготизмов, связанных с растительным миром в русском языке, мы пришли к следующим **выводам:**

1. С компонентом «фитоним» арготизмы рассмотрены в следующих группах: студенческий (банан); воровской (банан); уголовный (кукуруза, черемуха); армейский (лимон, капуста, кукуруза, помидор). Большим количеством отмечен армейский жаргон;

2. Можно выделить следующие тематические группы: а) часть тела (дыня, тыква); б) материальное (арбуз, капуста); в) здоровье (арбузная болезнь, нажрать дыню); г) описание характера и внешности человека (персик, редиска, черемуха, дуб).

Конечно, распространение арготизмов является негативным явлением в русском национальном языке, но при описании реалий жизни и передаче происходящего в окружающем мире невозможно обходиться без арго, т.к. оно позволяет передать всю палитру образов.

В азербайджанском языке, в отличие от русского, концепт «Растение» не отражен в арготической лексике столь широко. Можно привести лишь следующие примеры: balqabaq - олух, тупица, бездарь; qamış - об очень назойливом, надоедливом человеке.

Литература

1. Елистратов В.С. Словарь московского арго: Материалы 1980-1994 гг. – М.: Русские словари -1994. -700 с.
2. Ускова А.И. Статус арго в английском языке и художественной речи: автореф. дис. ... канд. филол. наук - Воронеж – 2014, 17 с.
3. Рябичкина Г.В. Проблемы субстандартной лексикографии английского и русского языков: теоретический и прикладной аспекты: дисс. … д. филол. н. Пятигорск - 2009. -389 с.
4. Химик В.В. Поэтика низкого, или Просторечие как культурный феномен. СПб.: Филологический факультет СПбГУ - 2000. - 272 с.
5. 5.Электронный онлайн-словарь арго [интернет-ресурс]: http://gramota.ru/slovari/argo/
6. Ефремова Е.С. О влиянии интернета на развитие французского молодежного арго. Язык и культура. Томск: Томский государственный университет -2015. -№ 1 (29) интернет-ресурс: http://journals.tsu.ru/ language/ &journal_page=archive&id=1242&article_id=21467

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

Səidə Tahir qızı Xəlilova
Milli Aviasiya Akademiyası
müəllim
saidaahmedovabaku@gmail.com

TƏMASSIZ SKANLAŞMA SİSTEMİ VƏ İNSANIN PİSXOEMOSİONAL VƏZİYYƏTİNİN İDENTİFİKASİYASI (“ALFA-TM” APARAT-PROQRAM KOMPLEKSİ)

***Açar sözlər**: vibrotəsvir, vibroaura, aqressiya, terror, psixoemosional*

Contactless scanning system and identification of human psycho-emotional state ("ALFA-TM" hardware-software complex)

Summary

The goal was to develop a technology to detect potentially dangerous and aggressive individuals who are prone to commit terrorist acts with the help of non-contact distance scanning. The proposed Vibro image technology has no analogues in the world. This technology allows the detection of aggressive and inadequate individuals through the analysis of the vibrational frequency of points in the human body in the range of 0-10 Hs with the help of standard technical means, developed software.

***Key words:** vibro image, vibroaura, aggression, terror, psychoemotional*

Giriş

Təmassız məsafədən skanlaşmanın köməyi ilə terror aktı törətməyə meylli olan potensial təhlükəli və aqressiv şəxslərin aşkarlanması texnologiyasının işlənib hazırlanması qarşıya məqsəd kimi qoyulmuşdu. Məsələnin həlli üçün təklif olunan Vibrotəsvir texnologiyasının dünyada analoqu yoxdur. Bu texnologiya standart texniki vasitələrin, işlənib hazırlanmış proqram təminatının köməyi ilə 0-10 Hs diapazonda insan bədənində nöqtələrin vibrasiya tezliyinin analizi vasitəsilə aqressiv və qeyri-adekvat şəxslərin aşkar olunmasına imkan verir.

Təmassız məsafədən skanlaşma sistemi və insanın psixofizioloji vəziyyətinin identifikasiyası (ALFA-TM APK) FSNTP “2002-2006-cı illər Elm və texnikanın prioritet inkişaf istiqamətləri üzrə təcrübə və araşdırmalar” çərçivəsində 23 iyun 2005-ci il № 02.435.11.6002 “ROSNAUKA” ilə müqavilə əsasında 2006-cı ildə “ELSİS” MMC çoxprofilli şirkəti elmi kollektivi tərəfindən yaradılmışdır (Şifrə: lot №2005 BT-13.2\003, elmi rəhbər V.A.Minkin).

“ELSİS” şirkəti sözü gedən texnologiyanın yaradıcısıdır. Şirkət bu texnologiya üzrə müvafiq patentə və bütün lazımi resurslara malikdir. “ELSİS”də №10/450,897 patent ərizəsinin olması, patent müdafiəsi və beynəlxalq axtarışın nəticələri onu göstərir ki, bu şirkət Rusiya Federasiyası və digər dövlətlər üçün təmassız məsafədən skanlaşma və insanın psixofizioloji vəziyyətinin identifikasiyası sistemlərini işləyib hazırlaya bilər. Təsvirin yaradılması üsul və vasitələri Rusiya federasiyası patent ərizəsi 2187904, PCT WO 02/51154 beynəlxalq patent ərizəsi ilə müdafiə olunur və onlar “Brüssel-Evrika-2002” beynəlxalq ixtiralar və innovasiyalar sərgisində qızıl medala layiq görülmüşlər (Захарова,2011:с 56).

Təmassız məsafədən skanlaşma və insanın psixofizioloji vəziyyətinin identifikasiyası sistemi aviasiya təhlükəsizliyi sahəsində psixoloq-profaylerin köməkçisi ola bilər. Belə ki, bu sistemin köməyi ilə real vaxt ərzində sərnişinin psixoemosional vəziyyətini müəyyən etmək və ya uçuşqabağı baxış prosesində sorğu zamanı psixoemosional vəziyyətin dəyişməsini aşkar etmək mümkündür.

“ALFA-TM” APK-nin digər apparat-proqram kompleksləri ilə müqayisədə Rusiya Daxili İşlər Nazirliyinin nəqliyyat təhlükəsizliyi sahəsində daha çox istifadə olunmasında əsas səbəb odur ki, bu kompleks təkcə kriminal keçmişə malik olan şəxsləri deyil, cinayətə meylli fikirləri olan şəxsləri də aşkar etməyə imkan verir.

"ALFA-TM" aparat-proqram kompleksi personal kompyuterən (Noutbukdan), proqram təminatından, müdafiə açarından, rəqəmsal və ya analoq videokameradan ibarətdir (Şəkil 1).

Şəkil 1. "ALFA-TM" apparat-proqram kompleksi.

"Alpha TM" nin köməyi ilə real vaxt rejimi ərzində müəyyən etmək mükündür:

- insanın ümumi psixoemosional vəziyyəti və onun dəyişməsi (depressiya, həyəcan);
- narahatlıq, stress, aqressiya səviyyəsi;
- Verbal və qeyri-verbal yalanların aşkar olunması.

Vibrotəsvir texnologiyası standart texnikadan istifadə etməklə rəqəmsal və ya analoq televiziya kameraları vasitəsilə canlı bir obyektin hər bir nöqtəsinin vibrasiyasının amplitud və tezlik üzrə təhlilini həyata keçirmək mümkündür. Nəticədə əldə edilmiş insan görüntüsü onun psixofizioloji vəziyyətini xarakterizə etmək üçün olduqca informativ hesab edilir. Vibrotəsvirin analoqu elektroansefaloqrafiya (EEQ) texnologiyası hesab edilir. EEG beyinin elektrik aktivliyini qeydə alır və təhlil edir, vibrotəsvir isə insanın başının hərəkət aktivliyini qeydə alır və analiz edir (psixomotorika).

Sistem 20-dən çox vibrotəsvir parametrini analiz edir və qeydə alır, bununla da özünün spesifik olaraq müxtəlif məsələlər üçün uyğunlaşdırılmasına imkan yaradır.

İnteqral-psixofizioloji vəziyyəti qiymətləndirmək üçün vibroauranın vizual müşahidəsi də imkan verir. "ALFA-TM" APK-nın işlənib hazırlanmasında NİR-in qənaətlərinə əsasən aşağıdakı nəticələr əldə olunmuşdur: ("Detecting Deception, 2012: səh 34)

- İşlənib hazırlanmış sistem təkcə insanın emosional, psixoloji əhval-ruhiyyəsini yox, həmçinin emosional soyuqluğu, tormozlanmanı, normal insan üçün adekvat olmayan vəziyyətləri qeydə alır;
- Həm yüksək aktivlikli aqresiyaya malik, həm də soyuqqanlı (qeyri-emosional) şəxsləri aşkar edə bilir;
- Terror aktı hədəfə alınarkən, sistem müxtəlif mərhələlərdə və müxtəkif vəziyyətlərədə orqanizmin funksional sistemlərində baş verən xırda dəyişiklikləri qeydə ala bilir.

Məsafədən təmassız skanlaşma və terror aktına köklənmiş psixofizioloji vəziyyətin identifikasiyası sisteminin yaradılması istiqamətində gedən proseslərdə gizli (gizlədilmiş) aqressiya ayrıca araşdırılmışdır.

Gizli (gizlədilmiş) aqressiya elə bir vəziyyətdir ki: 1)instiktiv davranış proqramı müəyyən vəziyyətdə müəyyən (ilkin, şüursuz) emosiyalar diktə etməli olduğu halda, insanın iradəsi sayəsində emosiyalar nəzarətdə saxlanılır; 2)instiktiv davranış proqramı istəmədən üzə çıxır. Bu zaman idrak və emosiyalar ziddiyyət təşkil edir. Beləliklə, beyin yarımkürələrinin disfunksiyası meydana çıxır. Nəticə-bu yalandır! Bütün bunları nəzərə alaraq, gizli və ya gizlədilmiş(şüurlu olaraq) aqressiyanı yalan kimi qeydə almaq lazımdır.

"ALFA-TM" APK Domodedovo və Pulkovo-2 hava limanlarında istismarı zamanı insanın psixoemosional vəziyyətinin qiymətləndirilməsi metodikası

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

Vibrotəsviri qeydə almaq k üçün standart videosistemdən istifadə olunacaq - veb kamerası ¼ düymlük Genius Eye 311Q. Kameranın icazəsi 640*480 təşkil edir. Veb-kamera təhlil edilən simadan (başdan) 0,5 metr aralı qarçı tərəfdə yerləşdirilir ki, insanın başı monitorda qədər böyük görünsün, lakin monitorun 30% səthini tutsun (National Academies Press,2003: səh 3-4).

Stasionar şəraitdə kompüter olaraq pasport nəzarəti sərnişin axını zamanı-standart noutbuk Samsung P40 TV001 Pentium M2000 prosessoru və Elsis şirkətindən (www.elsys.ru) Vibrotəsvir 6.1 proqram təminatı ilə təchiz edilmişdir. Sərnişin axını zamanı Sankt-Peterburq şəhərinin SNİİ laboratoriyasında hazırlanmış uzunfokuslu obyektivə və aşağıdakı parametrlərə malik nümunədən istifadə edilir:

- İcazə qabiliyyəti – 640*480;
- Tezlik, k/s – 15,0;
- Dinamik diapazon, dB – 80-dən çox olmayaraq;
- Obyektin işıqlanma dərəcəsi, lk – 100-dən çox olmayaraq;
- Obyektivin bucağı, dərəcə - 10;
- Obyektə qədər olan məsafə, m – 3;
- Kompyuterə qədər olan məsafə, m – 5-dən çox olmayaraq;
- Rəqəmsal siqnalın interfeysi, USB – 1,0-2,0;
- İqlim növü – MİT2 (mülayim iqlim tipi -2);
- Qida gərginliyi, USB, V, -5

Amplitudlu və tezlikli vibrotəsvirlər

İnsan başının vibrasiyasının amplitud və tezliyinin kəmiyyəti hər bir nöqtədə fərqlənir və ekranda saxta rəngli təsvir şəklində göstərilir. Hər bir nöqtədə vibrasiya parametr dəyərlərinin inteqral işlənməsi insanın hərəkətinin parametrləri haqqında ümumi məlumat verə bilər.

Amplitudlu vibrotəsvirdə fərqli olaraq, hər bir tezlikli vibrotəsvir fiziki tezlik ölçüsünə (Hs) malikdir, belə ki, bü olçü təsvirin hər bir elementində siqnalın dəyişmə tezliyini nümayiş etdirir. Buna görə də, tətbiq olunan rəng şkalası hersə görə kolibrlənir, daha doğrusu, tezlikli vibrotəsvirin bənövşəyi rəngi (0-1) Hs tezlik diapazonunu, göy rəng (1-4) Hs, yaşıl rəng (4-8) Hs, qırmızı rəng isə (8-10) Hs tezlik diapazonunu əks etdirir.

Vibroauranın interpretasiyası (interpretasiya – "izah")

Psixofizioloji vəziyyəti təhlil etmək üçün vibrotəsvir sistemi istifadəçilərə külli miqdarda texniki parametrlər versə də, bir çox istifadəçilər real təsvirlərdə auranın xarici vibrotəsvirindən istifadə etməklə insanın vəziyyətini xarakterizə etməyə daha çox üstünlük verirlər. Vibrotəsvir metodu vəziyyətlərin qeydə alınmasına azad seçim imkanı yaradır, auranın vizual müşahidəsi isə insanın psixofizioloji paramterlərini əyani və cəld şəkildə qiymətləndirməyə şərait yaradır. Auranın forması və rənginin interpretasiyası aşağıda göstərilmişdir (Preston, Elizabeth,2012:səh 15).

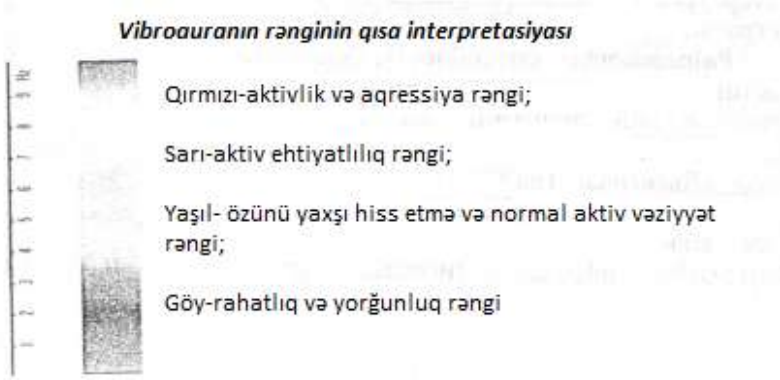

Şəkil 2. Vibroauranın rənginin qısa interpretasiyası.

Vibroauranın rənglərinin qeyri-müntəzəmliyi insanın vəziyyətinin psixofizioloji müvazinətsizliyindən xəbər verir(4).

Vibroaura formasının qısa analizi

1.Vibroauranın istənilən assimmetriyası (rəng, forma) psixoloji və fizioloji normanın pozulması deməkdir.

2.İstənilən formada vibroauranın müntəzəmliyinin pozulması psixofizioloji normadan kənara çıxmanı xarakterizə edir.

3.İdeal vibroaura – monoton, simmetrik və müntəzəm olmalıdır.

Tezlik histoqramı

Tezlik histoqramı müəyyən period ərzində təsvirin bütün nöqtələri üçün başın hərəkət tezliyinin paylanmasını göstərir (Bu period 20 saniyədir). Müvafiq emosional vəziyyətlər üçün real histoqramlar aşağıda göstərilmişdir.

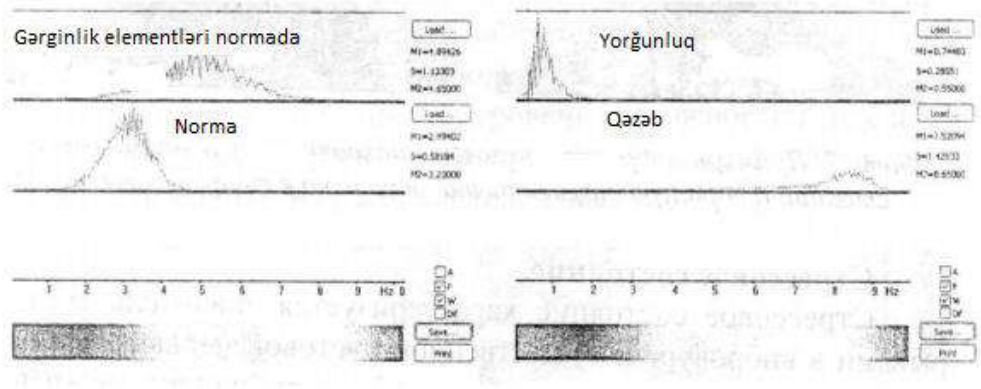

Şəkil 3. Tezlik histoqramı.
İnsanın müxtəlif vəziyyətlərinin qeydiyyatına misallar

Emosional vəziyyəti xarakterizə edən bütün parametr səviyyələri 0-1 diapazonunda ölçülür, belə ki, paramterin minimal ədədi qiymətinə minimal emosiya intensivliyi düşür.

Normal vəziyyət

İnsanın normal vəziyyəti baş ətrafında vibroaura formasının və rənginin müntəzəmliyi ilə, həmçinin, şkalanın ortasının rəng qammasında gözə çarpan monoxromotikliyi ilə xarakterizə edilir. Aqressiya səviyyəsi, daha dəqiq desək, bu vəziyyətdəki aktivlik səviyyəsi 0,25-0,55, stress səviyyəsi isə 0,2-0,5 olur.

Gərginlik səviyyəsi 0,4-dən yuxarı olmur.

Tezliyin bölgü histoqramı normal bölgüyə yaxın olur.

Normal vəziyyətin qeydiyyatına aid bəzi nümunələr aşağıda göstərilmişdir.

Şəkil 4. Normal vəziyyətdə olan insanın vibroaurası (vibroaura simmetrikdir, yaşıl və göy rəng çalarları ilə rənglənib)

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

Stress vəziyyəti

Stress vəziyyəti aurada əhəmiyyətli qırılmalar və rəng düzənsizliyi ilə xarakterizə olunur (Şəkil 5). Auranın rəng spektrində demək olar ki, bütün rənglər iştirak edir və bir rəngdən digərinə keçid olduqca kəskin baş verir. Mavi rəng qırmızı ilə birləşə bilər. Stress səviyyəsi yüksək, 0,7-dən çox olur.

Bu zaman aqressiya səviyyəsi, adətən, 0,5-dən çox olmur, lakin gərginlik səviyyəsi yüksəlir, 0,4-dən çox olur.

Tezlik bölgüsünün histoqramı bir neçə maksimumu olur.

Şəkil 5. Stress vəziyyətində olan insanın vibroaurasının təsviri.

Aqressiv və (və ya) gərginlik vəziyyəti

Aqressiv vəziyyət həmişə gərgin vəziyyət demək deyil və gərginlik həmişə aqressiv vəziyyət deyildir. Lakin olduqca tez-tez bu bu vəziyyətlər üst-üstə düşür. Aqressi vəziyyət yüksək tezlikli vibrasiya ilə, yəni aurada qırmızı rənglərlə xarakterizə olunur, (Şəkil 6). Bu vəziyyətdə, aura genişliyi orta səviyyədən çox ola bilər və qırılmalar ümumiyyətlə olmaya bilər, lakin rəng və məkan qeyri-bərabərliyi mütləq mövcud olur. Stress səviyyəsi adətən aşağı, 0,3-dən çox olmur S.Manes,2007:səh 45).

Aqressiya səviyyəsi 0,7-dən yüksək, gərginlik səviyyəsi isə 0,4-dən yüksək olur. Tezlik histoqramı tezliklərin paylanma diapazonunun sağ tərəfində maksimum qiymət alır.

Şəkil 6. Aqressiv vəziyyətdə olan insanın vibroaurasının təsviri.

Bundan əlavə, nəzərə alınmalıdır ki, əhəmiyyətli zehni fəaliyyət (məsələn, beyində hesablama) aqressivlik göstəricilərini artırır (75-ə qədər), lakin neqativ xarakterli aqressivlik emosiyaları vermir. Obyektin ümumi şən həyəcanlandığı vəziyyətdə, harmonik aura vəziyyəti (yaşıl və sarı-yaşıl çalarları) nəzərə çarpır, lakin aqressiya/aktivlik göstəriciləri yüksəkdir (60-70 ədəd).

Xəstə vəziyyətdə olan bir insanın vibroaurası (məsələn, soyuqlama halda, bu zaman nəbz döyüntüsü yüksəlir, temperatur artır, dəri nəmlənir və s.) praktiki olaraq tamamilə qırmızı çalarlarda boyana bilər. Bu vəziyyətdə aqressiya dərəcəsi arta bilər (S.Manes, 2007:səh 46).

Rahatlıq və ya yorğunluq vəziyyətində insanın özünü bilərəkdən rahat, tormozlanma vəziyyətinə gətirməsi, "tərki-dünya" olması vibroauranın kiçilməsinə gətirib çıxarır, bir müddətdən sonra o tamamilə yox olur. Qəsdən yaradılmış rahatlıq vəziyyətində sıx mavi və mavi çalarlarla boyanır, demək olar ki, digər rənglərin toxunması baş vermir. Bu zaman aqressiya və stress göstəriciləri enir.

Hisslərini cilovlamaq məcburiyyətində olan gərgin insanın vibroaurasında narıncı və qırmızı rəng çalarları əmələ gəlir, aqressiya göstəriciləri yüksək olur.Psixoloji müdafiə vəziyyətində olan etimadsız, ehtiyyatlı və yorğun obyekt yüksək aqressiya ilə yanaşı, yüksək stress səviyyəsində olur. (məsələn, stres səviyyəsi 66, aqressiya səviyyəsi 52)

Nəticə

Qeyd olunan Vibrotəsvir texnologiyası dünyada analoqu yoxdur. Bu texnologiya standart texniki vasitələrin, işlənib hazırlanmış proqram təminatının köməyi ilə 0-10 Hs diapazonda insan bədənində nöqtələrin vibrasiya tezliyinin analizi vasitəsilə aqressiv və qeyri-adekvat şəxslərin aşkar olunmasına imkan verdiyinə görə onun aşağıda göstərilən müsbət cəhətləri olduğuna görə aeroportlarda,bank sektorunda, hüquq-mühafizə orqanlarında istifadə edilə bilər. İşlənib hazırlanmış sistem təkcə insanın emosional, psixoloji əhval-ruhiyyəsini yox, həmçinin emosional soyuqluğu, tormozlanmanı, normal insan üçün adekvat olmayan vəziyyətləri qeydə alır;

• Həm yüksək aktivlikli aqresiyaya malik, həm də soyuqqanlı (qeyri-emosional) şəxsləri aşkar edə bilir;

• Terror aktı hədəfə alınarkən, sistem müxtəlif mərhələlərdə və müxtəkif vəziyyətlərədə orqanizmin funksional sistemlərində baş verən xırda dəyişiklikləri qeydə ala bilir.

Ədəbiyyat

1. Захарова Л.Н., Парин С.Б., Полевая С.А. Практическая полиграфия: детекция скрытой мотивации. Электронно-учебное методическое пособие, Нижний Новгород, 2011 səh 56
2. "Detecting Deception". Parliamentary Office of Science and Technology (UK). Retrieved 26 April 2012 səh34.
3. The polygraph and lie detection. Washington, D.C: National Academies Press. 2003. pp. 4-5. ISBN 0-309-08436-9.
4. Preston, Elizabeth (July 2002). "Detecting Deception". Observer. 15 (6). Retrieved 26 April 2012.
5. S.Manes. "Lie Detector. (Lie Detector Software Truster)." Forbes, Oct. 5, 2007, səh45-46

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

Nigar Rafael Bashirova
Azerbaijan University of Languages
doctoral
azinterval13@yahoo.com

THE PECUALIRITIES OF LINGUOCOGNITIVE CONCEPTOLOGY

Summary

In modern times the cognitive science is widely developed. It is interdisciplinary and serves as an "umbrella" for a number of sciences, such as: cognitive psychology, cognitive linguistics, philosophical theory of cognition, logical analysis of language, theory of artificial intelligence, neurophysiology. Modern cognitive linguistics refers to a number of sciences that, through their specific methods, study a single common subject - cognition.

Recently, the problem of studying concepts has become urgent. Although there is some literature on the subject, there are still some unresolved issues that require close attention. This is especially true of the precise definition of the concept and the description of the features of its structure.

From the point of view of modern cognitive science, the difficulties in solving these problems are due to the fact that the concept is considered at the junction of the most diverse fields of knowledge. For example, in linguoculturology, a concept is a kind of national culture in the mind of the language bearer, while in cognitive linguistics: a concept is the basic unit of thought that combines human knowledge and experience.

Key words: *modern cognitive science, concept, national images, phraseological unit, verbalization*

Introduction

Language is the most important means of human communication; there is not and cannot be a human society and people that do not have a language / Kodukhov, 1979: 7/.

If we pay attention to the languages that are used by the majority of the population of the world society, we will find that at the end of the 20-th - at the beginning of the 21-st centuries, the most widespread and widely used language among the world's languages is English.

English, at the same time, is the official language of Great Britain, USA, Canada, Australia, New Zealand, Puerto Rico and many other countries. Japan, the Philippines, China, India, South Africa and many other countries use English as a second language along with their mother tongue. English is the language of 300 million people across the American continent. All conferences, symposia, seminars held at the international level are held in English. English is the official language of the United Nations /Valiyeva, 2018: 227/.

There is not a single country on the globe that does not study English. These countries are located at a distance of many kilometers from each other, on different continents, they are separated by oceans. English speaking people are of different races, nations and ethnicities. However, because of this, there is a process of integrating various phonetic, graphic and other changes into the English language. All this affects the further development of the language.

Phraseological units of modern English are a manifestation of the historical and cultural traditions and national mentality of the people. In general, the problem of researching concepts has become very relevant recently. Despite the abundance of literature on this type of research, the questions that exist about this problem are both attention-grabbing and unresolved. One of the main issues is the exact definition of the concept and the description of the specific features of its structure /Valiyeva, 2019: 468/.

The foundation of cognitive research was laid by neurophysiologists, psychologists, for example: P. Broka, K.Vernike, I.M.Sechenov, V.M.Bekhterev, I.P.Pavlov and others. Gradually, neurolinguistics emerged on the basis of neurophysiology. Evidence of this can be, for example, the scientific works of L.S. Vygotsky, A.R.Luria/Vygotsky, 1999: 352; Luria,1998: 416/. It has been

proven that the activity of language takes place in the human brain, that is, different types of language activity (language learning, listening, speaking, reading, writing, etc.) are associated with different parts of the brain.

From the point of view of materialism, the psyche itself is formed from the ability of living beings to be irritated, as is the ability to feel, and is formed in connection with the emergence and development of their nervous system. In its evolutionary development, the psyche has gone through several stages: sensory, perceptual, intellectual, and the formation of consciousness.

Consciousness is the result of the socio-historical development of human society as an aspect of the human psyche. Its existence is conditioned by the use and creation of tools, language elements, knowledge, and norms of behavior.

Communication is a complex process of interaction between people. It consists of the exchange of information and the process by which partners accept, comprehend and understand each other. The subjects of communication are living beings, people. In principle, communication is characteristic of all living things, only at the human level is the process of communication perceived in relation to verbal and non-verbal acts.

Speech is a type of human communicative activity, a form of communication of people formed historically through language constructions based on certain rules. One of the main differences between man and the animal kingdom is the existence of a special mental process that reflects the laws of physiological, mental and social development, which is also called speech. To speak and understand someone else's speech, you need to know the language and use it well.

In psychology, the concepts of "language" and "speech" are distinguished.

Language is a system of conventional symbols, a combination of sounds that have a certain meaning and content for people. Language develops by society, and it is a manifestation of social existence in the minds of people. Language is formed in the process of human communication and is the result of socio-historical development. One of the phenomena of language is that every person encounters a ready-made language, that is, the people around him already speak that language, and man masters it in the process of development. However, as a native speaker, man becomes a potential source of language development and modernization.

Speech is a process of verbal communication. It takes various forms (messages, instructions, questions, commands, etc.). From a psychological point of view, communication through language is a complex phenomenon, not just the language itself. In order to convey any information through speech, it is necessary to choose appropriate words that have a certain meaning and to specify them.

As we have mentioned above, every word is a generalization. Therefore, in speech it should be limited to a certain level or narrow meaning. This is taken because it does not fit into a particular context. In addition to the content conveyed through the meanings of words, the speech expresses the emotional attitude of the speaker.

This phenomenon is called the emotional-expressive side of speech and is conditioned by the tone of the words used in the utterance of the spoken phrase. Finally, there is the psychological side of speech, because in most cases speech has a subtext. The subtext means the purpose and motive of the speech. But this is not always the case. The subtext in each phrase is not used as a certain information load. In some cases, the subtext may have a latent meaning.

The next stage in the development of the problem of language and thinking relations was the emergence of psycholinguistics. Within the framework of psycholinguistics, the processes of speech formation and perception, the processes of language analysis as a system of signs stored in the human mind, the language system and the ratio of its use and functionality were studied.

We know the works of American psycholinguists /Osqud, 1990: 420/, /Sebeok, 1960: 470/, /Grinberg, 1979: 275-290/, /Kerrol, 2020: 278/ and Russian linguists /Leontyev, 2003: 287/, /Gorelov, 1997: 224/, / Zalevskaya, 2005: 542/, / Karaulov, 2020: 264/, /Kobrina, 2007: 368/.

Thoughts about the role of language in understanding the world can be found in the works of thinkers of different periods and different peoples from ancient times to modern times. However, a thorough study of linguocognitive problems dates back to the last decades of the twentieth century. During this period, the most serious publications on cognitive linguistics were published.

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

Y.S.Kubryakova writes: "Now there are disciplines such as cognitive anthropology, cognitive sociology and even cognitive literature, that is, in almost every humanities there is such a special field that with the application of cognitive approach and the relevant science related to cognitive analysis of objects" / Kubryakova, 2004: 7-11/.

In modern science, "cognition" means the process of perception, understood in a broad sense as the manifestation of the environment through the human mind and the perception of this information in the mind. In the past, the term was simply "cognitive process" or "perception", but gradually the term has taken on the meaning of "inner", "mental".

Thus, speech communication is a complex and multifaceted process. Each act of speech is a solution to a specific psychological task. It requires the creation and use of different means of speech, depending on the form and type of speech, the specific situation and the purpose of communication. Of course, this also applies to the understanding of speech.

It has undergone a long process of phylogenetic development to bring human speech to its current state as a universal means of communication. It should be noted that speech is a specific human activity. Speech and language appeared only in human society for the first time. Probably, the origin of speech was related to the person's ability to work, because there was a need to coordinate the joint efforts of employees during the process of collective labour.

The semantic-cognitive approach in linguocognitive research suggests that the "language-to-concept" approach is more reliable, and the analysis of language tools facilitates the detection of conceptual features and conceptual modeling through simple and effective methods. To prove this, we can compare the concepts of art (music, painting, architecture, sculpture) expressed in non-linguistic means.

Language means language acts as a means of materialization of consciousness. Within the Moscow School of Psycholinguistics, language consciousness is analyzed as a consciousness formed by language means in the process of speech communication. It is studied through language means. In this concept, language means include individual words, phrases, phraseologies, paremias, texts, and associative fields.

From the point of view of modern cognitive science, the difficulties in solving these problems are due to the fact that the concept is considered at the crossroads of the most diverse fields of knowledge. Thus, for example, in Linguoculturology "concept" is a kind of culture that exists in the mind of the speaker, and in cognitive linguistics "concept" is the basic unit of thought that contains the knowledge and experience of the individual. It should be noted that concepts are not only understood, but also kind of feeling, susceptibility, sensual; they remain in the mind and are the subject of a person's emotions, senses goodwill, sympathies, antipathies, and disrespect.

Conclusion

Verbal or conceptualization of a concept has nothing to do with other language tools. The concept may or may not be verbalized through language. In the act of speech, the relevant part of the concept is verbalized in a communicative way. The study of the semantics of the means of verbalizing a concept is a way to classify the verbalized part of the concept. The reason for the verbalization of the concept or its absence is communicative (communicative relevance of the concept). Whether or not a concept is verbalized does not affect the reality of its existence in consciousness as a unit of thought. There are a large number of non-verbal concepts in consciousness. Most of the concepts that exist in the individual consciousness are not verbalized at all.

References

1. В.И.Кодухов. Введение в языкознание. – Москва: Просвещение, /1979: 7/.
2. https://ru.wikipedia.org/wiki
3. Л.С.Выготский. Мышление и речь. – Москва: Изд. Лабиринт, /1999: 352/.
4. А.Лурия. Язык и сознание. – Ростов-на-Дону: Феникс, /1998:416.

5. N.Ch.Valiyeva. Synergetics of the Language, National Consciousness and Culture. – Germany, Saarbrükken: Lambert Academic Publishing (LAP), /2018: 227/.
6. N.Ch.Valiyeva. Comparative Typology of the Modern English, Russian and Azerbaijani. – Serbia: Total Trade International d.o.o. SZGR Jovan Antic, Belgrade, Serbia, /June, 2019: 468/.
7. C.E.Osgood, O.Tzeng. Language, Meaning and Culture: The Selected Papers of C.E.Osgood. (Centennial psychology series) – Praeger Publishers, /1990: 420/.
8. T.Sebeok. Style in Language. – New York: John Wiley & sons, /1960: 470/.
9. J.Greenberg. Rethinking Linguistics Diachronically.–New York: Linguistic Society of America. Language 55 (2). /1979: 275-290/.
10. J.B.Carroll. Language, Thought, and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf. – Boston: M.I.T. Press. /2020: 278/.
11. А.А.Леонтьев Основы психолингвистики. 3-е изд. – Москва: Смысл, /2003: 287/.
12. И.Н.Горелов, К.Ф.Седов. Основы психолингвистики. – Москва: Лабиринт, /1997: 224/.
13. А.А.Залевская. Слово. Текст. – Москва: Гнозис, / 2005: 542/.
14. Ю.Н.Караулов. Русский язык и языковая личность. Изд.-е 7-е. – Москва: ЛКИ / 2010: 264/.
15. Н.А.Кобрина, Н.Н.Болдырев, А.А.Худяков Теоретическая грамматика современного английского языка, – Москва: Высшая школа, / 2007: 368/.
16. Е.С.Кубрякова. Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики. – Москва: Вопросы когнитивной лингвистики № 1 (001), /2004: 7-11/.

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

Sevinc Fəxrəddin qızı Rzayeva
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
magistrant
rzayeva.sevinj.1901@atmu.edu.az

YENİ TURİZM HƏDƏFİ – EKSTREMAL TURİZM

Açar sözlər: *ekstremal turizm, idman, ekstremal istirahət, sağlam istirahət fəaliyyəti*

New tourism target - Extreme Tourism

Summary

Extreme tourism is a rapidly developing sphere in tourism. Its aim is sports development, outdoor activities, camping. Extreme tourism includes a lot of extreme sports, all of its attendant risks. However, there are problems in the development of this new direction, the solution of which will benefit the development of tourism as a whole. At the moment extreme tourism in Azerbaijan is not so strongly developed as, for example, in America or Europe. In spite of the fact that Azerbaijan is one of the countries, with resources for the development of tourist activity, the industry faces organizational, financial and other problems.
Key words: *extreme tourism, sports, extreme recreation, healthy recreation activities*

Giriş

Hazırda ekstremal idman növləri gənclər arasında fəal şəkildə inkişaf edir. Bunun səbəbi, ekstremal idman növləri xüsusilə maksimum duyğu, fiziki fəaliyyət və istirahəti təmin etməsidir. Ekstremal turizm birbaşa ekstremal idmanla əlaqələndirilir, çünki qayaya dırmaşma, avarçəkmə və snoubord kimi idman növləri tez-tez qruplar tərəfindən təşkil olunur və müəyyən ərazilərə gəzintilərlə xarakterizə edilir. Məqsəd aşağıdakı suallara cavab axtarmaqdır:

- Niyə ekstremal turizm bu qədər sürətlə inkişaf edir və güclənir;
- Ekstremal turizm və ekstremal idmanın bir-biri ilə əlaqəsi;

Hal-hazırda Azərbaycanda ekstremal turizm, məsələn, Amerika və ya Avropadakı qədər inkişaf etməmişdir. Azərbaycan turizm fəaliyyətinin inkişafı üçün böyük mənbələrə sahib ölkələrdən biri olmasına baxmayaraq, sənaye təşkilati, maliyyə və digər problemlərlə üzləşir. Ekstremal turizm yeni iqtisadi fəaliyyət növlərindən biri olub, xidmətlər bazarında dinamik inkişaf edən bir sahədir. Turizm fəaliyyətindəki təəssüratların təşkili, cəmiyyətin sürətlə dəyişən ehtiyaclarını ödəməyə yönəldən təşkilatçı şirkətin iqtisadi böyüməsi üçün yeni imkanlar yaradır. Ekstremal turizmin ümumdünya tərifi yoxdur, çünki bu konsepsiya bir çox fəaliyyət növünə aid edilə bilər və hər bir insan üçün tamamilə fərdidir. Bütün ekstremal turizm aspektləri olduqca baha başa gəlir və bu cür əyləncələri ödəyə bilən insanlar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Çünki ekstremal turizm növləri üçün nəzərdə tutulmuş avadanlıqlar çox pul tələb edir. Bununla birlikdə, turizm ümumi bir hobbi olaraq qəbul edildiyi və fərqli gəlirləri olan müştərilər üçün təşkil edildiyindən, turizm agentlikləri hər təbəqə üçün fərqli bir qiymət siyasəti ilə ekstremal turizm aspektlərini inkişaf etdirməlidirlər (6). Ekstremal turizm, bədən tərbiyəsi və idman sahəsində perspektivli və inkişaf edən bir istiqamətdir. Bununla birlikdə, yüksək iqtisadi xərc tələb etməsi onun inkişafını ləngidir. Ekstremal turizmin çox vacib bir problemi çox zəif bir qaynaq bazasıdır. Kiçik səyahət agentləri bu məhsulun tanıtımı ilə əlaqəli hər hansı bir tədbirdə, sərgidə, konfransda maddi olaraq iştirak edə bilməzlər. Daha böyük problem, macəra və ekstremal turizmlə məşğul olan təşkilatlar üçün qanunvericiliyimiz tərəfindən heç bir vergi güzəştinin və ya digər imtiyazların verilməməsidir. Digər vacib problem ixtisaslı kadr çatışmazlığıdır. Azərbaycanda turizm sənayesi üçün mütəxəssis hazırlayan bir çox universitet var, lakin macəra və ekstremal turizm onların təhsil proqramlarına daxil edilmir, demək olar ki, qeyd olunmur. İqtisadiyyat sektorunda bir dəyişiklik olarsa, iqtisadi inkişaf üçün yeni bir "yuva" varsa, bu da bir təhsil sistemində öz əksini tapmalı və nəticədə yüksək ixtisaslı kadr ehtiyacını qarşılamaq

üçün əhəmiyyətli dəyişikliklər edilməlidir. Digər böyük problem aktiv istirahətdə ixtisaslaşmış turizm mərkəzlərinin yetərsiz avadanlıqlarla təmin edilməsidir. (1).

Ekstremal turizmin inkişafında mühüm amillər ölkənin coğrafi və sosial-iqtisadi vəziyyətidir. Dünyada ekstremal idman növlərinin inkişafının təhlili, 20-21. əsrlərdə ekstremal idmanın inkişafının 4 əsas modelini ayırmağa imkan verir:

1. Amerika modeli;
2. Avropa (qərb və şərq);
3. Asiya;
4. Rus (həm Avropada, həm də Asiyada görülsə də, dünyanın digər ölkələrindən fərqli olaraq öz xüsusiyyətlərinə malikdir);

Ekstremal idmanın mənşəyi və formalaşması üçün ilkin şərtlər bu qanunauyğunluqları fərqləndirməyin mümkün olduğu vacib xüsusiyyətlərə çevrilmişdir: Təbii, sosial-iqtisadi və fəlsəfi (7). Qloballaşma, dinamizm və şəhərləşmənin güclənməsi prosesləri ilə xarakterizə olunan cəmiyyətin postindustrial inkişafı, gənclər arasında sosial qeyri-müəyyənliyin inkişafına səbəb olur, bu da hiperyönümlü idman alt mədəniyyətlərinin meydana çıxmasına və artmasına səbəb olur.

ABŞ-da peşəkar idman növləri yaradılmağa başlandı, ekstremal idman növlərində müsbət bir imic yarandı. Qeyd edək ki, gənclər arasında "ekstremizm" imici hələ də Avropa və Asiyada davam edir (7). Unudulmamalıdır ki, ekstremal turizm və ekstremal idman sağlamlıqla əlaqəli istirahət fəaliyyətlərinin üstün bir formasıdır. Ekstremal insan fəaliyyəti, fərdin təhlükə, icra çətinliyi və riskin artması ilə xarakterizə olunan fəaliyyət növlərindən biridir. Sosial, təbii və gündəlik məkanlar və əlbəttə ki, psixofizik qabiliyyətlərin gərginliyinin tələb olunduğu aktiv istirahət kimi sahələrdə problemlərin həllinə yönəldilmişdir. Son illərdə gənclər arasında həddindən artıq aktivlik sürətlə yayılır. İnsanlar özlərini böyük stresə məruz qoyur, özlərini tanımadığı şəraitdə sınayırlar. Bir insan və hətta onun həyatı üçün obyektiv təhlükəli şərait yaratmaq meyli müasir cəmiyyət üçün səciyyəvidir. Bu təsir, istifadəsinin əsas şərtinin yalnız subyektiv cəhətdən təhlükəli şərtlər olduğu adaptiv fiziki mədəniyyətdə özünü göstərməyə başlayır. Ancaq bir insanın sağlamlığına heç bir şəkildə zərər vermir. Sağlamlıqda rekreasiya fəaliyyətinə əsasən idman oyunları, velosiped idmanı, idman rəqsləri, klub rəqsləri, hip-hopda üstünlük verilir. Yoga, pilates, ekstremal idman növləri, üzgüçülük də turistlər arasında çox məşhur sağlamlıq istirahəti fəaliyyətləridir (8).

Çox vaxt urbanizasiyanın ayrılmaz hissəsi olduğu sənaye və post-sənaye ölkələrində təbiətə qayıtmağın mümkünsüzlüyü ilə bağlı həssas bir məsələ var. Bu, yalnız insan sağlamlığına təsir göstərmir, həm də insanların stres və yorğunluq səviyyələrində bir artıma səbəb olur. Bu problemləri dincəlmək və ya çöldə gəzintiyə çıxmaqla həll etmək mümkündür. Hal-hazırda bütün şəhər sakinləri kənd ərazilərinə gedə və ya təbiətdə tətil edə bilmirlər, buna görə əhalinin şəhərləşmiş bir mühitdə istirahət etməsi üçün xüsusi parklar yaradılır. Tipik parklarda istifadə olunan bağçılıq metodlarına əlavə olaraq aktiv idman növləri üçün geniş istirahət zonaları yaradan kiçik memarlıq formaları da istifadə olunur. Buna görə ekstremal parklar deyilən anlayış populyarlıq qazanır. Bizim nöqteyi-nəzərimizdən, ekstremal park anlayışı daha genişdir, ayrı bir idman növü deyil, aktiv bir gəncin bir çox müsbət emosiya və məşq ala biləcəyi bir sıra idman növlərinin yerləşdirilməsi üçün istirahət zonasıdır (9). Bundan əlavə, turizmin ekstremal növlərindən biri olan "yaşıl" turizm ən rasional növdür. Son illərdə yaşıl turizmə, xüsusən kənd turizminə maraq xeyli artmışdır. Xüsusilə kənd ənənələri, adətləri, kənd mədəniyyəti və kənd həyatına. Bu turizmin populyarlığı onun urbanizasiya olunmuş ətraf mühit şəraitində yaşayan insanların, ekoloji şərtləri ağır olan bölgələrin, davamlı gərginlik hiss edən böyük şəhərlərin istirahət ehtiyacları ilə ən uyğun olması ilə əlaqələndirilir.

Xınalıq, Lahıc, Basqal bölgələrində və Azərbaycanın bütün regionlarında öz tarixi və ənənələri olan, az məskunlaşmış müxtəlif kəndlər var. Bu kəndlər kənd turizminin və daha sonra yaşıl turizmin təşviqi üçün zəmin yarada bilər (4).Bundan əlavə, istirahət fəaliyyətinin nümunəsi olaraq digər ekstremal turizm növlərini və ekstremal idman növlərini qeyd etmək istərdik. Azərbaycanda ən populyar və yayğın dağ turizm növüdür, çünki Azərbaycanda böyük sıra dağlar var və bu marşrutlar təlim keçmiş idmançılar üçün çətin olduğu kimi bütün turistlər üçün də çətin ola bilər. Belə regionlara səyahət zamanı turistlər bölgənin təbiətindən və mənzərəli yerlərindən həzz ala

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

bilərlər. Yalnız yerli təbiətə deyil, həm də tarixi və mədəni abidələrə də rast gəlmək mümkün olduğundan məlumatverici turizmlə mükəmməl bir əlaqə yaratmaq da mümkündür (5). Turistlər arasında ən populyar ekstremal idman növünün snoubord olduğunu demək olar (3).

Ekstremal idmanla əlaqəli müəyyən risk faktorları da mövcuddur. Nümunə olaraq alpinizmi götürəcəyik. Düşmə, donma və uçqun riski ilə əlaqəli təbii təhlükələr xaricində az adamın gözlədiyi başqa bir təhlükə də var. Atmosfer kosmik radiasiyanın Yerə nüfuz etməsinin qarşısını alan təbii bir qalxandır. Lakin hündürlük artdıqca atmosferin qoruyucu təsiri tədricən azalır. Yüksək radiasiya fonunda müəyyən təhlükəsizlik tədbirləri görmək zəruri bir hal alır. Mütəxəssislərin fikrincə, bu cür tədbirlərə müəyyən xüsusiyyətlərə malik sağlam və yaxşı bəslənmə daxildir. İnsan bədəninə ən təhlükəli hissəciklər kimi radionuklidlərin təsirinin xüsusiyyətlərini bilmək lazımdır (2).

Nəticə

Buna görə ekstremal idman və ekstremal turizm, müəyyən problemlər, risklər və təhlükələrlə əlaqəli olaraq aktiv inkişaf edən turizmin bir qoludur. Bununla birlikdə, bu sahənin bütün dezavantajlarına baxmayaraq, üstünlükləri daha əhəmiyyətlidir: atletik performans, istirahət effekti, aktiv tətillər və stresdən azad olmaq. İnanıram ki, ekstremal turizmin inkişafı öz bəhrəsini verəcək və şəhər şəraitində ekstremal parkların yaradılması zərurəti gənc əhalinin mədəni inkişafına səbəb olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Həbibə Soltanova – Azərbaycan Respublikasında Turizm və Onun İnkişafı: Bakı, “AzTU” mətbəəsi, 2015.
2. B.Ə.Bilalov və Ç.G.Gülalıyev – Turizmin əsasları. Bakı, “Prezident kitabxanası”, 2015
3. Məmmədov C.A, Soltanova H.B, Rəhimov S.H – Beynəlxalq turizmin coğrafiyası. Bakı, “Mütərcim”, 2002.
4. Əli Əlirzayev, Saida Aslanova – Turizmin inkişafının sosial-iqtisadi problemleri. Bakı, “Adiloğlu”, 2006
5. Ewert A., ve Galloway S. Adventure recreation: What's new for resource managers, public policy analysts, and recreation providers. Parks&Recreation, 36(2). 2001
6. Bentley T., Page S., Meyer D., Chalmers D., ve Laird, I. How safe is adventure tourism in New Zealand? An exploratory analysis. Applie dergonomics, 32(4), 327-338. 2001
7. Ozaner S., “Ekoturizm Nedir, Ne Değildir? Dünya Ekoturizm Yılının Amacı Nedir?”, II. Turizm Şurası Bildirileri, 2. Cilt, s.319-323. 2002
8. Borodulin G.I., Tyumentseva E.Yu. Faktory riska pri zanyatii ekstremal'nym sportom [Risk factors in practising extreme sport]. Bezopasnost' gorodskoy sredy [Safety of the urban environment]. Omsk, 2017. Pp. 267-272. (In Russ.).
9. Gromov S.P. «Ekstrim po-derevenski» kak variant «zelenogo» turizma [“Extreme rural” as an alternative “green” tourism]. Alleya nauki [Walk of Science], 2017, vol. 2, no. 8, pp. 477-481. (In Russ.).

Türkanə Mübariz qızı Əliyeva
Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası
magistrant
turkanemubariz@gmail.com

DÜNYA HEYKƏLTƏRAŞLIĞININ TARİXİ ASPEKTLƏRİ

Açar sözlər: *Heykəltəraşlıq, Qotik heykəltəraşlığı, klassik heykəltəraşlıq, Yunan heykəltəraşlığı, Qərbi Avropa heykəltəraşlığı, Asiya heykəltəraşlığı*

Historical aspects of world sculpture

Summary

Sculptures reflect the ideals, tastes and forms of the time in a different way, in in accordance with the period of their creation.The statues made by ancient masters are are distinguished by the beauty of the human body, the visual language of the body, the anatomical and psychological description of man. All forms of ancient sculptures were given simple, natural and high. The sculptors were interested in people, they paid attention to the reflection of its strength, anatomy and features in the sculpture.Over time,the art of sculpture has developed and attracted widespread interest around the world sculptors carefully worked on their works to the delight of the audience.

The character of the statues is mainly related to the location of the temple where it is located.

Key words: *Sculpture, Gothic Sculpture, Classical Sculpture, Greek Sculpture, Sculpture in Western Europe, Sculpture in Asia*

Bəşər tarixinin canlı şahidləri min illərdən bəri mövcud olan heykəl nümunələridir. Dünya mədəniyyətinin beşiyi Yunanıstanın ən mədəni və ən varlı şəhərlərindən olan Afina əfsanəvi çar Erexveyə həsr olunmuş məbədi ilə məşhurdur və bu binaya yapışıq sütunlu eyvana bənzəyir. Yunan heykəltəraşları əsasən idman heykəllərinə üstünlük verirdi. Yunan şairi Ovidinin "Metamarfozlar" poemasından götürülmüş heykəl süjeti Berninin tərəfindən mərmərdən düzəldilmişdir. Bu heykəldə müəllif bir epizodu deyil, əfsanədəki bütünlüyü təsvir etməyə çalışmış və çox gözəl bacarmışdır. Bernini Romada bir kilsə üçün yaratdığı "Müqəddəs Terezanın vəcdi" adlandırılan ən məşhur heykəli olmuşdur. Bernininin bir çox möhtəşəm əsərləri vardı, məsələn, "Xeyir-dua almış ruh" mərmər büst Palazzo di Spagada, "Meduza" mərmər heykəl Kapitolin muzeyində, "Müqəddəs Longinus" mərmər heykəli Müqəddəs Pyotr bazilikasında yerləşmişdir" (3). O dövrdə papalar Berninini yüksək qiymətləndirərək, ona katolik kilsələrinin yenidən tikilməsini və fəvvarələr quraşdırılmasını həvalə edərək, qəbirüstü monumentlər, kilsələr üçündə heykəllər istəyirdilər. Onun bütün şöhrəti bütün Avopaya yayılmışdı və hətta fransız kralı Lüdoviq üçündə işləmişdir. B.e.ə VI-V əsrlərdə Afina vətəndaşları üçün gələcək döyüşlərdə öz bədənlərini təkminləşdirmək və lazımi vərdişlərə yiyələnmək üçün gimnastika salonları açmağa başlamışdılar. Bir çox müqəddəs olimpiya oyunları keçirdilərək müharibələr dayandırıldı və qalibləri mədh edirdilər. Sonra isə onları çələnglə mükafatlandırır, onların şərəfinə dəqiq portret olmasa da,son dərəcə gözəl xatirə heykəlləri qoyurdular. "Qədim Afina dövləti həm də dini mərkəz sayılırdı. Afinanın mərkəzində yerləşən hündürlüyü 156 metrə çatan memarlıq abidələri ilə zəngin açıq muzey vardır. Bu muzey Akropol (yunanca yuxarı şəhər mənasındadır) adlanır və 3 min illik tarixə malikdir. Akropoldakı Müqəddəs məbədlərin və qeyri tikililərin bərpa olunması, qorunub saxlanılması afinalıların diqqət mərkəzində idi" (2). Panteon, Afina və Erektion məbədləri də vardır ki, bu tarixi abidələrin böyük hissəsi günümüzə qədər gəlib çıxmışdır. Akropolun əhəmiyyətini daha da artıran bu abidələr mühüm amillər sırasında böyük əhəmiyyət daşıyır və dünya memarlığının nadir inciləri hesab olunur. Panteon məbədi Yunan memarlığının ən böyük əsəri hesab edilir. Məbədin xarici görünüşündə istifadə olunmuş füsunkar heykəltəraşlıq nümunələri yunan sənətinin ən yüksək zirvəsi qəbul edilmişdir. Akropol tarixən Afinanın həm dini, həm də hərbi mərkəzi rolunu oynamışdır və abidənin görkəmli hissəsində İlahə Afinanın şərəfinə ucadılmış Parfenon məbədi yerləşir. Akropolun aşağı hissəsində isə qədim aqora yerləşir. Bir zamanlar Aqora Afinanın ticarət və mülki mərkəzi hesab olunurdu. O zamanlar Sokrat və Platon kimi görkəmli filosoflar gəzinti və söhbət üçün məhz bu məkanı seçmişdilər. Buradakı memarlıq abidələri müxtəlif tarixi dövrlərə aiddir.

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

Aqora ərazisində hətta eramızdan əvvəl XI əsrə aid abidələrədə rast gəlmək mümkündür. "1980-ci illərdən etibarən sənayenin ətraf mühitlərə vurduğu ziyanın aradan qaldırılması üçün böyük bərpa proqramları hazırlanır və Akropolda mütəmadi olaraq bərpa prosesləri həyata keçirilir" (4).

Müasir elmdə Qədim Yunanıstan heykəltəraşlığı bir çox mədəniyyətlərdən fərqli olaraq bir labirintə bənzəyir. Yunanıstan sarayları möhtəşəm kompleksləri ilə tanınır və ordakı heykəllərin bir çoxunun qadınları təsvir edən kiçik heykəllər olduğu bildirilirdi. Yunan tarixinin çətin dövrlərindən başlayan heykəltəraşlıq formaları daha da mürəkkəbliyi və mədəniyyəti ilə fərqlənirdi. XI əsrdə heykəllər daha primitiv formalara gələrək, inkişafı daha da səviyyəcə aşağı vəziyyətə salaraq, yalnız taxta bütlər, kiçik gil heykəlciklər əldə, sadə, həndəsi həcmdə əsərlər ibtidai sistemdən heç də fərqlənmirdi. O dövrün ustaları insan bədəninin gözəlliyi, bədənin vizual dili, insanın anatomik və psixioloji təsviri heykəltəraşlıq xarakterli hər hərəkət, hətta ruhun hərəkəti belə ifadə olunurdu. Bu cür vəziyyətlərdə heykəllərin bütün formaları sadə, təbii və yüksək verilirdi. Yunan heykəltəraşlığında şəxslər fərdi deyil, ideal bir şəxsin ümumiləşdirilmiş bir modelidir. Yunan arxaik dövrün heykəltəraşlıq sənətinin çox fərqli xüsusiyyətləri mövcud idi. Heykəllərdə ortaya çıxmağa başlayan bir çox formalar vardır, qamətli çılpaq kişilər (kuros) və draped gənc qızların (korpus) heykəllərini daha çox ortaya çıxmağa başlamışdılar. Kuros heykəlləri üslubların əksəriyyətini fərqli şəkildə öz üzərində əks etdirir. Yunanıstan sənətinin arxaik heykəllərində üstünlüyü əsasən qırmızı, mavi və qızılı tonlarına verilmişdilər. Heykəltəraşlar insan bədəninin nisbətində düzəlişlər aparmaq üçün daxili və xarici harmoniya üzrə çalışırlar, adətən insan harmoniyasını kosmosun harmoniyasına bənzədirlər. Yunan arxaik sənəti memarlıq və heykəltəraşlıq baxımından ciddi qiymətləndirilir. V əsr Yunanıstanın iqtisadi, siyasi və mədəni zirvəyə yüksəlməsi dövrü olmuşdur və klassiklərin çiçəklənmə dövrü başlamışdır. Baxmayaraq ki, bu günə qədər Yunan klassikasının orjinallığı çox az olsa da, heykəllər insanlar tərəfindən Afinada daha çox yaradılırdı. Klassik heykəltəraşlıqda oxşar mövzulardan istifadə edərək, ustaların əksəriyyəti burdakı dinamik və statik hərəkəti öyrənir və tanınan mürəkkəb hərəkətli heykəlləri oxşar işləyə bilirdilər. "Klassik heykəlləri əsasən ritm və hərəkətin plastikası birləşdirir və bu da heykəltəraşlıq qruplarınn bir-birinə bənzəyərək plastik motivin inkişafına gətirib çıxarır. Klassik heykəltəraşlıq dinamikasının təsvirində şəkilli imkanlar, həcm, hamarlıq, hətta modelləşdirilməsində də mərmər kimi soyuq materialların istifadəsi olunması nəzərə çarpırdı" (1). Qədim klassik kanonlar sənət zirvəsində standart gözəllik və təbii yanaşma hesab edilirdi. Klassik dövrdə heykəltəraşlığın iki fərqli idarə istiqamətləri olunmuşdur və klassik dövrdə ideolizmdən təbiətə keçid olmuşdur. Klassikanın dünyaya harmonik qavrayış, xaos və gərginlik duyğuları heykəltəraşlıq əsərlərində öz əksini tapmışdır. Yunanıstan klassika dövründə qədim heykəlin Qərbi ənənəsi böyük şah əsərlər kimi görünür. Qotik heykəltəraşlığı orta əsrlər dövründə xristianlığın təmsili olmuşdur. Qotik tərzi yalnız heykəltəraşlıqda deyil, həm də memarlıqda, şəkillərdə, yazı, bəzək hətta gündəlik əşyalarda əks olunmuşdur. Bu heykəllər kilsə kimi dini strukturların girişlərində və divarlarında özlərinə yer tapmışlar. Xristianlığın ilk dövrlərində sənətçilər heykəllər vasitəsi ilə insanlara vizual inanclar təqdim etmək məqsədi ilə yanaşırdılar. Heykəllərdəki təsir Avropada XII əsrə qədər yayılmışdır.

Asiyada heykəltəraşlıq sənəti Şərqi Asiya incəsənəti yönümlüdür. Bu Şərq sənətkarlığının təməlinə əsaslanır. Asiya incəsənəti dedikdə ağıla ilk öncə Qədim Misir mədəniyyəti gəlir. Misirlilərin çox geniş adətləri vardır. Onlar insanlar öldükdən sonra cəsədləri balzamlayır, mumyaya çevirir və dəfn kameraları ilə möhkəm türbələr tikirdilər. Misirlilər insanın dirilməsi üçün onun əbədi oxşarını, yəni ölən şəxsin dəqiq portreti olan daşdan heykəlini türbədə saxlayırdılar və üzərlərində mütləq ölən şəxsin adını qeyd edirdilər. "Bizim eramızdan 2600 il əvvəl Raxotepin türbəsi üçün düzəldilmiş Şahzadə Raxotep və onun həyat yoldaşı Nofretin boyanmış əhəng daşından heykəlləri Qahirədə Misir muzeyində saxlanılırdı. İnsanların təsvir olunması Qədim Misir heykəltəraşlığında ciddi qanunlar irəli sürürdü. Şahzadə Raxotep və onun həyat yoldaşı Nofretin daş heykəlləri təxminən bu cürdür: əlləri dizlərinin üzərində, uzaqlara baxan geniş gözləri və bu daş heykəllər boyanmışdır" (1). Raxotepin bədəni tutqun-qızılı, saçları qısa və qara rəngdədir. Nofretinin bədənində yapışan ağ don, gözəl saç düzümü var və saçlarının naxışlı diadema bəzəyir, boynunda isə rəngli boyunbağısı var. Arxeoloqlar türbələrin birində Çar mirzəsi Kainin məşhur heykəlini tapmışlar. Alimlərin bu heykəldə yalnız onun "dirilməsi" ayini zamanı qoyulduğunu müəyyən etmişlər. Onun gözləri əsirlik qaranlığına günəşin ilk şüası daxil olan zaman sanki açılmışdı. Çünki Misirlilər gözləri ruhun aynası hesab edirdilər. Ona görə heykəllərdə gözləri canlı vurğulayırdılar ki, heykəl də ruhu qaytarmağa birə-bir idi. VII-XX əsrlərdə Cənub-Şərqi

Asiyanın Ermitaj muzeyindəki kolleksiyalar arasında bir çox heykəllər yer tuturdu. Asiya abidələrinin təməlininin əksəriyyətini Ermitaj kolleksiyasının abidələri təşkil edirdi. Misirlilərin bir çox heykəllərinin orjinalları deyil, taxta heykəlcikləri Sankt-Peterburqdakı Ermitaj muzeyində xeyli kolleksiyalar saxlanılırdı. Arxeoloq Borkxard tərəfindən axtarılan Misirə hökmranlıq edən firon Exnatonun həyat yoldaşı kraliça Nefertitinin rəngli büstünü qazıntılar zamanı aşkar etmişdi. Bu portret Qədim Misirin Axetaton şəhərində təxminən bizim eramızdan əvvəl XIV əsrdə tapılmışdır. Misirin yeni paytaxtı kimi salınmış Axetaton şəhəri Exnatonun əmrinə əsasən yaranmışdı. Firon kahinlərinin bu əmrə zidd qərar qəbul edərək, dini islahatlar keçirmiş və Misirdə günəş allahı olan Atona sitayiş tətbiq etmişlər. Exnatonun ölümündən sonra əvvəlki allahların dini bərpa edilmiş və bu gözəl şəhər yer üzündən silinmişdir. Axetatonda olan evlərdə, saraylarda, emalatxanalarda aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində diqqət çəkici heykəl tapıntılarına rast gəlinmişdir. Tutmesin emalatxanasında Nefertitinin, Exnaton, onun qızlarının portretlərinə və digər çoxsaylı işlərə rast gəlinmişdir. Qədim heykəltəraş Nefertitini gözəlliyinin çiçəkləndiyi dövrdə yaratmışdı. Əsərdə Nefertitinin yalnız bir gözü qoyulmuşdur və bunun nə üçün belə olduğu bir sirr olaraq uzun müddət qalmışdır. Fərziyyələrə görə digər gözü heç vaxt olmamışdır. Artıq bizə məlumdur ki, Misirlilər inaclarına görə gözlər heykələ həyat verir. Nil çayının sahilindəki Çarlar Vadisində İngiltərəli arxeoloq Q.Karter tərəfindən aşkar edilən firon Tutanxamonun türbəsi tapılmışdır. Qədimdən yaddan çıxmış bu türbə xoşbəxt təsadüf nəticəsində oğrular tərəfindən qarət edilməmişdir. Tutanxamonun türbəsində tapılan Misirlilərin öz allahları kimi təsvir etdiyi heyvan fiqurları son dərəcə ifadəlidir və adətən quş şəklində təsvir edilir. Misir tarixində ilk əsl kral heykəli Böyük Sfinks adlanan monumental abidə istər qədim, istərsə də müasir Misirin milli simvolu qismində çıxış edir. Bu ehram Qahirənin yaxınlığında şir vücudu və insan başlı nəhəng varlığa bənzəyir. Sfinks adı "boğucu" mənasını daşıyır və ilk dəfə yunanlılar tərəfindən qadın başı, şir vücudu və quş qanadları olan varlığa verilmişdir. Sfinksin sifətini bu günə qədər hələ də əminliklə demək olmaz ki Xafreyə məxsusdur. Bu fikir əksər alimlər arasında müzakirə obyekti olmuşdur. Alimlər bu yaxınlarda belə bir fikrə gəlmişdilər ki, Ehramın yaradıcısı olan Xufu (Xeops) Böyük Sfinksi özü üçün yaratmış ola bilərdi. Insan tərəfindən yaradılmış bu böyük Sfinks ən görkəmli abidələrdən biridir. Lakin Sfinksi ayrı monument olaraq deyil, onun ətrafında olan tikililərin bir hissəsi kimi də qəbul etmək olar. Bu abidənin tikilməsi üçün material olaraq əhəng daşından istifadə olunmuşdur və geoloqlar onu "Mukkatam formasiyası" deyə adlandırırdılar. "Bundan 50 milyon il əvvəl Afrika qitəsinin bəzi hissələrinin su ilə basılması nəticəsində xeyli dəniz çöküntüləri yaranmışdı. Müəyyən vaxtlardan sonra sahilin cənub hissəsində mərcan qayalıqları yarandı və laqunlarda yığılan karbonat çöküntüləri nəticəsində qatlardan ibarət daş süxurlara çevrildi. Sonra isə qədim daş ustaları Böyük Sfinksi yaratdılar" (3). Günəşə yönəlmiş Sfinksin üzü Qədim Misirdə günəşin simvolu olmuşdur və əksər Şərq mədəniyyətlərində bu belə olmuşdur. Misir incəsənətində mövcud olan iki min ildən artıq simvolizə heykəllər tapılmışdı. Sfinks ilə eyni cizgilərə malik olan bir çox kralların heykəltəraşlıq abidələri mövcud idi. Məsələn: Cedefre, Xafre və Menkaur fironları və.s. Böyük Sfinksin hörülmüş saqqalı olduğunu alimlər hesab etmişdi. Axtarışlar nəticəsində tapılan həcmli hissələri Qahirə muzeyində və Londonda Biritanya muzeyində saxlanılırdı. Sfinksin hündürlüyü 20,22 metr, vücudunun uzunluğu isə 72,55 metrə təsadüf edilirdi. Sifətinin eni 4metr, dodaqlarının eni 2 metr, gözlərinin hündürlüyü, burnunun uzunluğu isə 1,5 metrdən artıqdır. Heykəlin burun, qulağın aşağı hissəsi, göz bəbəkləri və ritual saqqalı çıxarılmışdır. Sfinksin saqqalının bir hissəsi Britaniya muzeyində eksponat kimi saxlanılmışdır. Asiya ölkəsindən fərqli olaraq Vyetnam, Kamboca, İndonezya və digər ölkələrdə demək olar ki, heykəltəraşlığa geniş yer verilmişdir və daha çox klassik balansa yönəlmişdilər. Hindistan ölkəsinin tarixi aspektlərinə diqqət yetiriləndə buradakı bir çox ustaların memarlıq və heykəltəraşlığa üstünlük verdiklərini görə bilərik. Vyetnam heykəltəraşlığının tarixinə nəzər salsaq görərik ki, bu ölkəninin üç ənənəvi dini olub-konfusiçilik, daosizm, buddizm. Erkən heykəltəraşlıq əsərlərinə əsasən məbədlər və pogodalar daxildir. Vyetnam heykəllərinin əksəriyyəti memarlığa aid edilir və buna görə də onun əsas xüsusiyyətlərindən biri də dekorativliyidir. Heykəllərin xarakterləri əsasən onun olduğu məbədin yeri ilə sıx əlaqəlidir. "Vyetnam heykəllərindən təsirlənərək Çin sənət əsərlərini orjinal hala gətirməyə müvəffəq olurlar. Vyetnamdakı ən maraqlı heykəllər xarabalıqlardan tapılmışdı və bunlara misal olaraq, Mi-Son, Tra-Kieh və Dong-Duong dini tikililərini gətirmək olar. Onlar VII-X əsrlərə aiddir. Turan muzeyində X əsrə aid olan Tra-quie qülləsindən çox maraqlı büstə rast gəlinir" (2). Buradakı təsvirə baxdıqda musiqiçilərin və rəqqasların tam şəkildə dinamikasını və plastikasını əks etdirmişdir. Vyetnamda olan heykəllərə heyvanların təsvirləri ilə bağlı olan Tra-Kie heykəli böyük

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

maraq doğurmuşdur. Buradakı heykəllərin çoxu fillər, meymunlar və şirlərin təsvirləri ilə çox realistcəsinə işlənirdi. Fillər, məsələn, daha tez-tez hərəkətdə olduğu təsvir olunmuşdur. Dong-Duong-un ustaları bu heykəli işlədikdə tanrıların rəhbərlərinin reallıqları ilə daha çox maraqlanırdılar. Heykəltəraşların üzləri heç də idealiz deyildir. Onlardakı əsas görünüşlərdən biri yüngül bığ, qalın dodaqlar, qalın qaşlar və geniş burunlardır. Vyetnam ərazisindəki qədim sənət nümunələrinin əksəriyyəti e.ə. I əsrə aiddir. Vyetnamda aparılmış arxeoloji qazıntılar göstərir ki, vyetnamlıların çox qədim kökə sahib tarixləri vardır. XX əsrdə artıq bütün dünyaya məlum idi ki, Xoabin mədəniyyəti mezolit dövrünə , neolit dövrünə isə Bakşon mədəniyyəti aid edilmişdir. Vyetnam ərazisində də Alt paleolit dövrünə aid arxeoloji mədəni abidələr aşkar olunmuşdur.

XVII əsrdə Qərbi Avropada heykəltəraşlığın inkişafı başlamışdır. Avropada səs salan barokko üslubunda bir çox ustalar işləmişdir və bu söz italyanca "qeyri-adi", "qəribə" mənasını verir. Əsasən şəhər meydanları, saraylar, pillələr, fəvvarələr memarlığın və heykəltəraşlığın sintezi üzrə tikilərək ümumi dekorativ tərtibata tabe edilirdi. Barokkoda incəsənətin sintezi zamanı heykəltəraşlıq və rəngkarlıq memarlığa tabe edilərək onunla qarşılıqlı əlaqədə olur. Məkanlar divar rəsmləri, plafonları, gümbəzləri ilə bəzədilərək geniş bir illiuziya yaradılırdı. Dinamika dolu heykəltəraşlıq çox gözəl olur və memarlığın bir hissəsinə çevrilirdi. Barokko üslubunun kökləri çox qədimə dayanmasına baxmayaraq, bu üslubun hər bir elementləri əsrlərdən bəri günümüzə qədər gəlib çıxaraq, heykəltəraşlıq və memarlıqda çox rahatlıqla görə bilərik. Bu üslubun əbədiliyi rahatlıqla izah edilir, belə ki, bolluğu, təmtərağı nəzərə çarpdıran elementlər artıq hər dövrün tələbatına çevrilmişdi. XIX ərin sonlarında Qərbi Avropanın kapitalist ölkələrində və XX əsrin başlanğıcında digər realist sənət növlərindən daha çox heykəltəraşlığa önəm verilirdi. İkinci dünya müharibəsinə qədər kütləvi auditoriya üçün nəzərdə tutulmuş heykəltəraşlıq abidələri çox real üsulla mühafizə olunmuşdur. XIX əsr heykəltəraşlarından olan Roden əsrlər boyu yaranmış gözəllik ideallarından ilk imtina edən olmuşdur. O,bütün heykəllərində bədii ifadələrin əldə edilməsi üçün yapma texnikası əsasında işləyirdi. İlk baxışdan Rodenin işlədiyi əksər heykəllər bəzən çirkin, bəzən də kobud görünürdü. O, insanların hərəkətlərini və jestlərini kəskin rakuslardan və əksər personajların faciəvi tənhalığını, qəddar taleh qarşısında onların köməksizliyini göstərirdi. Onun yaradıcılıq əsərlərində çox sayda heykəl qalmışdır və onlardan biri "Mütəfəkkir" adlı büründən düzəldilmiş çılpaq kişi fiqurudur. Bu sakit görünən əsərdə tamaşaçı tərəfindən zahirən sarsılmaz daxili qüvvə inam təəssüratını yaradır. Lakin onun bitirə bilmədiyi əsərləri də vardır ki, məsələn, onlardan biri "Cəhənnəmin qapıları" burada həyəcanı, iztirabı, düşüncələri, xəyalları və bütün həyatını ifadə etdirməyə çalışmışdır. Bu əsər üçün nəzərdə tutulmuş "Busə" əsəri əhval ruhiyyə və zəifliyi ilə faciəvi obrazları kölgələməli idi. Busənin süjetini həm mərmərdə, həm də büründə əks etdirmişdir. Onun yaradıcılığı Avropa heykəltəraşlığına XX əsrdə böyük təsir göstərərək, Parisdəki emalatxanası heykəltəraşlar üçün əsl məktəbə çevrilmişdir.

Nəticə

Heykəltəraşlıq nümunələri yarandığı dövrlə uyğunluq təşkil edərək, zəmanənin ideallarını, zövqlərini və formalarını özündə fərqli şəkildə nümayiş etdirir. Qədim dövrün ustaları tərəfindən düzəldilən heykəllər insan bədəninin gözəlliyi, bədənin vizual dili, insanın anatomik və psixoloji təsviri ilə seçilir. Qədim heykəllərin bütün formaları sadə, təbii və yüksək verilirdi. Heykəltəraşlar insanlarla maraqlanır, onun gücünün, anatomiyasının, xüsusiyyətlərinin heykəldə əks olunmasına önəm verirdilər.

Ədəbiyyat

1. Darvas G. Symmetry: Cultural-historical and ontological aspects of science-arts relations; the natural and man-made world in an interdisciplinary approach. – Springer Science & Business Media, 2007.
2. Fitch, James M., and James Marston Fitch.*Historic preservation: Curatorial management of the built world*. University of Virginia Press, 1990.
3. Grau, Oliver. "Into the belly of the image: historical aspects of virtual reality."*Leonardo* 32.5 (1999): 365-371.
4. Gjesdal, Kristin, Fred Rush, and Ingvild Torsen, eds. *Philosophy of Sculpture: Historical Problems, Contemporary Approaches*. Routledge, 2020.

Zeynab Hacı qızı Mehdiyeva
Naxçıvan Dövlət Universiteti
doktorant
mehdiyevazeynab1@gmail.com

"HƏYAT BİLGİSİ" DƏRSLƏRİNDƏ ŞAGİRDLƏRİN HƏYATI BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASI PROBLEMİNİN ELMİ-PEDAQOJİ VƏ METODİK ƏDƏBİYYATDA QOYULUŞU

Açar sözlər: *Həyat bilgisi, ədəbiyyat, həyati bacarıqlar, təlim prosesi, dərslik, kurikulum materialları, şagird, ibtidai sinif*

Problems of formation of students' life skills in "Life science" lessons in scientific-pedagogical and methodical literature

Summary

The article raises the issue of researching and involving in the literature the problem of formation of life skills of primary school students in the teaching of life sciences. The article examines many textbooks, curriculum materials and other scientific-pedagogical and methodological literature. It became clear in the step-by-step research that this problem wasn't addressed in many literatures. Since the subject of Life science wasn't taught in our secondary schools before independence, there are scientific and pedagogical approaches, methodical instructions and a number of recommendations and advice on teaching other subjects that serve to instill life skills in students. Although the concept of skills is reflected in the literature, the issue of the formation of life skills in students isn't touched upon. In this regard, the article reflects these studies.

Key words: *Life science, literature, life skills, learning process, textbook, curriculum materials, student, primary school*

Giriş

Həyat bilgisi fənninin tədrisində təlimin səmərəliliyi və keyfiyyəti şagirdlərin yalnız proqramda nəzərdə tutulan həyati bilik, bacarıq və vərdişlər sisteminə möhkəm və dərindən yiyələnməsi ilə deyil, həm də onların bilikləri müstəqil əldə etməyə hazırlıq dərəcəsi ilə bərabər, informasiyaları qəbul etməsi, mənimsəməsi və yadda saxlaması bacarıqlarının formalaşması ilə müəyyən edilir. Həyat bilgisi fənninin tədrisi şagirdlərdə həyati bacarıqların formalaşmasına güclü təsir göstərir. Qazanılan bacarıqlar isə şagirdlərin gələcək həyatı üçün stimul rolunu oynayır.

Həyat bilgisi dərslərində şagirdlərin həyati bacarıqlarının formalaşdırılması problemini daha dərindən araşdırılaraq öyrənilməsi üçün həmin problemin həm elmi-pedaqoji ədəbiyatda, həm də metodik ədəbiyyatda qoyuluşuna nəzər yetirmək, ədəbiyyatdakı vəziyyəti öyrənərək müəyyən təhlillər və ümumiləşdirmələr aparmaq lazım gəlir. Bunun üçün ilk növbədə elmi-pedaqoji ədəbiyyatda problemin qoyuluşunu öyrənib ümumiləşdirməyi məqsədəmüvafiq hesab etdik. Məlum olduğu üzrə elmi-pedaqoji ədəbiyyat deyəndə proqram materialları, dərsliklər, dərs vəsaitləri, monoqrafiyalar, dissertasiyalar, avtoreferatlar, elmi-pedaqoji məqalələr nəzərdə tutulur.

Məlum oldu ki, müstəqillik qazandığımız dövrlərə qədər ölkəmizdə bu problemlə bağlı hazırlanan proqram materialları, dərsliklər, dərs vəsaitləri, monoqrafiyalar, avtoreferatlar, elmi məqalələr olmamışdır. Yalnız təqdim olunan problemə dair, yəni Həyat bilgisi dərslərində şagirdlərdə həyati bacarıqların formalaşdırılması probleminə yaxın olan mövzularda tədqiqatlar aparılmışdır. Başqa sözlə desək, müstəqillik dövrünə qədər orta ümumtəhsil məktəblərimizdə Həyat bilgisi fənni tədris olunmadığı üçün şagirdlərə həyati bacarıqları aşılamağa xidmət edən digər fənlərin tədrisinə dair elmi-pedaqoji yanaşmalar, metodik göstərişlər və bir sıra tövsiyə və məsləhətlər mövcuddur. Məsələn, müstəqillik dövrünəqədərki elmi-pedaqoji ədəbiyyatları araşdırarkən tədqiq etdiyimiz problemə yaxın olan təbiətşünaslıq, ekologiya, ekoloji mühit, ekoloji

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

tərbiyə problemləri ilə bağlı hazırlanan elmi-pedaqoji ədəbiyyat nümunələrində şagirdlərin həyati bacarıqlarının formalaşdırılmasının metodikası ilə əlaqədar epizodik xarakter daşıyan cəhdlər olmuşdur.

Ölkəmizin ümumtəhsil məktəblərində həyata keçirilən kurikulum təlimi ilə bağlı materiallar da araşdırılır. Məlum oldu ki, kurikulum təlimi materiallarında ibtidai sinif şagirdlərinə həyati bacarıqlar aşılamaq üçün istənilən qədər elmi-pedaqoji ideyalar, metodik göstərişlər və istiqamətlər mövcuddur. Lakin bu elmi-pedaqoji ideyalar, metodik istiqamət və göstərişlərdə həyat bilgisi fənninin tədrisində şagirdlərə həyati bacarıqların aşılanması yolları barədə heç bir məlumat verilmir. Doğrudur, müvafiq bacarıqlar aşılamaq üçün şəxsiyyətyönümlülük, tələbyönümlülük, nəticəyönümlülük prinsiplərindən istifadə etməyin vəzifələri, məqsədləri açıqlanır. Lakin bu prinsiplərə istinad etməklə şagirdlərə həyati bacarıqların aşılanması yolları göstərilmir. Kurikulum təliminə praktik baxışı özündə səciyyələndirən metodik ədəbiyyatları nəzərdən keçirərkən aydın olur ki, göstərilən prinsiplərə istinad etməyin yolları ümumi şəkildə təsvir olunur. Məsələn, həmin ədəbiyyatlardan birində göstərilir ki, "ünsiyyət bacarıqları hər bir insana lazım olan əsas bacarıqdır. Şagirdlərdə ünsiyyət bacarığının formalaşdırılması müəllimin qarşısında duran mühüm məqsədlərindən biridir. Şagird yerinə yetirdiyi tapşırıqları təqdim edərkən, hər hansı bir stuasiyaya reaksiya verərəkən, xatırladığını və ya gördüyünü təsvir edərkən, qrupla və ya cütlərlə iş zamanı problemləri həll edərkən, seçimini izah edərkən, müxtəlif müzakirələrə cəlb olunarkən və s. onun ünsiyyət qurma qabiliyyəti formalaşır.

Şəxsiyyətin formalaşması üçün mühüm olan psixomotor bacarıqlar isə hərəki bacarıqları əhatə edir. Şagirdin rəsm çəkə bilməsi, rəqs edə bilməsi, danışarkən jest və mimikalardan istifadə etməsi, qaçması, yazı yazması və digər bu cür fəaliyyətləri onlarda psixomotor bacarıqların inkişafını təmin edir.

Şagirdyönümlülük–Təhsil sahəsində fəaliyyətlərin təhsilalanların mənafeyinə, maraq və tələbatlarının ödənilməsinə, potensial imkanlarının inkişafına xidmət etməsidir" (1, s.14).

Göründüyü kimi, kurikulum materiallarında həyati bacarıqlardan biri olan ünsiyyət bacarıqları ilə bağlı verilən elmi ideyalar ümumi şəkildə şərh olunur. Hansı ki, həmin ideyaların şəxsiyyətyönümlük səviyyəsi açılmır. Güman etmək olardı ki, kurikulum materiallarında nəticəyönümlülük prinsiplərinə istinad etməklə şagirdlərin həyati bacarıqlarının formalaşdırılması üçün ibtidai sinif müəllimlərinə metodik göstərişlərin verilməsi vacib hesab olunur. Lakin kurikulum materiallarını nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, haqqında danışılan məsələnin müvəffəqiyyətli həlli baxımından nəticəyönümlülük prinsipinə də ümumi şəkildə yanaşılmışdır. Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün kurikulum materiallarından birində bu barədə deyilən fikirlərə diqqət edək:

"Nəticəyönümlülük - əldə olunması nəzərdə tutulan təlim nailiyyətlərinin əvvəlcədən müəyyən olunmasıdır. Təhsil pillələri, siniflər və fənlər üzrə təlim nəticələri vardır ki, şagirdin təlimin sonunda əldə edəcəyi nəticələri əvvəlcədən müəyyən etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Yəni hər bir müəllim əvvəlcədən tədris prosesinin sonunda şagirdlərini hansı nəticəyə uyğun formalaşdıracağını bilir. Məsələn, nümunə kimi göstərmək olar ki, ibtidai sinif üzrə təlim nəticələri bunlardır:

İbtidai təhsili başa vurmuş şagird aşağıdakıları bacarmalıdır:

-yaşına uyğun bədii, elmi-kütləvi və məlumat xarakterli mətnləri müəyyən edilmiş qaydada oxumağı;

-oxuduğu mətndəki əsas məzmunu ayırmağı və ona öz fikrini bildirməyi;

-lügətlərdən, məlumat xarakterli vəsaitlərdən, kompüter texnikasından istifadə etməyi;

-öz fikirlərini şifahi və yazılı formada aydın ifadə etməyi;

-məntiqi düşünməyi, fikir irəli sürməyi, başqasının fikrinə münasibət bildirməyi;

-zəruri riyazi bilikləri həyatda tətbiq etməyi, sadə alqoritmləri yerinə yetirməyi;

-müşahidə etdiyi obyekt və hadisələri təsvir etməyi, onları səciyyəvi əlamətlərinə görə fərqləndirməyi;

-ünsiyyət qurmağı, əməkdaşlıq etməyi, komanda, kollektiv tərkibində fəaliyyət göstərməyi;

-sadə mədəni davranış, şəxsi gigiyena və zəruri təhlükəsizlik qaydalarına əməl etməyi" (1, s.15).

Göründüyü kimi, kurikulum materiallarında nəticəyönümlülük prinsipinə istinad etməklə şagirdlərdə bir çox keyfiyyətlərin inkişaf etdirilərək formalaşdırılması ilə bağlı tövsiyələr verildiyi halda, təlim prosesində şagirdlərin həyati bacarıqlarının formalaşdırılması ilə bağlı kiçik bir məsləhət verilməmişdir.

Azərbaycanın görkəmli pedaqoq alimləri tərəfindən hazırlanan "Pedaqogika" adlı dərslik və dərs vəsaitlərində bacarıqlar anlayışına ümumi şəkildə yanaşılır. Bütün müəlliflər verilən biliklərin bacarıqlara çevrilməsi haqqında ümumi fikirlər irəli sürürlər. M.Mehdizadə, M.Ə.Muradxanov, N.M.Kazımov, Ə.Ş. Həşimov, Y.R.Talıbov, F.B.Sadıqov, A.N.Abbasov, F.A.Rüstəmov, Ə.X.Paşayev, H.Ə.Əlizadə, Ə.A. Ağayev, A.İ.Eminov, L.N.Qasımova və bu kimi digər pedaqoq alimlər tərəfindən hazırlanaraq çap etdirilən "Pedaqogika" adlı dərslik və dərs vəsaitlərində şagirdlərin bacarıqları ümumi şəkildə şərh olunur. Başqa sözlə desək, şagirdlərin həyati bacarıqları haqqında məlumat verilmir, yalnız bacarıqlar bilik, bacarıq, vərdişlər şəklində sistem halında təqdim olunur. Onların bir neçəsinə diqqət etsək fikrimizi daha konkret şəkildə aydınlaşdıra bilərik.

Akademik Mehdi Mehdizadənin rəhbərliyi ilə hazırlanan "Pedaqogika" adlı dərs vəsaitində göstərilir ki, "...şagirdlərin qazanmış olduqları bacarıqlar təlim prosesində həcmcə genişlənir, keyfiyyətcə kamilləşir. Bacarıqların bir qismi kamilləşməklə bərabər həm də, çoxlu təkrarlar nəticəsində bir növ avtomatlaşır, yəni şüurlu məhdud həcmdə iştirakı ilə icra edilə bilir. Belə avtomatlaşmış bacarıqlara vərdiş deyilir. Şagirdlərin sürətlə şifahi hesablamaları, hərf və sözləri sürətlə yazıb və ya tələffüz edə bilmələri, ölçü alətlərinin sürətlə işlədə bilmələri və s. vərdişlərə misal ola bilər" (2, s.63). Göründüyü kimi, dərs vəsaitində vərdişlər açıqlansa da onlar vərdişlər kimi açıqlanır.

Professor Muradxanovun rəhbərliyi ilə hazırlanan dərs vəsaitində isə vərdişlər belə ifadə olunur: "Bacarıqlar bilikləri tətbiq edə bilməkdir. Məktəbdə şagirdlər çoxlu bacarıq kəsb edirlər. Bunların içərisində təlim və əmək bacarıqlarını fərqləndirmək lazımdır. İnşa yazmaq, məsələ həll etmək, qrafiklər, diaqramlar düzəltmək, təcrübə və s. təlim bacarıqlarına aiddir. Bitkilərin və heyvanların inkişafı haqqındakı bilikləri tətbiq etməklə bitki becərmək, heyvan saxlamaq, maddələrin xassələri və bir çox fiziki və kimyəvi qanunlar haqqındakı bilikləri tətbiq etməklə dəmir və taxta üzərində işləmək – yonmaq, deşmək, ölçmək, hamarlamaq, cilalamaq, biçmək, tikmək və s. əmək bacarıqlarına aiddir. Bu bacarıqların bəzisi fənlərin tədrisində öyrənilən nəzəri biliklərin tətbiqi kimi ifadə olunmursa da, hər halda həmin əmək əməliyyatının icra qaydası haqqındakı biliklərin tətbiqi kimi ifadə olunur.

İstər təlim bacarıqları və istərsə də əmək bacarıqları biliklərə əsaslansa da, sonradan özləri də biliklərin dürüstləşməsinə, dərinləşib möhkəmlənməsinə xidmət edir" (3, s.88-89). Burada bacarıqların təlim bacarıqları və əmək prosesində qazanılan bacarıqlar kimi təqdim olunması yaxşı haldır. Lakin dərs vəsaitində həyati bacarıqlara müraciət olunmaması yaxşı hal kimi qeyd edilə bilməz.

Müəllifləri Zərifə Əliyeva və Afət Mollayeva olan "Pedaqogika" adlı dərs vəsaitində göstərilir ki, "təlim bacarıqları həm də əmək bacarıqlarının şüurlu və səmərəliliyini təmin edir. Həmçinin yaradılmış bacarıqlar gənclərə peşə seçməkdə kömək edir. Belə ki, bu proses yeniyetmə və gəncə özünün həm dərk etmək qabiliyyətini, həm də əmək qabiliyyətinin mənzərəsini yaradır, bu isə hər kəsə peşə seçməyə şüurlu yanaşma imkanı verir. Seçilmiş sahələr, ixtisaslar üzrə isə artıq xüsusi biliklər verilir. Bu biliklərə uyğun ixtisas bacarıqları isə gənclərin həmin sahədə hələ orta məktəbdə malik olduğu bacarıqlar əsasında yaradılır. Məsələn, incəsənət sahəsində ixtisaslaşma zamanı hələ orta məktəbdən gənclərdə formalaşdırılmış ifadəli oxu, avazla şeir demək, musiqi dinləmək, musiqi alətlərində ifa etmək, dram əsərlərini səhnələşdirmə, çəkmə, yonma, ağac və metal üzərində işləmə və s. bacarıqlarına istinad edilir. Artıq formalaşmış olan bu bacarıqlar həm sistemli təlimin müxtəlif mərhələlərində, həm də fəaliyyət prosesində yeni bacarıqların yaranmasına səbəb olur" (4, s.193). Şərhdən aydın olur ki, müəlliflər bacarıqların bir sıra növləri haqqında mühakimələr yürütmüşlər. Lakin bu mühakimələrin heç birisində dərs vəsaitinin müəllifləri həyati bacarıq anlayışını diqqətə çəkməmişlər. Dediklərimizi ümumiləşdirsək qeyd etməliyik ki, araşdırdığımız proqram

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

materiallarında, dərsliklərdə, dərs vəsaitlərində, monoqrafiyalarda, elmi-tədqiqat -dissertasiya əsərlərində, elmi məqalələrdə Həyat bilgisi fənninin tədrisində ibtidai sinif şagirdlərinin həyati bacarıqlarının formalaşdırılması ilə bağlı elmi ideyalar irəli sürülməmiş, mülahizələr söylənməmiş, ümumiləşdirmələr aparılaraq nəticələr çıxarılmamışdır.

Tədris proqramlarını nəzərdən keçirərkən məlum oldu ki, həyat bilgisi dərslərində şagirdlərin həyati bacarıqlarının formalaşdırılması ilə bağlı xüsusi fənnin və ya uyğun fənlərin olmaması səbəbindən nəzərdə tutulan proqram materialları yoxdur. Proqram materiallarının olmaması səbəbindən 2000-ci illərin ortalarından etibarən orta ümumtəhsil məktəblərinin I-XI siniflərində "Həyati bacarıqlara əsaslanan təhsil" adı altında fəaliyyət göstərməsi nəzərdə tutulan fakültativ məşğələlərin proqram materiallarının və ibtidai sinif müəllimləri üçün hazırlanaraq çap olunan tədris vəsaitlərini nəzərdən keçirib təhlil etməyi qərara aldıq. Məlum oldu ki, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin nəzdində fəaliyyət göstərən Elmi-Metodik Şuranın "Biologiya" bölməsinin 01 iyun 2006-cı il tarixli iclasında müzakirə olunaraq bəyənilmiş (protokol №12), Təhsil Nazirliyinin 17 iyul 2006-cı il tarixli 571 saylı əmrilə təsdiq edilmiş proqram hazırlanmışdır. I-IV siniflər üçün tərtib olunan həmin proqram materiallarını nəzərdən keçirərkən məlum oldu ki, proqramda yalnız şagirdlərin yaş, fərdi və qavrama xüsusiyyətlərinə uyğun mövzular müvafiq ardıcıllıqla sadalanmışdır.

Nəticə

Fikrimizi ümumiləşdirərək qeyd etməliyik ki, problemin elmi, pedaqoji, metodik ədəbiyyatdakı qoyuluşu öz əksini tapmadığı üçün bu problemin ətraflı tədqiqini həyata keçirmək lazım gəlir.

Orta ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai siniflərində həyat bilgisi dərslərində şagirdlərin həyati bacarıqlarının aşılanması işinin mahiyyəti, məzmunu, məqsəd və vəzifələri ilə bağlı bu sahədə çalışan fənn müəllimlərinə elmi-pedaqoji-metodik cəhətdən istiqamətin verilməsi bu problemdə elmi yeniliklərindən hesab olunur.

Həyat bilgisi dərslərində şagirdlərin həyati bacarıqlarının formalaşdırılması proleminin ədəbiyyatda qoyuluşunun aydınlaşdırılması, bu problemin tədqiq olunmasını zəruri etmişdir. Eyni zamanda bu prosesində elmi-pedaqoji-metodik ədəbiyyatın olmadığı indiki şəraitdə bu problemin tədqiqini zəruri hesab edərək ibtidai sinif müəllimləri üçün şagirdlərə həyati bacarıqların aşılanması ilə bağlı yeni iş modeli hazırlanmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Hüseynova G.A. Kurikulum təliminə praktiki baxış. Bakı: Hədəf Nəşrləri, -2017. -356 s.
2. Mehdizadə M.M., Muradxanov M.Ə., Əfəndiyev T.İ. [və b.]. Pedaqogika [2 hissədə] Bakı: V.İ.L. adına APİ nəşriyyatı, -h. 1. -1958. -201 s.
3. Muradxanov M.Ə. Pedaqogika (dərs vəsaiti), Bakı: Azərtədris nəşr, -1964. -504 s.
4. Əliyeva Z. Mollayeva A. Pedaqogika. Bakı: Azərbaycan Tibb Universitetinin Nəşriyyatı,- 2005.- 239 s.

Gülarə Nazim qızı Rzayeva
İstanbul Sabahattin Zaim Universiteti
magistrant
g.rzayeva96@gmail.com

MÜHARİBƏ QAZİLƏRİNİN NEVROPSİXOLOJİ PROFİLLƏRİ İLƏ POST TRAVMATİK STRESS POZUNTUSUNUN ƏLAQƏSİ: ƏDƏBİYYAT İCMALI

Açar sözlər: *müharibə qaziləri, nevropsixologiya, nevropsixoloji profil, post travmatik stress pozuntusu, travma, beyin zədələri*

The relationships between neuropsychological profiles and post-traumatic stress disorder of war veterans: a review

Summary

Wars affect the whole society in various ways, especially those fighting there. Brain Injuries and Post Traumatic Stress Disorder (PTSD) occur in the vast majority of people who have served in war and return with various injuries. These conditions are associated with general and specific neuropsychological and neuroanatomical variables. In this review, studies examining the relationship between the neuropsychological profiles and PTSD of war veterans were synthesized and reviewed. As seen from the shortcomings in the literature, additional research is needed to investigate and understand the effect of certain factors on neurocognitive indicators.

Key words: *war veterans, neuropsychology, neuropsychological profile, post traumatic stress disorder, trauma, brain injuries*

Giriş

Müharibələr iştirak edənlər başda olmaqla bütün bir cəmiyyətdə müxtəlif cəhətli izlər buraxır. Müharibədə iştirak etmiş və müxtəlif xəsarətlərlə geri qayıdan şəxslərin böyük bir qismində Beyin Zədələri və Post Travmatik Stress Pozuntusu (PTSP) müşahidə edilir. Bundan başqa depressiv pozuntular, yuxu pozuntuları, təşviş pozuntuları, alkaqol və narkotik maddələrin istifadəsi pozuntuları da görülməkdədir. Bu şərtlər ümumi və özünəməxsus nevropsixoloji və nevroanatomik dəyişikliklərlə əlaqəlidir. Bu məqalədə müharibə qazilərinin nevropsixoloji profillərinin PTSP ilə əlaqəsini araşdıran çalışmalar sintezlənib nəzərdən keçirilmişdir. Ədəbiyyatdakı çatışmazlıqlardan aydın olur ki, müəyyən amillərin nevrokoqnitiv göstəricələrə təsirini araşdırmaq və anlamaq üçün əlavə tədqiqatlar aparılmalıdır.

Müharibə dövründə bəzi təcrübələr PTSP-nun inkişafı ilə əlaqələndirilir, o cümlədən o situasiyada öldürülən bir dostuna şahid olmaq, müharibə dövründəki bir sıra travlara səbəb olacaq aktlara şahid olmaq və ya onlara qatılmaq. İnsanın yaşı, emosional narahatlıq dərəcəsi, psixo-nevroloji tarixi, sosial dəstək səviyyəsi və stresə yaxınlığı, PTSP inkişaf ehtimalını təsir edən amillərdir (Rosof və Hernandez, 2001: 109). PTSP ilə əlaqəli koqnitiv çatışmazlıqlar ABŞ Veteran İşləri Departamenti daxilindəki nevropsikoloji tədbirlər vasitəsilə müntəzəm olaraq qiymətləndirilir. Nevropsikoloji Vəziyyətinin Qiymətləndirilməsi üçün Təkrar Edilən Batareya (The Repeatable Battery for the Assessment of Neuropsychological Status – RBANS) tibbi şəraitdə tez-tez istifadə olunan nevropsixoloji müayinə tədbiridir və əvvəlki tədqiqatlar Alzheimer xəstəliyi, şizofreniya, Parkinson xəstəliyi, Huntington xəstəliyi, insult və travmatik beyin zədələri də daxil olmaqla müxtəlif populyasiyalarda klinik faydasını gücləndirmişdir (Hantke və digərləri, 2021). Bundan başqa müxtəlif tədqiqatçılar müxtəlif nevropsixoloji test batarylarını tətbiq erməkdədir. Bu hətta nəticələrdəki bəzi fərqliliklərə səbəb kimi də göstərilir. Amma qazilərlə nevropsixoloji testlərin tətbiqinin vacibliyi və gələcək müayinə və müalicələrə işıq tutduğu faktı dəyişmir.

PTSP tipik olaraq tənzimlənməmiş təşviş pozuntusu olaraq görülsə də, nöevrokoqnitiv konseptualizasiya ədəbiyyatda özünü göstərmişdir (Rubin və digərləri. 2008; Vasterling və Verfaellie, 2009). Hafizədəki anormallıqlar (məsələn, müdaxilə xatirələri, travma ilə əlaqəli

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

xatirələrdən qaçmaq) və diqqət (zəif konsentrasiya, hipervigilans) PTSP-nun kliniki görünüşündə əsas yer tutur və diaqnostik kriteriyalara daxildir (APA, 2000). PTST-lu şəxslərin təhdidlə əlaqəli qıcıqları neytral qıcıqlardan fərqli olaraq emal etdikləri görünür (nəzərdən keçirmək üçün bax: Bar-Haim və digərləri 2007; Buckley və digərləri 2000; Constans 2005). Bundan əlavə, emosional cəhətdən neytral məlumatları (məsələn, hər hansı bir xüsusi emosional məzmun doğurmayan sözlər və ya fotoşəkilləri) əhatə edən nevropsikoloji testlərdən istifadə edən tədqiqatlar PTSP-nun ümumi intellektual qabiliyyəti, diqqət, yaddaş və icraedici fəaliyyətini qiymətləndirən tapşırıqlardakı pozuntularla güclü əlaqədə olduğunu göstərdi. (Vasterling və digərləri, 2009; Vasterling və Brailey 2005; Johnsen və Asbjørnsen 2008; Brewin və digərləri, 2007; Brewin və digərləri, 2000). PTSP ilə əlaqədar nevropsikoloji pozuntular tipik olaraq yüngül və orta dərəcədə olsa da, bu pozuntular yüksək klinik əhəmiyyətə sahib ola bilər (Vasterling və Verfaellie 2009).

Mövzuyla bağlı məqalələr nəzərdən keçirildikdə araşdırmaların böyük bir qisminin İraq, Əfqanistan, Vietnamda iştirak edən Amerikalı qazilərlə aparıldığı görülür. PTSP ABŞ-dakı qazilərin təqribən 10-25%-ni təsir edir və bu zaman onların həyat keyfiyyətindəki azalmalar və zəif peşə fəaliyyətləri ilə əlaqələndirilir (Kessler və digərləri, 1995; Schnurr və digərləri, 2009). PTSP tez-tez bir sıra klinik simptomlarda rol oynayan və yalnız fiziki və ya psixoloji travmanın təsirləri ilə əlaqələndirilə biləndən daha çox idrakı pozan çoxsaylı koqnitiv çatışmazlıqları ilə əlaqələndirilir (McNally, 2006; Qureshi və digərləri, 2011; Gordon, Fitzpatrick və Hilsabeck, 2011). Bununla belə ədəbiyyat PTSP ilə əlaqəli koqnitiv çatışmazlıqlarının əlaqəsi mürəkkəbdir, disfunksional diqqət, verbal hafizə, məlumatın işlənmə sürəti, işlək hafizə və icraedici funksiyalar ən uyğun nəticələrdir (Isaac, Cushway və Jones, 2006; Johnsen və Asbjornsen, 2008; Polak və digərləri, 2012; Scott və digərləri, 2015; Vasterling və digərləri, 2002; Wrocklage və digərləri, 2016).

Aşağı intellektual fəaliyyət, ümumi 1.149 iştirakçı ilə altı araşdırmanın meta-analizində PTSP riski ilə əlaqəli olduğu görülmüşdür (Brewin və digərləri, 2000). İki tədqiqat, aşağı IQ ilə PTSP arasındakı əlaqənin döyüşə məruz qalma səviyyəsinə nəzarət edildikdən sonra da qaldığını təsbit etdi (Macklin və digərləri, 1998; McNally və Shin, 1995). Aşağı IQ ilə PTSP arasındakı bu əlaqə qazilərlə sonrakı tədqiqatlarda da dəstəklənmişdir (Gilbertson və d. 2001; Vasterling və d. 2002; Gale və d. 2008; Kremen və d. 2007). Verbal IQ-nün PTSP riski üçün xüsusilə həssas göründüyü araşdırmalar da mövcuddur (Vasterling və digərləri, 1997; Gil və digərləri, 1990).

Verbal hafizə və diqqət PTSP-ə xüsusilə mənfi təsir göstərir və bu təsir müharibə qazilərində daha çox görülür (Johnsen və Asbjornsen, 2008; Yehuda, Keefe və Harvey, 1995). Geri qayıdan müharibə qazilərindəki verbal hafizə çətinlikləri onların həyat keyfiyyətinə təsir edir və xüsusi ilə gündəlik funksiyaları poza bilir (Martindale və digərləri, 2016). Bundan əlavə, PTSP diaqnozlu qazilərin demans üçün artan risk ilə və yetkin yaşdakıların epizodik hafizədəki əksikliklər ilə əlaqəli olduğuna dair dəlillər mövcuddur (Mackin, Lesselyong və Yaffe, 2012; Yaffe və digərləri, 2010). Hafizə və PTSP arasındakı əlaqəni araşdıran başqa bir məqalədə əlaqənin ümumi böyüklüyünün kiçik və orta dərəcədə olduğunu, vizual hafizədən çox verbal olaraq daha güclü olduğunu və eyni zamanda baş zədələnmələrinin varlığına nəzarət edildikdən sonra da dərhal və təxirə salınmış xatırlanmanı eyni dərəcədə təsir etdiyini təsbit etdi (Brewin vd. 2007). Digər bir araşdırma nəticələri PTSP ilə hafizə problemləri arasındakı əlaqənin həm hərbi, həm də mülki nümunələrdə olduğu, amma ən güclü təsirlərin müharibə qaziləri arasında müşahidə olunduğu göstərib (Johnsen və Asbjørnsen, 2008).

Marx və digərləri (2009), 668 hərbi qulluqçuyla araşdırma aparmış və ani vizual hafizədə daha aşağı performansın, müharibəyə məruz qalmaq şərtinin artması sonrasında daha yüksək PTSP semptomlarını izləyə tək nevrokoqnitiv göstərici olduğunu tapmışdır. Bir sözlə, PTSP nevrokoqnitiv strukturlara mənfi təsir edir və ya tam əksi olur. Bu təsirlər travmatik beyin zədələri olmadığı təqdirdə də özünü göstərir.

Bir çox tədqiqatlar diqqət və verbal epizodik yaddaş disfunksiyasının müharibə qazilərində PTSP diaqnozu ilə əlaqəli olduğunu və PTSP diaqnozu olan bu şəxslərin travmaya məruz qalan sivillərdə görülənlərdən daha çox diqqət çətinliyi də daxil olmaqla icraedici funksiyalarda çatışmazlıqlar olduğunu göstərir. Son tədqiqatlar yüngül travmatik beyin zədəsi diaqnozunun PTSP

diaqnozu qoyulmuş müharibə qazilərində əlavə koqnitiv zədələnmə ilə nəticələnməyəcəyini və PTSP diaqnozunun yüngül travmatik beyin zədəsidən daha güclü koqnitiv simptomlarla əlaqəli olduğunu göstərir (Hantke və digərləri, 2021). Başqa bir araşdırmada da (Campbell və d., 2009) eyni anda PTSP ve travmatik beyin zədəsi ilə birlikdə ortaya çıxan araşdırma qrupuna nisbətən tək PTSP diaqnozunda icraedici funksiyalarda pozuntular tapılmışdır.

Nəticə

Müharibə qazilərində müşahidə edilən bir çox psixoloji pozuntuların ən yayğın olanlarından biri də PTSP-dır. Ağır müharibə şəraitində bir çox şeylərə şahid olmaq və bunlarda aktiv iştirak etmək travmalara səbəb olur. Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə hərbi heyət başqa olmaqla müharibə iştirakçılarına və qazilərinə nevropsixoloji testlır tətbiq edilir və bunun nəticələri müayinə və müaəlicələr üçün geniş istifadə olunur. Bir çox araşdırmalarda PTSP-nın nevropsixoloji göstəricilərlə əlaqəsi tapılımışdır. Müharibə qazilərinin aldığı beyin zədələrini və bu travmaların ağırlıq dərəcəsini nəzərə alsaq, onlarla aparılan PTSP və nevropsixoloji profillərinin əlaqəsini araşdırmağın əhəmiyyətini görərik. Bu məqalədə də bu əlaqələr nəzərdən keçirilmişdir. Belə ki, ədəbiyyat PTSP ilə əlaqəli koqnitiv çatışmazlıqlarının əlaqəsi mürəkkəbdir, disfunksional diqqət, verbal hafizə, məlumatın işlənmə sürəti, işlək hafizə və icraedici funksiyalar ən uyğun nəticələrdir. Xüsusi ilə, diqqət və verbal epizodik yaddaş disfunksiyasının müharibə qazilərində PTSP diaqnozu ilə əlaqəli olduğunu göstərən araşdırmalar çoxluq təşkil etməkdədir. Bütün bunları nəzərədən keçirdikdə qazilərlə nevropsixoloji xüsusiyyətləri araşdırmağın əhəmiyyətiini görürük.

Ədəbiyyat

1. Rosof B.M., & Hernandez L.M. (2001). Gulf War Veterans: Treating Symptoms and Syndromes. National Academy of Science. Vaşinqton, ABŞ.
2. Hantke N., Adamson M.M., Noda, A., Lazzeroni, L.C., Beaudreau, S.A., Yutsis, M., ... & Yesavage J.A. (2021). Posttraumatic stress disorder-associated cognitive deficits on the repeatable battery for the assessment of neuropsychological status in a veteran population. Federal practitioner, 38(1), 28.
3. Rubin D.C., Berntsen D., & Bohni, M.K. (2008). A memory-based model of posttraumatic stress disorder: evaluating basic assumptions underlying the PTSD diagnosis. Psychological review, 115(4), 985.
4. Vasterling J.J., & Verfaellie M. (2009). Introduction-posttraumatic stress disorder: a neurocognitive perspective. Journal of the International Neuropsychological Society: JINS, 15(6), 826.
5. Bar-Haim Y., Lamy D., Pergamin, L., Bakermans-Kranenburg, M.J., & van IJzendoom, M.H. (2007). Thereat related attention bias in anxious and nonanxious individuals: A meta-analytic study. Psychological Bulletin, 133, 1–12.
6. Buckley T.C., Blanchard E.B., & Neill W.T. (2000). Information processing and PTSD: A review of the empirical literature. Clinical psychology review, 20(8), 1041-1065.
7. Constans J.I. (2005). Information-processing biases in PTSD. Neuropsychology of PTSD: Biological, cognitive, and clinical perspectives, 105-130.
8. Vasterling J.J., Verfaellie, M., & Sullivan K.D. (2009). Mild traumatic brain injury and posttraumatic stress disorder in returning veterans: perspectives from cognitive neuroscience. Clinical psychology review, 29 (8), 674-684.
9. Vasterling J.J., & Brailey K. (2005). Neuropsychological Findings in Adults With PTSD.
10. Johnsen G.E., & Asbjørnsen A.E. (2008). Consistent impaired verbal memory in PTSD: a meta-analysis. Journal of affective disorders, 111(1), 74-82.
11. Brewin C.R., Andrews, B., & Valentine J.D. (2000). Meta-analysis of risk factors for posttraumatic stress disorder in trauma-exposed adults. *Journal of consulting and clinical psychology*, *68*(5), 748.

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

12. Brewin C.R., Kleiner J.S., Vasterling J.J., & Field A.P. (2007). Memory for emotionally neutral information in posttraumatic stress disorder: A meta-analytic investigation. Journal of abnormal psychology, 116(3), 448.
13. Kessler R.C., Sonnega A., Bromet E., Hughes M., & Nelson C.B. (1995). Posttraumatic stress disorder in the National Comorbidity Survey. Archives of general psychiatry, 52(12), 1048-1060.
14. Schnurr P.P., Lunney C.A., Bovin M.J., & Marx B.P. (2009). Posttraumatic stress disorder and quality of life: Extension of findings to veterans of the wars in Iraq and Afghanistan. Clinical psychology review, 29(8), 727-735.
15. McNally R.J. (2006). Cognitive abnormalities in post-traumatic stress disorder. Trends in cognitive sciences, 10(6), 271-277.
16. Qureshi S.U., Long M.E., Bradshaw M.R., Pyne, J.M., Magruder K.M., Kimbrell T., ... & Kunik M.E. (2011). Does PTSD impair cognition beyond the effect of trauma?. The Journal of neuropsychiatry and clinical neurosciences, 23(1), 16-28.
17. Gordon S.N., Fitzpatrick P.J., & Hilsabeck R.C. (2011). No effect of PTSD and other psychiatric disorders on cognitive functioning in veterans with mild TBI. The Clinical Neuropsychologist, 25(3), 337-347.
18. Isaac C.L., Cushway D., & Jones G.V. (2006). Is posttraumatic stress disorder associated with specific deficits in episodic memory?. Clinical psychology review, 26(8), 939-955.
19. Johnsen G.E., & Asbjørnsen A.E. (2008). Consistent impaired verbal memory in PTSD: a meta-analysis. Journal of affective disorders, 111(1), 74-82.
20. Polak A.R., Witteveen A.B., Reitsma J.B., & Olff M. (2012). The role of executive function in posttraumatic stress disorder: A systematic review. Journal of affective disorders, 141(1), 11-21.
21. Scott J.C., Matt, G.E., Wrocklage K.M., Crnich C., Jordan J., Southwick, S.M., ... & Schweinsburg, B. C. (2015). A quantitative meta-analysis of neurocognitive functioning in posttraumatic stress disorder. Psychological bulletin, 141(1), 105.
22. Vasterling J.J., Duke L.M., Brailey K., Constans J.I., Allain Jr,A.N., & Sutker P.B. (2002). Attention, learning, and memory performances and intellectual resources in Vietnam veterans: PTSD and no disorder comparisons. Neuropsychology, 16(1), 5.
23. Wrocklage K.M., Schweinsburg B.C., Krystal J.H., Trejo M., Roy A., Weisser V., ... & Scott J.C. (2016). Neuropsychological functioning in veterans with posttraumatic stress disorder: Associations with performance validity, comorbidities, and functional outcomes. Journal of the International Neuropsychological Society: JINS, 22(4), 399.
24. Macklin M.L., Metzger L.J., Litz B.T., McNally R.J., Lasko N.B., Orr S.P., & Pitman R.K. (1998). Lower precombat intelligence is a risk factor for posttraumatic stress disorder. Journal of consulting and clinical psychology, 66(2), 323.
25. McNally R.J., & Shin L.M. (1995). Association of intelligence with severity of posttraumatic stress disorder symptoms in Vietnam Combat veterans. The American journal of psychiatry.
26. Gilbertson M.W., Gurvits T.V., Lasko N.B., Orr S.P., & Pitman R.K. (2001). Multivariate assessment of explicit memory function in combat veterans with posttraumatic stress disorder. Journal of traumatic stress, 14(2), 413-432.
27. Gale C.R., Deary I.J., Boyle S.H., Barefott J., Mortensen L.H., & Batty G.D. (2008). Cognitive ability in early adulthood and risk of five specific disorders in middle age: The Vietnam experience study. Archives of General Psychiatry, 65, 1410–1418
28. Kremen W.S., Koenen K.C., Boake C., Purcell S., Eisen S.A., Franz C.E., ... & Lyons M.J. (2007). Pretrauma cognitive ability and risk for posttraumatic stress disorder: a twin study. Archives of general psychiatry, 64(3), 361-368.
29. Vasterling J.J., Brailey K., Constans J.I., Borges A., & Sutker P.B. (1997). Assessment of intellectual resources in Gulf War veterans: Relationship to PTSD. Assessment, 4(1), 51-59.
30. Gil T., Calev A., Greenberg D., Kugelmass S., & Lerer B. (1990). Cognitive functioning in post-traumatic stress disorder. Journal of Traumatic Stress, 3(1), 29-45.

31. Yehuda R., Keefe R.S., Harvey P.D., Levengood R.A., Gerber D.K., Geni J., & Siever L.J. (1995). Learning and memory in combat veterans with posttraumatic stress disorder. The American journal of psychiatry.
32. Martindale S.L., Morissette S.B., Kimbrel N.A., Meyer E.C., Kruse M.I., Gulliver S.B., & Dolan S.L. (2016). Neuropsychological functioning, coping, and quality of life among returning war veterans. *Rehabilitation psychology*, *61*(3), 231.
33. Scott Mackin R., Lesselyong J.A., & Yaffe K. (2012). Pattern of cognitive impairment in older veterans with posttraumatic stress disorder evaluated at a memory disorders clinic. International journal of geriatric psychiatry, 27(6), 637-642.
34. Yaffe K., Vittinghoff E., Lindquist K., Barnes D., Covinsky K.E., Neylan T., ... & Marmar C. (2010). Posttraumatic stress disorder and risk of dementia among US veterans. Archives of general psychiatry, 67(6), 608-613.
35. Marx B.P., Doron-Lamarca S., Proctor S.P., & Vasterling J.J. (2009). The influence of pre-deployment neurocognitive functioning on post-deployment PTSD symptom outcomes among Iraq-deployed Army soldiers. Journal of the International Neuropsychological Society, 15(6), 840-852.
36. Campbell T.A., Nelson L.A., Lumpkin R., Yoash-Gantz R.E., Pickett T.C., & McCormick C.L. (2009). Neuropsychological measures of processing speed and executive functioning in combat veterans with PTSD, TBI, and comorbid TBI/PTSD. Psychiatric Annals, 39(8).

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

Kənanə Sahib qızı Piriyeva
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
magistrant
piriyeva979@gmail.com

TURİZMDƏ NƏQLİYYATIN ROLU

Açar sözlər: *turizm, nəqliyyat, hava nəqliyyatı, su nəqliyyatı, quru yolu nəqliyyatı*

The role of transport in tourism

Summary

Like all social, economic, political, cultural and tourism activities in the world, all relations begin and end with transport. Tourism is also an area dependent on the transport system. In general, when we talk about tourism, the first thing that comes to mind is the transport system. Because, the movement of tourism can not take place without transport and transport infrastructure. If we look at the leading countries where tourism is developed in modern times, we can see that the transport infrastructure in these countries is significantly developed. This leads to an increase in demand for tourism.

Key words: *tourism, transport, air transport, water transport, road transport*

Giriş

Bu tədqiqat işində nəqliyyatın turizm sahəsində rolundan bəhs olunmuşdur. Araşdırmada ümumi olaraq dünya nəqliyyat sisteminə diqqət yetirilmişdir. Turistin səfər zamanı nəqliyyatdan istifadəsinin bütün mərhələləri gözdən keçirilmişdir. Əldə olunan məlumatlar yerli və xarici mənbələrə əsasən toplanmışdır.

Nəqliyyat vasitələrinin inkişaf etmədiyi XVIII əsrə baxdığımızda, insanlar üçün əlverişsiz yollarda at arabaları ilə səyahət etmək böyük bir problem idi və bu səbəbdən insanlar zəruri olmadıqca səyahət etməyə həvəs etmirdilər. Nəqliyyat sanayesinin inkişaf etməsi və nəqliyyat vasitələrinin sahib olduqları sürət, rahatlıq, təhlükəsizlik və ucuzluq kimi amillər insanları kütləvi səyahətə qatılmalarına təşviq etmiş və turizmin geniş kütlə arasında yayılmasına səbəb olmuşdur. Ölkələrdə olan nəqliyyat sistemi turizmin inkişafına, turizmdə yeni sahələrin yaranmasına, turizmdə tələbin artmasına və rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə təsir göstərdiyindən turizm sahəsinin ən vacib ayrılmaz parçasından biridir. Həqiqətən də, ölkənin hər hansı iqtisadi və ya turistik bölgəsinin inkişafı orada olan nəqliyyat sisteminin vəziyyətindən asılıdır. Nəqliyyat turistə bir ölkənin turistik bölgələrini asanlıqla ziyarət etməyə imkan verir. Ölkə turistik zənginliyə sahib olsa da, bölgəni qiymətləndirmək və turistik zənginliyindən faydalanmaq, onları ziyarət etməyə imkan verən nəqliyyat şəbəkəsi olmadığı təqdirdə mümkün deyildir. Nəqliyyat infrastrukturu düzgün təşkil edilməyən ölkələrdə həm xarici turistlərin, həm də yerli turistlər üçün turlar təşkil etmək turizm şirkətləri və fərdi turizm xidməti göstərən şəxslərə böyük problemlər yaradır. Bu səbəbdən xarici və daxili turizmin inkişafını düşünən hər ölkə ilk olaraq nəqliyyat sisteminin təkmilləşdirilməsinə və inkişafına diqqət ayırmalıdır.Yəni, turizmin inkişafı birbaşa olaraq nəqliyyat sistemindən asılıdır. Digər tərəfdən isə turizmin inkişafı da nəqliyyata təsir göstərir, çünki turizm inkişaf etdikcə bölgəyə olan tələb artır və bu tələbatı ödəmək üçün nəqliyyatın da inkişafı zəruri olur. Turizmin inkişafı bölgədəki nəqliyyat infrastrukturunu möhkəmləndirir, xidmət keyfiyyətinin artmasına səbəb olur və nəticədə bölgədə sosial-iqtisadi yüksəliş baş verir. Nəqliyyat turizm üçün xarici valyuta girişi təmin edən bir qaynaqdır. Turizm şirkətləri səyahət təşkil edən zaman turistlərin daşınması üçün müxtəlif nəqliyyat növlərindən istifadə edirlər. Turizmdə nəqliyyat xidmətləri dedikdə, dəmir yolu, avtomobil yolu, dəniz və hava nəqliyyatı sistemlərindən ən az biri vasitəsi ilə edilən səyahət başa düşülür. Turistlər turizm fəaliyyətinin başlanğıcından sonuna qədər daima nəqliyyat vasitələrindən istifadə edirlər. Öz ölkələrindən daşınma ilə başlayıb, mehmanxanaya, restorana transfer xidməti və nəqliyyat ilə ekskursiyaların təşkili və geriyə dönmə ilə sonlanır. Sərnişin daşımalarında uzun, qısa

və orta məsafəli nəqliyyatdan bəhs olunur. Xüsusilə uzun və orta məsafəli səyahətlərdə hava nəqliyyatı, qısa məsafəli səyahətlərdə isə avtomobil və dəmir yolu nəqliyyatına üstünlük verilir. ÜTT-nin vermiş olduğu statistik məlumatlara əsasən dünyada həyata keçirilən səfərlərin 45%-i hava, 43%-i isə avtomobil nəqliyyatı ilə həyata keçirilir. Nəqliyyat xidmətlərinin ümumi strukturunda əsas payı hava nəqliyyatının tutmasının səbəbi, hava yolu nəqliyyatının uzun məsafələri yaxınlaşdırdığı, səyahət müddətini qısaltdığı, təhlükəsiz və rahat bir səyahət imkanı təqdim etdiyi üçündür. Hava yolu nəqliyyatı, xüsusən paket turlarda geniş üstünlük verilən və səyahət edənlərə sürət, təhlükəsizlik və rahatlıq təmin edən nəqliyyat növüdür. Hava yolu şirkətlərində iki növ xidmət mövcuddur: müntəzəm reyslər və çarter reyslər. Müntəzəm reyslər: qabaqcadan hazırlanmış plan və cədvəldən asılı olaraq müəyyən təyyarələr ilə sərnişinlərin daşınmasıdır. Bu aviaşirkətlərin cədvəlləri müəyyən dövrlərdə hazırlanır və bütün uçuşlar bu müddət ərzində göstərilən tarif üzrə həyata keçirilir. Bu uçuşlarda təyyarələr doluluq nisbətindən asılı olmayaraq uçmaq məcburiyyətindədirlər. Bilet qiymətlərinin yüksək olması, paket turlarda müntəzəm reyslərdən istifadəni azaldır.

Çarter reysləri: tələb artdıqda uçan və daha çox turizm tələbi və bazarına xidmət göstərir. Çarter hava yollarının əsas məqsədi qrup şəklində səyahət edən insanlara ucuz uçuşlar təklif etməkdir. Çarter uçuşlarından daha çox turizmin yüksək olduğu sezonda yay mövsümündə istifadə olunur. Tur operatorları tərəfindən təyyarə oturacaqları yüksək mövsüm ərzində kirayəyə götürülür.

Turizmdə, turistlər üçün ən çox rahatlığı təmin edən nəqliyyat quru yolu nəqliyyatıdır. Quru yolu nəqliyyatına avtobus, avtomobil, motosiklet ve karavan kimi vasitələr aiddir. Quru yolu nəqliyyatı ilə həm fərdi həm də qrup şəklində səyahət mümkündür. Bu nəqliyyat növü turistlərə səyahət boyu sərbəstlik verir. Ən çox qısa məsafələrə səyahət üçün seçilir. Qiymət baxımından daha ucuz olması, baqaj daşıması, ətrafı rahat seyretmək imkanının olması, gecələmə üçün istifadə avantajı, ən ucqar nöqtələrə çata bilən tək nəqliyyat növü olması turistləri avtomobil nəqliyyat seçiminə yönəldir. Turist səyahət zamanı öz şəxsi avtomobilindən, icarə edilmiş avtomobildən və ya turizm şirkətinin nəzdində olan avtomobildən istifadə edə bilər. Tursitlər səyahət zamanı qrup şəklində avtobusdan da istifadə edirlər. Lakin, avtobuslar daha çox ekskursiyalar zamanı turizm şirkətləri tərəfindən istifadə olunur. Ölkə daxilində və xaricində avtobuslardan istifadə aşağı səviyyədədir. Ölkədə avtomobil nəqliyyatı üçün yetərli səviyyədə yol infrastruktur sistemi qurulmalıdır. Yol göstəriş nişanları, zolaqlar, qaydalar hər birşey turistin rahatlığı və təhlükəsizliyini təmin etməlidir.

Dəmir yolu nəqliyyatı və su yolu nəqliyyatı turizmdə nisbətən az istifadə olunur. Dəmir yolu nəqliyyatı daha çox yüklərin daşınmasında istifadə olunur. Ancaq tur paketlərinə səyahət üçün dəmir yolu nəqliyyatını daxil edən şirkətlər var. Texnologiya və texnoloji yeniliklərin tətbiqi hava və avtomobil nəqliyyatı ilə rəqabət edən sürətli qatarların meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Sürətli qatarlardan faydalanmaq üçün bir çox ölkələr dəmir yolu infrastrukturunu yenidən qurur. Məsələn, İspaniyada sürətli qatarların meydana çıxması bu qatarların şəhərin bir çox yerinə getməsi ilə əvvəlki dövrlərə nisbətən turizm fəaliyyətində böyük bir artım olmuşdur. Dəmir yolunun hər mövsüm və hər relyef şəraiti üçün əlverişli olması, səyahət müddətin boyunca xarici təsirlərə qarşı təmin etdiyi təhlükəsizlik və rahatlıq, gecə-gündüz fərqi olmadan nəqliyyatın dayanmaması kimi xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirdiyindən, uzun müddətli səyahətlər üçün əlverişli seçim halına gəlir. Qatar və dəmir yolu vağzalları turistlərin hər bir ehtiyacını qarşılayacaq şəkildə inkişaf etdirilməlidir.

Hal-hazırda aviasiyanın populyarlığı və asanlığı su nəqliyyatının dəbdən düşməsinə səbəb olsa da, hələ də istifadə olunan bir nəqliyyat növüdür. Buraya kruiz səyahətləri, gəmi səyahətləri, yaxtalar və s. daxildir. Dənizyol nəqliyyatı, digər nəqliyyat növlərinə görə daha çox rahatlığa, gecələmə imkanına, güvənə və əyləncə xidmətlərinə sahibdir. Sərnişinlər səyahət müddətində gəminin içərisində gəzə və istirahət edə bilməktədir. Bunlardan əlavə, idmanla məşğul ola və tıxacdan uzaq bir hava şəraitinə sahib ola bilməktədirlər. Dünyanın ən qabaqcıl kruiz ölkələri - ABŞ, Böyük Britaniya və Almaniyadır. Dəniz səyahətlərinin üstünlüklərindən biri Amsterdam, Paris və London kimi ağır şəhərlərdə turistlərə ən simvolik yerləri fərqli bir bucaqdan görmək təklif

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

edilir. Tur paketdə su nəqliyyatından istifadə zamanı, turizm şirkətləri turistlər üçün yüksək xidmət təklif edən və yetərli infrastruktura sahib olan gəmi sahibləri ilə anlaşmalıdırlar.

Nəticə

Bu məqalədən aydın olduğu kimi turizmin dəyər zəncirində nəqliyyat sənayesi vacib faktorlardan biridir. Turizmdə nəqliyyatın vacibliyini bu şəkildə də vurğulamaq mümkündür ki, dünyada nəqliyyat sisteminin olmaması, ölkələrdə turizm sənayesinin inkişaf etməməsi ilə nəticələnər, heç bir şəxsin nəinki dünya ölkələrini, hətta öz ölkəsini gəzib səyahət edə bilməməsinə səbəb ola bilərdi. Bundan əlavə turizm sənayesindən əldə olunan gəlirlərin çox hissəsinin nəqliyyat sistemindən qazanılan gəlirlərin payına düşməsi də turizm sənayesində nəqliyyatın əhəmiyyətini göstərir.

Ədəbiyyat

1. Füsun Baykal. Uluslararası Turizm Ulaştırmasının Akış Yönü Ve Dağılış Dokusu. Ege Coğrafya Dergisi, 24/2.57-68.İzmir. 2015
2. Figen Aylin İlhan.Avrupa Birliği ve Türkiyede Ulaştırma Politikalarının Turizme Etkisi.İstanbul.1999
3. The Role Of The Transport System Tourism. UK Essays.2018
4. https://prezi.com/duknuzzyucox/turizm-ve-ulastirma/
5. https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/182340/mod_resource/content/0/Turizmde%20arz%20ula%C5%9F%C4%B1m%2C%20konaklama%20ve%20organizayonlar.pdf
6. İrfan Arıkan. Turizm ulaştırması. Detay Yayıncılık. 2015
7. Vasif Cəfərov. Dəmir yolları sayəsində regionlarda turizmin inkişafı sürətlənəcək. Bakı. 2019
8. Özbay Gülçin. Çekin Ayça. Turizm, ulaşım ve sosyal medya etkileşimi: doğu ekspresi ve kars'taki konaklama işletmelerine yönelik bir araştırma. Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 6(1), 327-344. 2020
9. http://www.srckursu.com/dersler.php?sayfa=168

TƏBİƏT ELMLƏRİ BÖLMƏSİ

NATURAL SCIENCES SECTION

Elcin Nizami Huseyn
Azerbaijan State Oil and Industry University
doctor of biomedical sciences
elcin.huseyn@asoiu.edu.az

APATHY AND MANIFESTATIONS OF A WIDE VARIETY OF NEUROPSYCHIATRIC DISORDERS IN PATIENTS WITH PARKINSON'S DISEASE

Summary

Apathy in patients with Parkinson's disease (PD) is one of the least studied manifestations of a wide range of neuropsychiatric disorders (PND). The frequency of apathy in PD, according to various researchers, is 17-80%. Structural and neurochemical changes associated with PD are considered as the leading pathophysiological factors of apathy. Possible general pathophysiological mechanisms of apathy and hypokinesia, depression, executive (frontal) cognitive functions, sleep disorders in PD are discussed. The basis of the pathophysiological commonality of apathy, hypokinesia, and executive functions is probably bilateral disturbances in the functional connections of the stratum and dorsolateral, medial parts of the prefrontal cortex. The combination of apathy and depression in PD may be due to dysfunction of the structures of the limbic system and the medial orbital prefrontal cortex responsible for motivational determined behavior. The variability of the relationship between apathy and hypokinesia, depression, cognitive impairments, sleep disorders at different stages of PD may be associated with the phenomenological heterogeneity of apathy.

Apathy worsens the quality of life, makes a significant contribution to disorders of both household and social adaptation of PD patients. It is promising to study the possibility of correcting apathy using dopaminergic therapy. Against the background of the appointment of pramipexole (1.5-3.0 mg / day) to 20 patients with PD (middle stage, according to Hen-Yar-2.5) to correct movement disorders after 4-6 weeks of therapy, a statistically significant positive dynamics of apathy were noted. According to the total assessment of the scale of apathy SE Starkstein (AS). As a result of the study, no statistically significant correlation was found between the dynamics of the total apathy indicator and the dynamics of motor symptoms of PD according to the unified rating scale for assessing PD ("Motor functions"), which, we believe, indicates an independent effect of pramipexole therapy in relation to motivational disorders.

Key words: *Parkinson's disease, apathy, pathophysiology, dopaminergic therapy, pramipexole*

1. Introduction

One of the leading areas of research in Parkinson's disease (PD) is the clarification of the factors that worsen the quality of life of patients. A promising task is the development of individualized therapy, considering the leading maladaptive manifestations of the disease. In this regard, neuropsychiatric disorders (PND), emotional, cognitive, behavioral disorders, fatigue, sleep, and wakefulness disorders are being actively studied. Interest in the problem of the SNP is due to their high frequency in PD, as well as a significant negative impact on the quality of life of both patients and their loved ones (1-5).

Potential difficulties in diagnosis and assessment of the phenomenology of several disorders are associated with a high comorbidity of individual clinical manifestations of SNP in PD (6). The least studied aspect of SNP in PD is apathy. Apathy (from the Greek apatheia - dispassion) is one of the

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

basic concepts of ethics of the Stoic philosophers, which consists in striving for the complete liberation of the soul from all passions. In the clinical context, apathy is seen as a violation of motivation and is characterized by a limitation of purposeful behavior, cognitive activity, flattening of emotional reactions, and a narrowing of the range of interests (7). Apathy is observed in the clinical picture of cerebrovascular disorders, several neurodegenerative diseases-Alzheimer's disease (AD), dementia with Lewy bodies, frontal-temporal dementia, progressive supranuclear palsy, and Huntington's disease.

The diagnostic criteria for apathy used in neurological practice were proposed by R.S.Marin et al. (8) And subsequently modified by S.E.Starkstein et al. (Nine). In 2009, these criteria were supplemented and then validated on populations of patients with various neuropsychiatric diseases by an international team of specialists. These criteria are based on the diagnosis of decreased motivation (for ≥4 weeks) along with the presence of at least 2 of 3 characteristics of apathy: limitation of purposeful behavior, decreased cognitive activity, emotional reactions (to both positive and negative stimuli). Symptoms of apathy should reach the degree of clinical significance in violation of any aspect of the patient's daily activity, should not be explained by changes in the physical or mental state (visual impairment, hearing impairment, movement disorders, the effect of pharmacotherapy, etc.) (10). The results of apathy diagnostics according to these criteria in the population of patients with PD were awfully close to the results of the examination on the Lily's PD Apathy Scale (LARS) (11), as well as the apathy subsection in the multisymptomatic neuropsychiatric questionnaire (NPI) by J.Cummings et al. ... In addition to these scales, according to the recommendations of the Association for Movement Disorders in 2008, for the diagnosis of apathy in PD, it is proposed to use the apathy scale developed by S.E. Starkstein et al. (AS) (12).

According to observational studies (13), apathy is observed in 17–80% of patients with PD. Such a large spread is probably due to the use of different methods for assessing the phenomenon and the heterogeneity of patient groups. According to a Norwegian population-based study, apathy was noted in 38% of patients. Moreover, in 5% of cases, this symptom occurred as an independent phenomenon, regardless of the presence of depression, mild cognitive impairment or dementia, the use of antidepressants and antipsychotic drugs (14). In a recent study of the incidence of apathy using new amended criteria, it was revealed in 27% of cases (15). Similar data were obtained in our clinical study: the incidence of apathy in PD patients without dementia was 25% (16).

It was found that the incidence of apathy in PD patients significantly exceeds its incidence in the corresponding age population. Thus, in one comparative study, apathy was observed in 40-44% of patients with PD and was absent in the control group (17). In a recent study by L.L.Jordan et al. (18) apathy was detected in 44% of patients with PD and in 20% in the comparison age group. Apathy in PD is noted more often than in other chronic disease-osteoarthritis, compared to PD in limiting motor activity (19). Thus, apathy cannot be explained only by age factors or a psychological reaction to a chronic illness, but is a manifestation of morpho functional and neurochemical changes in PD.

2. Materials and Methods

The role of dysfunction of the basal ganglia in the pathophysiology of apathy was revealed in the observation of patients with bilateral lesions of the shell, caudate nucleus, Globus pallidus, mediodorsal portions of the optic hillock (20). It is assumed that the motivational components of behavior are regulated by dopaminergic projections connecting the ventral operculum, the ventral part of the Globus pallidus, with the mesolimbic and prefrontal mesocortical structures of the brain. The nucleus accumbens (n. Accumbence) is considered one of the key structures that ensure the functional interaction of these parts of the brain and the modulation of purposeful behavior (21). Using the methods of functional neuroimaging in patients with asthma, the relationship between apathy and dysfunction of the prefrontal medial-orbital cortex, the anterior cingulate gyrus, has been shown (13). A recent neuroimaging study using voxel-oriented morphometry showed a correlation between the severity of apathy in PD with a decrease in the gray matter density of the precentral gyrus, the lower

frontal and parietal lobes of the brain, and the right posterior cingulate gyrus (22). In the development of apathy and bradyphrenia, it also assumes the role of a violation of the connection between the inner segment of the Globus pallidus and the pedunculopontine nucleus (PPN) of the brain stem (23).

Questions about the phenomenological independence of apathy in PD patients are closely related to the assessment of its relationship with depression. On the one hand, apathy is a symptom and an additional criterion of depression, on the other hand, it is detected in patients with PD and without key signs of depression (feelings of sadness, anhedonia), differing from depression by emotional flattening (24). In PD, a high degree of correlation between these disorders was noted. In a study of patients with PD, AD, progressive supranuclear palsy, and frontotemporal dementia, a correlation between depression and apathy was revealed only in PD (24).

For the differential diagnosis of apathy and depression, the results of a recent study that clarify the relationship between apathy and anhedonia in PD are of interest. It has been shown that anhedonia in patients with apathy is more represented by a decrease in motivation to receive pleasure along with maintaining an adequate emotional response to positive events (18).

In PD, as in other neuropsychiatric diseases, an association of apathy and cognitive (dementia and pre-dementia) impairments has been revealed. Manifestations of apathy, along with slow thinking, impaired attention was described in the framework of the symptom complex "bradyphrenia" by F. Novel in 1922. Modern studies reveal a connection between apathy and disorders of frontal executive functions, including considering the temporal parameters of cognitive activity, which allows us to discuss the conjugation and bradyphrenia (12).

The relationship between apathy and the severity of PD motor symptoms has not been adequately studied. An association of apathy (along with concomitant depression and cognitive impairment) with a more severe stage of PD and a predominantly kinetic rheumatic form of the disease has been shown (25). Among the independent risk factors for apathy, the rapid progression of speech disorders, axial symptoms (postural disturbances, postural instability) are also indicated (26).

Our studies have confirmed the high comorbidity of apathy and depression. So, only in 20% of cases (i.e., in 5% of the surveyed) apathy occurred separately from depression (16). There was a statistically significant positive correlation between apathy and depression in the 2nd and 3rd stages of PD, along with its absence in the 1st and 4th stages. The difference in the relationship between apathy and depression at differrent stages of PD may reflect the phenomenological heterogeneity of apathy, i.e., it can be considered as a component of a depressive disorder, a comorbid symptom, or an independent manifestation of the disease. The results of cluster analysis, which showed that apathy and depression belong to different groups of signs, are a more powerful argument in favor of the syndromes autonomy of apathy (16). The combination of apathy and depression in PD may be due to common links in the pathophysiology of these disorders – dysfunction of the structures of the limbic system and the medial orbital prefrontal cortex responsible for motivational conditioned behavior (the so-called reward processes). To the brain systems "Rewards" refer to dopaminergic projections connecting the ventral tectum with the mesolimbic and mesocortical regions of the brain (21).

The results of our study confirmed the relationship between apathy and impairment of executive (frontal) functions in PD patients without dementia with stage 2 PD. A decrease in executive functions is associated with violations of purposeful behavior, a decrease in independent activity due to a disorder in the mechanisms for developing an action plan, switching from one activity to another, etc. Lateral and medial orbital prefrontal cortex (16).

Of interest are our data on the relationship between apathy and sleep disorders (16). In addition to the possible negative impact of poor sleep quality on the emotional state of patients and the general level of brain activation during wakefulness (decrease), it can be assumed that there are common pathophysiological components of apathy and dyssomnia. One of these common mechanisms is PPJ dysfunction due to degeneration of its neurons in PD and impaired connections with the basal ganglia and other nuclei of the trunk. PPN plays an important role in modulating rapid eye movement (REM) sleep. PPJ dysfunction is associated with the development of one of the variants of Parasomnia-behavior disorder syndrome in the SDH phase (SDS SBDH). Previously, we found a positive correlation between

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

the clinical manifestations of RLS RRH and apathy (27). Considering the data from several studies that allow us to consider SNP SBDH as a risk factor for the progression of cognitive impairment (28), it can be assumed that apathy, cognitive impairment, and sleep disorders are manifestations of a single complex of the SNP.

To clarify the pathophysiology of apathy in PD, the relationship between apathy and hypokinesia revealed in our study seems to be significant (16). It is important to recall the heterogeneity of the symptom of hypokinesia and its components. Traditionally, hypokinesia is considered as the leading motor symptom of parkinsonism. In the classification of hypokinesia in PD N.Narabayashi (29), this variant is called primary hypokinesia. According to modern concepts, primary hypokinesia can be associated with dysfunction of the cortical-subcortical ring and dissociation of the basal ganglia and the premotor cortex. The severity of the motor aspects of hypokinesia (slowing down of the pace of movements, difficulty in initiating voluntary movements, decrease in the amplitude of movements, etc.) Decreases with dopaminergic replacement therapy. There is also the so-called psychomotor hypokinesia, manifested by the lack of motivation to action, the initiation of motor programs (29). In PD, hypokinesia can be caused by both components. The basis of the pathophysiological commonality of apathy and hypokinesia is probably bilateral disturbances in the functional connections of the stratum and dorsolateral, medial parts of the prefrontal cortex (30).

The variability of the relationship between apathy and hypokinesia, depression, cognitive impairment, sleep disorders at different stages of PD may be associated with the heterogeneity of these clinical manifestations and their severity. At different stages of PD, considering the individual characteristics of the course of the disease, the pathological process may involve individual functional subsystems of multilevel neural networks that unite the basal ganglia, structures of the limbic system, and the prefrontal cortex (29). In this regard, it is interesting to try to classify the variants of apathy depending on the preferential localization of the pathological process. R.Levy and B.Dubois (7) distinguish three main subtypes of apathy: apathy associated with impaired emotional-affective processes; apathy associated with impaired cognitive functions, and apathy caused by impaired self-activation processes. We believe that in PD, given the diffuse nature and neurochemical multicomponent nature of the pathological process, we can only talk about the possible dominance of certain pathophysiological subtypes of apathy.

From a clinical point of view, it is important to understand the prognostic value of diagnosing apathy in PD patients. According to a prospective long-term study conducted by K.Dujardin et al. (31), the presence of apathy worsens the prognosis and is associated with a faster rate of progression of cognitive impairment, the development of dementia, and a decrease in daily activity. At the same time, the results of studies on the effect of apathy on the quality of life of patients are rather contradictory. In a multicenter Italian study, P. Barone et al. (32), which involved 1072 patients (mean duration of PD - 5.1 years, stage - 1.5–2.5 according to Hen-Yar), it was shown that apathy is a leading symptom associated with low self-esteem values of life. To a lesser extent, the quality of life was influenced by fatigue and cognitive impairment. According to a recent multicenter Spanish study by J.Benito-Leon et al. (33), which included 557 patients (with a PD diagnosis established no more than 2 years ago), apathy is one of the leading factors in the low assessment of the quality of life in patients already in the early stages of the disease. Along with this, in other studies, depression combined with fatigue and sleep disturbances (3), anxiety and visual hallucinations (34) was the leading SNP that worsened the quality of life (34). The variability in these data appears to be due to the use of different methods for assessing apathy and other SNP.

According to our data (16), the total assessment of apathy is statistically significantly correlated with the indicators of daily activity (violation of everyday activities) of patients. The connection between the manifestations of apathy and the maintenance of social contacts, emotional, cognitive components of assessing the quality of life in different stages of PD was noted.

Thus, apathy undoubtedly makes a significant contribution to the disturbance of both every day and social adaptation of PD patients. According to our observations (16), the negative impact of apathy on

the quality of life is revealed even in cases of mild and moderate severity of the syndrome, in connection with which the issues of therapy are truly relevant.

Approaches to the treatment of apathy in PD require further development. When apathy is combined with depression, antidepressants with an activating effect may be prescribed. However, due to the possibility of apathy on the background of the use of antidepressants - serotonin reuptake inhibitors (SSRIs; "SSRI-induced apathy") (35) - it is necessary to differentiate apathy from depression and conduct careful monitoring of such patients during therapy. In the case of apathy "isolated" from depression, antidepressants are of little promise. The effectiveness of the acetylcholinesterase inhibitor rivastigmine in apathy in patients with PD and dementia has been demonstrated (36).

Considering the putative dopaminergic mechanisms of apathy, it is of particular interest to study the efficacy of dopaminergic therapy in patients with PD and apathy. In the literature, there are isolated reports of a decrease in apathy against the background of correction of fluctuations in motor and non-motor symptoms of PD (37). Small open-label studies have been published showing the efficacy of dopamine receptor agonists (ADRs) ropinirole and piribedil in apathy in PD patients who underwent deep stimulation of the subthalamic nucleus (38-390. In a meta-analysis of the results of randomized controlled trials, the ADR of pramipexole of 70 patients with apathy in 63.2%, receiving drug therapy, there was a decrease compared with 45% of patients who were prescribed placebo (40).

3. Results

The results of our small open-label study confirmed the potential efficacy of dopaminergic therapy for apathy in PD patients. Against the background of the appointment of pramipexole (1.5-3.0 mg / day) to 20 patients with PD (middle stage-2.5 according to Hen-Yar) after 4-6 weeks of therapy, statistically significant dynamics of the total score on the AS scale was observed, and the values of point 7 of the scale, which assesses the motivation for voluntary activity. In addition, against the background of therapy, there was a statistically significant dynamics of the total score of the Beck Depression Inventory, the sections of the scale characterizing manifestations of apathy (point 12 - motivation for social contacts and point 15 - motivation for voluntary activity). We did not find a statistically significant relationship between the dynamics of apathy indicators and the dynamics of motor symptoms of PD during therapy, which probably indicates an independent effect of pramipexole therapy in relation to motivational disorders.

The effect of pramipexole on apathy, as well as the antidepressant effect of the drug, established during numerous open and placebo-controlled studies, is probably due to the activation of the D3-subtype of dopamine receptors in the structures of the limbic system and the prefrontal cortex. In addition to the antidepressant effect, we previously described the results of our own studies of the positive effect of pramipexole on other comorbid APN apathy in PD patients: moderate impairment of cognitive (executive) functions, fatigue, and sleep disorders (41).

Evaluation of the effectiveness of approaches to dopaminergic therapy in different variants and severity of apathy should be the subject of further clinical and pharmacological studies. Reducing apathy with the help of dopaminergic therapy will allow avoiding polypharmacotherapy with its undesirable effects and increasing patient adherence to treatment.

In addition to pharmacotherapy, to correct apathy, a complex of non-pharmacological methods can be used - psychotherapy, cognitive-behavioral therapy. However, the experience of their use, as well as other types of non-pharmacological effects, is still insufficient. Pharmacotherapy and non-drug treatments require active cooperation with the patient's relatives or caregivers. The complex of rehabilitation measures should include an increase in the motor, cognitive and social activity of patients, stimulation of interests, assistance in planning behavioral activity, and involvement in new types of activity.

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

References

1. Aarsland D, Marsh L, Schrag A. Neuropsychiatric symptoms of Parkinsons disease. Mov Disord. 2009; 24 (15): 2175-86. DOI: 10.1002 / MDs. 22589.
2. Scaravilli T, Gasparoli E, Rinaldi F, et al. Health-related quality of life and sleep disorders in Parkinson's disease. Neurol Sci. 2003 Oct; 24 (3): 209-10. DOI: http://dx.doi.org/10.1007/s10072-003-0134-y.
3. Challenger DA, Lees AJ, Shrag A. What are the most important nonmotor symptoms in patients with Parkinsons disease and are we missing them? Mov Disord. 2010; 15 (15): 2493-500. DOI: 10.1002 / MDs. 23394.
4. Nodel MR, Yakhno NN. Neuropsychiatric disorders of Parkinson's disease. Neurology, Neuropsychiatry, psychosomatic. 2009; (2): 3–8. [Nodel 'MR, Yakhno NN. Nervous and mental disorders of Parkinson's disease. Nevrologiya, neiropsikhiatriya, psychosomatic = Neurology, Neuropsychiatry, Psychosomatics. 2009; (2): 3–8. (In Russ.)]. DOI: http://dx.doi.org/10.14412/2074-2711-2009-30.
5. Levin OS. Parkinson's disease as a neuropsychiatric disease. A guide for physicians on the materials of the II National Congress on Parkinson's Disease and Movement Disorders. Under. Ed. S.N. Illarioshkina, O.S. Levin. Moscow: NTSN RAMS; 2011. P. 99-104. [Levin OS. Bolezn 'Parkinsona kak neiropsikhiatricheskoe zabolevanie. Rukovodstvo dlya vrachei po materialam II Natsional'nogo kon- gressa po bolezni Parkinsona i rasstroistvam dvizhenii [Parkinson's illness as neuropsychiatric disease. The management for doctors on materials II of the National Congress due to illness Parkinson and to disorders of movements]. Illarioshkina SN, Levina OS, editors. Moscow: NTsN RAMN; 2011. P. 99-104.]
6. Voznesenskaya TG. Apathy Syndrome. Neurological journal. 2013; 18 (3): 4-10. [Voznesenskaya TG. Apathy syndrome. Nevrologicheskii Zhurnal. 2013; 18 (3): 4-10. (In Russ.)]
7. Levy R, Dubois B. Apathy, and functional anatomy of the prefrontal cortex-basal ganglia circuits. Cereb Cortex. 2006; 16 (7): 916-28. DOI: http://dx.doi.org/10.1093/cercor/bhj043. Epub 2005 Oct 5.
8. Marin RS, Biedrzycki RC, Firinciogullari S. Reliability and validity of the Apathy Evaluation Scale. Psychiatry Res. 1991; 38 (2): 143–62. DOI: http://dx.doi.org/10.1016/0165-1781 (91)90040-V.
9. Starkstein SE, Jorge R, Mizrahi R, Robinson RG. A prospective longitudinal study of apathy in Alzheimers disease. J Neurol Neurosurg Psychiatr. 2006; 77 (1): 8-11. DOI: http://dx.doi.org/10.1136/jnnp.2005.069575.
10. Robert P, Onyike CU, Leentjens AF, et al. Proposed diagnostic criteria for apathy in Alzheimer's disease and other neuroposychiatric disorders. EUR Psychiatry. 2009; 24 (2): 98–104. DOI: 10.1016 / j.eurpsy.2008.09.001. Epub 2009 Feb 7.
11. Sockeel P, Dujardin K, Devos D, et.al. The Lille apathy rating scale (LARS): a new instrument for detecting and quantifying apathy: validation in Parkinson's disease. J Neurol Neurosurg Psychiatry. 2006; 77 (5): 579–84. DOI: http://dx.doi.org/10.1136/jnnp.2005.075929.
12. Starkstein SE, Mayberg HS, Preziosi TJ, et.al. Reliability, validity, and clinical correlates of apathy in Parkinsons disease. J Neuropsychiatry Clin Neurosci. 1992; 4 (2): 134-9.
13. Leroi I, David R, Robert PH. Apathy in Parkinsons disease. In: Psychiatry of in Parkinsons disease. Admire KP, O'Brien JT, Taylor J-P, editors. Basel: Karger; 2012. P. 27-40. DOI: http://dx.doi.org/10.1159/000331524.
14. Pedersen KF, Larsen JP, Alves G, Aarsland D. Prevalence and clinical correlates of apathy in Parkinsons disease: a community-based study. Parkinsonism Relat Disord. 2009 May; 15 (4): 295-9. DOI: 10.1016 / j. Paradise. 2008. 07. 006. Epub 2008 Sep 17.
15. Mulin E, Leone E, Dujardin K, et al. Diagnostic criteria for apathy in clinical practice. Int J Geriatr Psychiatry. 2011; 26 (2): 158–65. DOI: 10.1002 / GPs. 2508.

16. Nodel MR, Yakhno NN. Apathy in Parkinson's disease. Neurological journal. 2014; 1: 9-15. [Nodel of MR, Yakhno NN. Apathy at Parkinson's illness. Nevrologicheskii Zhurnal. 2014; 1: 9-15. (In Russ.)]
17. Bogart KR. Is apathy a valid and meaningful symptom or syndrome in Parkinsons disease? A critical review. Health Psychol. 2011; 30 (4): 386–400. DOI: 10.1037 / a0022851.
18. Jordan LL, Zahodne LB, Okun MS, Bowers D. Hedonistic and behavioral deficits associated with apathy in Parkinsons disease: potential treatment implications. Mov Disord. 2013; 28 (9): 1301-04. DOI: 10.1002 / MDs. 25496. Epub 2013 May 27.
19. Pluck GC, Brown RG. Apathy in Parkinson's disease. J Neurol Neurosurg Psychiatry. 2002; 73 (6): 636–42. DOI: http://dx.doi.org/10.1136/jnnp.73.6.636.
20. Czernecki V, Schupbach M, Yaici S, et al. Apathy following subthalamic stimulation in Parkinson disease: a dopamine responsive symp- tom. Mov Disord. 2008; 23 (7): 964-9. DOI: 10.1002 / MDs. 21949.
21. Robbins T, Evritt B. Neurobehavioral mechanism of reward and motivation. Curr Opin Neurobiol. 1996; 6 (2): 228–36. DOI: http://dx.doi.org/10.1016/S0959- 4388 (96) 80077-8.
22. Reijnders JS, Scholtissen B, Weber WE, et al. Neuroanatomical correlates of apathy in Parkinson's disease: a magnetic resonance imaging study using fixed-based morphometry. Mov Disord. 2010; 25 (14): 2318-25. DOI: 10.1002 / MDs. 23268.
23. Starkstein SE, Federoff JP, Price TR, et al. Apathy following cerebrovascular lesions. Stroke. 1993: 24 (11): 1625-30. DOI: http://dx.doi.org/10.1161/01.STR.24.11.1625.
24. Levy ML, Cummings JL, Fairbanks LA, et al. Apathy is not depression. J Neuropsychiatr Clin Neuroscie. 1998; 10 (3): 314-9.
25. Reijnders J, Ehrt U, Lousberg R, et al. The association between motor subtypes and psychopathology in Parkinsons disease. Parkinsonism Relat Disord. 2009; 15 (5): 379–82. DOI: 10.1016 / j. Paradise. 2008. 09. 003. Epub 2008 Oct 31.
26. Pedersen KF, Alves G, Aarsland D, et al. Occurrence and risk factors for apathy in Parkinsons disease: a 4-year prospective longitudinal study. J Neurol Neurosurg Psychiatry. 2009; 80 (11): 1279–82. DOI: 10.1136 / jnnp. 2008. 170043.
27. Nodel MR, Rusakova IM, Yakhno NN. Clinical assessment of sleep and wakefulness disorders in Parkinson's disease. Neurological journal. 2010; (2): 19-25. [Nodel 'MR, Rusakova IM, Yakhno NN. Clinical assessment of violations of a dream and wakefulness at Parkinson's illness. Nevrologicheskii Zhurnal. 2010; (2): 19-25. (In Russ.)]
28. Vendette M, Gagnon JF, Decary A, et al. REM sleep behavior disorder predicts cognitive impairment in Parkinson disease without dementia. Neurology. 2007; 69 (19): 1843-9. DOI: http://dx.doi.org/10.1212/01.wnl. 0000278114.14096.74.
29. Narabayashi H. Akinesia in parkinsonism. In: Movement disorders in Neurology and Neuropsychiatry. Joseph AB, Young RR, editors. Oxford: Blackwell Science; 1999. P. 185-8.
30. Tekin S, Cummings JL. Frontal-subcortical neuronal circuits and clinical psychiatry: an update. J Psychosom Res. 2002; 53 (20: 647-54.
31. Dujardin K, Sockeel P, Delliaux M, et al. Apathy may herald cognitive decline and dementia in Parkinsons disease. Mov Disord. 2009; 24 (16): 2391-7. DOI: 10.1002 / MDs. 22843.
32. Barone P, Antonini A, Colosimo C, et al. The Priamo Study: a multicenter assessment of non-motor symptoms and their impact on quality of life in Parkinsons disease. Mov Disord. 2009; 11 (24): 1641-9. DOI: http://dx.doi.org/10.1002/mds.23872.
33. Benito-Leon J, Cubo E, Coronell C, et al. Impact of apathy on health-related quality of life in recently diagnosed Parkinsons disease: the ANIMO study. Mov Disord. 2012; 27 (2): 211–8. DOI: 10.1002 / MDs. 23872. Epub 2011 Jul 20.
34. MC Kinlay A, Grace RC, Dalrymple-Alford JC, et al. A profile of neuropsychiatric problems and their relationship to quality of life for Parkinsons disease. Parkinsonism Relat Disord. 2008; 14 (1): 37–42. DOI: http://dx.doi.org/10.1016/j.parkreldis.2007.05.009. Epub 2007 Jul 12

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

35. Wangpakaran N, van Reekum R, Wangpakaran T, Clarke D. Selective serotonin reuptake inhibitor use associated with apathy among depressed elderly: a case control study. Ann Gen Psychiatry. 2007; 6: 7. DOI: http://dx.doi.org/10.1186/1744-859X-6-7.
36. Aarsland D, Mosimann UP, McKeith IG. Role of cholinesterase inhibitors in Parkinsons disease and dementia with Lewy bodies. J Geriatr Psychiatry. 2000; 15 (5): 387–92.
37. Campbell JJ, Duffy JD. Treatment strategies in motivating patients. Psychiatry Ann. 1997; 27: 44-9.
38. Czernecki V, Schupbach M, Levy R, et al. Apathy following subthalamic nucleus stimulation in Parkinsons disease is improved by treatment with a dopaminergic agonist. Mov Disord. 2006; 21: 652.
39. Thobois S, Lhommee E, Klinger H, et al. Parkinsonian apathy responds to dopaminergic stimulation of D2 / D3 receptors with piribedil. Brain. 2013; 136 (PT 5): 1568–77. Do: 10.1093 / brain / awt067. Epub 2013 Mar 29.
40. Leentjens A, Koester J, Fruh B, et al. The effect of pramipexole on mood and motivational symptoms in Parkinson disease: a meta-analysis of placebo-controlled studies. Clin Ther. 2009; 31 (1): 89–92. DOI: 10.1016 / j. Cleanser. 2009. 01. 012.
41. Nodel MR, Yakhno NN. Mirapex (pramipexol) in the treatment of non-motor disorders in Parkinson's disease. Journal of Neurology and Psychiatry. S.S.Korsakov. 2008; 108 (5): 32-8. [Nodel MR, Yakhno NN. Mirapex (pramipexole) in the treatment of non-motor disturbances in Parkinson's disease. Zhurnal nevrologii I psychiatry, I'm. S.S. Korsakova. 2008; 108 (5): 32-8. (In Russ.)]

Kamalə Mirabbas qızı Həsənova
Xalq Təbabəti Mərkəzi
doctor_hasanova5@hotmail.com

YAŞLILARDA DƏRMAN MÜALİCƏSİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *təkmilləşdirilmiş terapiya, dərman, yaşlı, qoca, müalicə*

Features of older people the rapy

Summary

The main principle of geriatric pharmacology is safe use of medicine while offering treatment to older adults. It is also necessary for geriatric professionals to provide individual treatment scheme, as well as work out preventive and rehabilitation plans.

Key words: *improved therapy, medication, the elderly, the elderly, treatment*

Giriş

Yaşlı və qoca pasientlərdə dərman müalicəsi təyin edərkən tez-tez əlavə təsirlər və ağırlaşmalar əmələ gəlir (dərmanlar tərəfindən, metodlar tərəfindən və pasientlər tərəfindən). Bu səbəbdən təkmilləşdirilmiş terapiyaya ehtiyac var.

Yaşlılarda dərman müalicəsinin xüsusiyyətləri

Qocalıq xəstəlik deyil. Bu, hər bir insanın tədricən, individual, fərqli surətlə keçirəcəyi bir prosesdir. Qocalıq individualdır, vahid sxemi yoxdur. Erkən qocalıq /tezləşmiş/bu yaş dəyişikliklərinin daha erkən inkişafı ilə xarakterizə olunur. Erkən qocalmaya keçirilmiş xəstəliklər, ətraf mühitin faktorları, stress, düzgün olmayan həyat tərzi, ekoloji çirklənmə, dərman preparatlarından sui-istifadə halları, hormon tərkibli qidaların qəbulu təsir edir.

Kompensator imklanların azalması, dərmanlara həssaslığın artması əlavə təsirlərin tez-tez müşahidə olunmasına çatdırır. Qocalıq zamanı mübadilə proseslərindəki dəyişiklikləri anlamaq imkanı verir ki, elmi əsaslarla erkən qocalmanın profilaktika və müalicəsi üçün vasitələrin tapılması sualını cavablandıraq.

Geriatrik farmakologiyamn əsas prinsipləri: yaşlı və qoca insanların müalicəsində dərman preparatlarının çox ehtiyatla işlənilməsidir.

Reabilitasiya terapiyası apararkən də onun müxtəlif səviyyələrində lazım olduqda dərman terapiyası istifadə edilir.

Endoreabilitasiya - sağlamlıq, cavanlaşma və xəstəliklərdən qurtarmaq və qorunmaq üçün vacibdir.

Farmakoloji preparatları təyin edərkən individual yanaşma vacibdir.

- Bir neçə preparatla müalicə:
- Kompleksşəkilli olmalı;
- Yaxşı dözümlülük nümayiş etdirməli;
- Yalnız əlamət və simptomlar deyil, xəstəliyin əsasında duran pozulmuş şəbəkələri də müalicə etməli.

Yaşlı və qoca pasientlərdə dərman müalicəsi təyin edərkən tez-tez əlavə təsirlər və ağırlaşmalar əmələ gəlir.

Dərmanlar tərəfindən:

Allergiya;
Artıq dozalanma- intoksikasiya;
Mərkəzi sinir sisteminin reaksiyası;
Kardiovaskulyar reaksiya; neqativ inotrop, neqativ xronotrop;
Vazodilatasiya.

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

Metodlar tərəfindən:
Prosedurun qıcıqlandırıcı təsiri;
Lokal reaksiya; infeksiyalar, yaralanmalar, hematoma;
Beyin damarları tərəfindən reaksiya;
Onurğa beyni mayesi tərəfindən reaksiya;
Spinal anesteziya.
Pasientlər tərəfindən:
İkinci preparata reaksiya;
İkinci xəstəlik vasitəsi ilə reaksiya;
Stress və qorxu vasitəsilə funksional aktivləşmə;
İnkişaf qüsurları.
Təkmilləşdirilmiş terapiyaya ehtiyac var.

Yaşlı adamların müalicəsini kiçik doza preparatlarla başlamaq lazımdır. İndividual dozaların seçilməsi, xüsusən müalicənin əvvəlində. Uzun müddət qəbul edilən dərman vasitələrinə öyrəşmə əmələ gəlir.

Əlavə təsirlərin izlənməsi, təhlükəsiz istifadəsinin təmin edilməsi və fayda /risk nisbətlərinin/ sistemli bir şəkildə işlənməsi, bu məqsədlə məlumat toplanması, qeydiyyata alınması, qiymətləndirilməsi, arxivləşdirilməsi və dərmanların səbəb ola biləcəyi zərərlərin minimallaşdırılması vacibdir.

Farmakoloji preparatların qoca orqanizmə təsir xüsusiyyələri tez-tez rast gələn ümumi səbəblərdən ola bilər:

1. Daxilə təyin edilmiş dərman vasitələrinin sorulmasının pozulması.
2. Dərman preparatlarının orqanizmdən xaric olmasının azalması.
3. Dərman preparatlarının toxumalarda paylaşmasının pozulması.
4. Dərman vasitələrinin təbii baryerlərdən/gemato-ensefalik və s./ keçməsinin dəyişməsi.
5. Dərman vasitələrinin metabolizmində iştirak edən ferment sisteminin aktivliyinin yaşla əlaqədar azalması.
6. Bir çox dərman preparatlarının təsir mexanizmində vacib əhəmiyyət kəsb edən reflektor reaksiyalann zəifləməsi.
7. Preparatlann təsirindən biokimyəvi sistem toxuma strukturunun bilavasitə həssaslığının dəyişməsi.
8. Çoxlu patoloji vəziyyətlərin, yanaşı xəstəliklərin təsirindən farmakoloji preparatın təsirinin pozulması.

Müasir gerentologiyaya görə qocalığın birinci səbəbi molekulyar təbiətlidir. Ona görə də immunomodulyasiya: hüceyrə və hormonal immunitetin tənzimlənməsinə fikir verməliyik. Xəstəliyin profilaktikası, orqanizmin intoksikasiyasının qarşısının alınması, antirequlyasiyanın dəstəklənməsi, sağlamlıq və əhval-ruhiyyənin saxlanması vacibdir.

Qocalığın müalicə və profilaktikası üçün təyin olunmuş preparatlar - geroprotektorlar sərbəst radikal oksidləşməsi intensivliyini azaldır və həmçinin lipid peroksidasiyası məhsullarının saxlanmasını azaldır, birləşdirici toxumanın müdafiə və trofik funksiyasını aktivləşdirir, antitoksik təsir göstərir, hemopoezi stimulyasiya edir, mübadilə proseslərinin yaş dəyişikliklərini korreksiya edir.

Geroprotektorlara bioloji aktiv maddələr, vitaminlər, mikro elementlər, biogen stimulyatoliar, ümumi tonuslandırıcı vasitələr də aiddir. Beləliklə, geroprotektorlar və immunokorrektorların geriatrik praktikada istifadəsi perspektivlidir və kompleks şəkildə digər farmakoterapiya üsulları ilə birlikdə aparıla bilər.

Bu immunostimulyatorların kombinasiyada isdifadəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Beta-glükan qrupunun kəşfi müasir tibbdə çox mühüm hadisədir. Minimum əlavə təsirlərə malik bu qrup təbii aktiv maddələr bütün dünyada immunokorreksiyaya ehtiyac duyulan müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində geniş istifadə imkanı qazanıb. Müasir göbələklər-beta-qlükanatların sələfi sayılır.

Beta qlükanlar - bütün dünyanın tibbi proktikasında geniş istifadə olunan effektiv immunomodulyatorlardır. Minimal əlavə təsirlərə malik bu tibbi natural aktiv maddələrin kəşfi müasir təbabət üçün çox əhəmiyyətlidir. Beta-glükonlarla bir çox xəstəliklərin müalicə və profilaktikasının effektliyi immun sistemin stabillyinin koreksiyasına əsaslanır və bu çoxlu eksperimental və klinik tədqiqatlarla sübut olunmuşdur.

Beta-qlükanlar mədə bağırsaq traktında fermentativ fraqmentasiyaya uğramayan böyük molekullardır. Onlar bağırsaqların selikli qişası tərəfindən tutulur və aktiv formada selikli qişaya ötürülür.

Beta qlükanların bir hissəsi qan axımı ilə qapı venasından qara ciyərə düşür, burada Kupfer hüceyrələri tərəfindən tutulur, hansı ki, polisexeridlərlə qarşılıqlı təsirə cavab olaraq sistem immuniteti aktivləşdirən sitokinlər ifraz edirlər.

Beləliklə, beta-qlükanlar yerli immunitet olaraq orqanizmi antigen hücumundan müdafiəni təmin etməklə yanaşı, həm də sistem immuniteti aktivləşdirir, hansı ki, artıq orqanizmə daxil olan yad mənşəli genetik materialın məhv edilməsinə və immunhomeostazın bərpasına gətirib çıxardır. Beta-glükanlar spesifik və qeyri spesifik immunomodulyasiya xüsusiyyətilə bərabər antioksidont xüsusiyyətə də malikdir.

Lakin, onların istifadəsi heç də həmişə aparılan terapiyanın yüksək effekti və təhlükəsiz olmasına səbəb olmur. Beta-qlükanların bu rarmakokinetik xüsusiyyətləri onların tibbi praktikada geniş istifadə edilməsini şərtləndirir. Aparılan tədqiqatların nəticələrinə görə beta-qlükanların peroral qəbulu immunoqlobulin A-nın konsentrasiyasının nəzərə çarpacaq dərəcədə artması ilə müşayiət olunmuşdur və heç bir əlavə təsir müşahidə edilməmişdir.

Beləliklə xəstəliklərin müalicəsi onu yaradan səbəbin aradan qaldırılmasına yönəlməlidir. Göründüyü kimi xəstəliyin səbəbləri çoxdur və hər bir konkret situasiyada fərdi yanaşma tələb edir. Çalışmaq lazımdlr ki, bədən immuniteti zəifləməsin.

Nəticə

Yaşlı insanlarda müalicənin effekti farmakoterapiyanın əsas prinsiplərinə nə qədər riayət olunmasından asılıdır. İndividual müalicə sxemləri, profilaktika planı və reabilitasiya işlənib hazırlanmalıdır. Yaş dəyişdikcə: farmakodinamik effekt dərman vasitələrinin farmakokinetik pozğunluqları ilə sıx əlaqədardır.

Ədəbiyyat

1. D.F.Çebotarev. Geriatriya. Kiyev, 1977.
2. O.V.Korkuşko, E.Q.Kalinovskaya, V.İ.Molotkov. İnsanın erkən qocalması. Kiyev, 1979.
3. V.İ.Zapadnyuk. Geriatrik farmakologiya. Kiyev, 1977

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

Elcin Nizami Huseyn
Azerbaijan State Oil and Industry University
doctor of biomedical sciences
elcin.huseyn@asoiu.edu.az
Hasan Panah Imanli
University of Maryland Medical Center Midtown Campus
Baltimore, USA
hasan.imanli@hotmail.com
Mohammad Hoseini
Seraj Higher Education Institute
Tabriz, Iran
hoseini.neseb@gmail.com

NEUROPSYCHOLOGICAL SYNDROMES IN PATIENTS WITH PARKINSON'S DISEASE AFTER DEEP ELECTRICAL STIMULATION OF THE STRUCTURES OF THE PALLIDARY COMPLEX

The results of a neuropsychological examination of 10 patients with Parkinson's disease, who underwent deep electrical stimulation of the structures of the pallidary complex, are presented. To study cognitive functions, we used a set of methods of general neuropsychological research developed by A.R.Luria and allows for a qualitative classification of the symptoms of cognitive impairment detected during examination. The patients were examined before the operation, immediately after it, and in the long-term (after 1-2 years) period. The results of the study showed that the stable components that determine the structure of cognitive impairments and persist throughout all examinations are syndromes indicating dysfunction of the deep regions, the parietal regions of the left hemisphere, the parieto-occipital regions of the right hemisphere, the occipital and prefrontal regions of the left hemisphere of the brain.
Key words: *Parkinson's disease, neuropsychological diagnostics, deep electrical stimulation, cognitive functions*

Introduction

Parkinson's disease (PD) is one of the most common neurological diseases, the classic signs of which are movement disorders such as slow motion (hypokinesia), muscle rigidity and tremors (tremors), more noticeable at rest. However, recently it has come to realize that the clinical picture of PD is not limited to movement disorders; already in the early stages of the disease, patients have impaired cognitive processes (1-5). As the disease progresses, many patients experience an increase in the degree of cognitive impairment, in most cases reaching the level of dementia (6-9). Cognitive impairments are a serious social problem, impair the quality of life of patients and their relatives, and are also one of the reasons for limiting the ability of patients to work. In this regard, the question of possible methods of treatment and prevention of this disease is becoming more and more acute.

Replacement therapy with levodopa drugs is widely used and considered the most effective method, the "gold standard" for PD treatment, but over time it is naturally complicated by the development of side effects. Deep electrical stimulation of the brain (HES) is used as a method of surgical treatment in some patients. Against the background of hydroelectric power station, motor functions can improve, in some cases it is possible to reduce the dose of levodopa (10). The HES procedure consists of implanting electrodes with 4 contacts into the target zones within the subcortical formations of the brain; the electrodes are connected to a stimulator implanted under the skin that delivers high-frequency electrical impulses to the stimulated nucleus. For the implantation of electrodes and deep stimulation in PD, 3 main target points are used: subthalamic nuclei, the inner part of the Globus pallidus, and the ventrolateral group of thalamic nuclei.

In the literature, there are indications of changes in mental functions after stereotaxic operations on the subcortical nuclei in PD, especially regarding memory and speech disorders (2, 3, 5, 11, 12). In such works, a description of individual cognitive disorders is often given; there is no comprehensive understanding of how stereotaxic operations (especially on the structures of the pallidary complex) affect cognitive functions (CF) in PD patients. There are no neuropsychological studies in which, based on syndrome analysis, a description of the structure of cognitive deficits specific to a given nosology would be given.

The study of the structure of cognitive changes after stereotaxic operations in various subcortical structures, including the structures of the pallidary complex, is an urgent topic that allows us to expand our understanding of the relationship between deep structures and the cerebral cortex in supporting human mental processes.

The aim of the study was to identify and describe a complex of neuropsychological syndromes of mental dysfunctions that characterize the structure of cognitive deficit in patients with PD, as well as their dynamics before, immediately after, and in the long term after HES.

Patients and methods

At the Science Center of Neurology of the Russian Academy of Medical Sciences, from 2009 to 2011, 10 patients (4 women and 6 men) underwent bilateral chronic electrical stimulation of the structures of the Globus pallidus (an inner segment of the Globus pallidus). 10 operations were performed. The patients' age is 48-72 years. The duration of the disease is 7-15 years. Neurological and somatic status was assessed in all patients, and neurophysiological examination was performed. A comprehensive neuropsychological examination of higher mental functions was performed three times: before surgery, 4-6 days after turning on the generator, and in the long-term period after 1-2 years. Surgical treatment and outpatient examination of patients with PD was carried out at the Science Center of Neurology of the Russian Academy of Medical Sciences.

Neuropsychological examination was carried out using a complex of neuropsychological methods, the basis of which was the variant of a comprehensive examination of CF according to A.R. Luria (13), modified in accordance with the purpose of the study.

Visual gnosis was assessed based on the presentation of noisy images (14). Optical-spatial functions were investigated using a test to determine the time by a "blind" clock and a "test of the hand" (13, 15). The state of speech function was assessed using oral Praxis tests, understanding of logical-grammatical constructions, and auditory-speech, memory based on memorizing 10 words in conditions of immediate and delayed reproduction. To study, Praxis, a graphical test, tests for copying with transcript, reciprocal coordination, writing, dynamic proxies, and posture proxies were used. Neurodynamic indicators of mental processes (pace and exhaustion of mental activity) were investigated by looking for numbers from 1 to 25 according to the Schulte table (16). The arbitrariness of attention was studied based on the assessment of specific errors made in the serial counting trial (13, 15), hand trial, test with the Schulte table.

During neuropsychological examination, the frequency of manifestation of the corresponding symptommatology was assessed in accordance with the normative data for the indicated techniques. The frequency was assessed using a binary scale that indicates the absence of symptoms of cognitive impairment.

To assess the structure of the identified deficit, a metasyndromic analysis was carried out, which consisted in the description of a syndrome complex characterizing the identified disorders of various CFs, considering the frequency of their manifestation in the examined group of patients, as well as the factor composition of this syndrome complex, indicating changes in the functional deficit of various brain zones (17-20).

Statistical data processing was carried out using the statistical 6.0 software package. And included analysis of the significance of the binary variable shift for related groups according to the Cochran and McNimar criteria. The differences were assessed as significant when the level of statistical significance was reached $p < 0.05$.

Results and discussion

Neuropsychological examination carried out before and immediately after the operation, as well as in the long-term period, revealed symptoms of impaired functioning of visual perception, speech, Praxis, auditory-speech memory, verbal-logical thinking, as well as voluntary attention and neurodynamic properties. Symptoms were ranked by frequency in the study group, and their qualitative qualification was also carried out in accordance with the syndrome analysis procedure, which allowed them to be correlated with the corresponding neuropsychological syndromes.

In visual perception, patients had spatial difficulties in determining the time by

"Blind" watches, when identifying the depicted right or left hand; difficulties of analytical assessment and the formation of hypotheses in the perception of fragmentary images (according to the method of I.M. Tonkonogoi).

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

Difficulties in the motor (synergistic) organization of speech function in the form of symptoms of phonic and tempo-rhythm disorders of the type of dysarthria, quasi-spatial difficulties in understanding the bit structure of large numbers were noted.

In Praxis, symptoms of kinetic apraxia and dyssynergy were recorded in the form of difficulties in violation of articulatory Praxis, micrographs or illegible handwriting during writing, perseverance in writing and graphic tests, and lagging of any hand in the test for reciprocal coordination. Kinesthetic apraxia manifested itself in the need for visual support when performing tests for posture Praxis. In tests for programming, regulation and control, symptoms of dynamic apraxia were noted in the form of inertia, difficulty in memorizing a motor program and its independent reproduction after repeated execution with the experimenter. Symptoms of impaired spatial organization of movements and actions, spatial distortions were observed when performing tests for constructive Praxis.

In the monastic function, modal-specific violations of auditory-speech, memory were recorded in the form of a narrowing of the volume of memorized stimuli, prophecies replacement of the required sounds (letters) of speech or words with others, violations of the kinetic organization of auditory-speech memory in the form of perseverance. Violations of programming, regulation and control of auditory-speech, memory was manifested by symptoms of “plateau” and word substitution (naming of words that do not have a semantic or a phone connection with stimuli), and neurodynamic disorders-increased inhibition of memory traces.

In verbal-logical thinking, violations in counting operations were observed.

Symptoms of impaired neurodynamics during the performance of various tests were also manifested by a decrease in the rate and exhaustion of mental activity.

Symptoms of impaired voluntary attention were recorded in the form of difficulty concentrating, maintaining, and distributing attention in tests for serial counting, finding numbers according to the Schulte table and determining the left or right hand.

With the help of metasyndromic analysis, the specificity of the combination of CF disorder syndromes at different stages of examination and the obligate syndrome complex (metasyndrome), characterizing the structure of the defect in this nosology, were revealed (17-20). The description of the syndromes that make up such a metasyndrome was carried out based on neuropsychological factor analysis, which allows one to correlate the above symptomatology with several syndromes that characterize disturbances in the functioning of structures belonging to different functional blocks of the brain (according to A.R. Luria).

- *The syndrome of dysfunction of the prefrontal parts of the left frontal region (3rd block),* associated with the factor of programming, regulation, and control of mental activity, is characterized by disorders of programming and control, voluntary attention, orienting basis of activity, defects in the regulation of complex voluntary movements and actions, simplification of the motor program, violation of trace selectivity, etc.
- *The syndrome of dysfunction of the posterior (premature) parts of the left hemisphere of the brain (3rd block),* associated with the kinetic factor, includes symptoms of impaired smoothness, automation, sequence of motor acts, perseveration (in motor, gnostic, monastic processes).
- *Syndrome of dysfunction of the middle temporal parts of the left hemisphere of the brain (2nd block),* associated with a modal-specific factor of storing information in auditory-speech, memory, is characterized by symptoms of a narrowing of the volume of direct auditory-speech memory, increased inhibition of traces in auditory-speech memory.
- *Syndromes of dysfunction of the parietal regions of the left and parietooccipital regions of the right hemisphere of the brain (2nd block)* associated with quasi-spatial and spatial factors include disturbances in the spatial organization of movements and actions, spatial errors in tests for constructive Praxis and Praxis of posture, quasi-spatial organization in counting operations, understanding logical and grammatical constructions.
- *The syndrome of dysfunction of the occipital parts of the left hemisphere (2nd block),* associated with a modal-specific factor of visual perceptual syntheses, combines symptoms of impaired perception of object images when performing tasks to complete the figure that require the use of an analytical strategy.
- *Deep brain dysfunction syndrome (1st block),* associated with a modal-nonspecific activation-inactivation factor, includes symptoms of increased fatigue, a decrease in the rate of mental activity, fluctuations in attention, exhaustion of magnetic activity, increased inhibition of memory traces, macro or micrography in writing, impulsivity, dysarthric speech disorders, etc.).

The description of the structure of the cognitive defect (metasyndrome) was carried out at different stages of the examination of patients, considering the frequency of the identified symptoms. Changes in the structure of cognitive deficit, characteristic of different stages of the examination of patients with PD, were studied by statistical analysis of the significance of differences in the frequency of symptoms of CF disorders in the examined group of patients before, after, and in the long-term period after HES. The results are presented in table.

The frequency of all symptoms (except for the symptom of increased inhibition) related to the syndrome of the 1st brain block remains after the operation and decreases in the long-term period. From table. 1 show that the dynamics of CF disorders associated with a functional deficit of the structures of the 1st brain block, because of HES, in general, can be assessed as positive. At the same time, in 1/3 of the patients of the surveyed group, the revealed symptoms persist in the long-term period.

Major syndromes and symptoms	Before surgery, %	After surgery, %	After 1-2 years, %	p_1	p_2
Deep brain deficiency:					
- Dysarthria - type speech disorders	100 (10)	100 (10)	70 (7)	> 0.05	< 0.05
- increased inhibition of auditory - speech, memory traces	80 (8)	40 (4)	30 (3)	< 0.05	< 0.05
- handwriting disorders	70 (7)	70 (7)	50 (5)	> 0.05	> 0.05
- slowing down the pace of activity	60 (6)	60 (6)	30 (3)	> 0.05	< 0.05

Table 1. Frequency of symptoms of CF impairment associated with functional deficiency of the 1st brain block

Note. Here and tab. 2 and 3: p_1- level of statistical significance according to the McNimar criterion, reflecting the reliability of changes between measurements before and after the hydroelectric power station; p_2- level of significance according to the Cochran statistical criterion, reflecting the reliability of changes between measurements before, after and 1-2 years after the hydroelectric power station. In brackets, the number of patients.

A significant decrease in the frequency of CF disorders, both after surgery and in the delayed period is observed only in relation to the symptom of increased inhibition of auditory-speech, memory traces (observed in 80% of patients before surgery, in 40% immediately after HES, and in 30% after 1-2 years).

There was no significant change in the frequency of symptoms of speech impairment by the type of dysarthria and a decrease in the rate of mental activity in patients with PD after surgery ($p > 0.05$), but this indicator decreased in the long-term period after HES ($p < 0.05$). Dysarthria-type speech impairments, both before and after HES, were recorded in 100% of patients; in the long term, this pathology was noted in 70% of patients. The frequency of the symptom of a decrease in the rate of mental activity in the long-term period decreased by 2 times: in 30% of patients after 1-2 years compared with 60% of patients before and after HES.

There were no statistically significant changes in the frequency of the handwriting disorder symptom after HES ($p > 0.05$).

The results are presented in table. 2, indicate that the dynamics of CF disorders associated with a functional deficit of the 2nd brain block can be traced only in the long-term period of HES. No significant changes in the number of patients with symptoms of CF disorders were found after HES ($p > 0.05$). In the long-term period of HES ($p < 0.05$), a significant decrease in the frequency of the following symptoms was noted: impaired understanding of logical-grammatical relations (from 80% before and after surgery to 50% after 1-2 years); violation of identification of the depicted hand (from 100% before and after surgery to 70% after 1-2 years); prophecies in auditory-speech memory (from 40% before surgery and 10% after surgery to 10% after 1-2 years).

There was a slight change in the number of patients with symptoms identified before surgery in the long-term period. However, there were no statistically significant changes in the frequency of symptoms of impaired understanding of the digit structure of numbers, impaired articulation Praxis, impaired timing on the "blind" clock, impaired spatial organization of movements, as well as the need for visual support in kinesthetic Praxis, narrowing of memory volume, impaired perception of object images after HES. ($p > 0.05$).

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

Major syndromes and symptoms	Before surgery, %	After surgery, %	After 1-2 years, %	p_2
Left hemisphere parietal deficiency:				
- violation of understanding of logical-grammatical relations	80 (8)	80 (8)	50 (5)	< 0.05
- violation of understanding of the bit structure of numbers	60 (6)	40 (4)	30 (3)	> 0.05
- violation of articulatory Praxis	60 (6)	40 (4)	30 (3)	> 0.05
Right hemisphere parieto-occipital deficiency:				
- violation of the identification of the depicted hand	100 (10)	100 (10)	70 (7)	< 0.05
- violation of the definition of time on the "blind" clock	90 (9)	70 (7)	70 (7)	> 0.05
- violation of the spatial organization of movements	80 (8)	80 (8)	60 (6)	> 0.05
- the need for visual support in kinesthetic Praxis	50 (5)	40 (4)	30 (3)	> 0.05
Left hemisphere temporal lobe deficiency:				
- Paraphasias in auditory-speech, memory	40 (4)	10 (1)	10 (1)	< 0.05
- shrinking memory	20 (2)	10 (1)	0 (0)	> 0.05
Right hemisphere occipital deficiency:				
- impaired perception of object images	90 (9)	90 (9)	70 (7)	> 0.05

Table 2. Frequency of symptoms of CF impairment associated with a functional deficit of the 2nd brain block

Note. Here and in table. 3: $p_1 > 0.05$. The results are presented in table. 3, indicate that the dynamics of the number of patients with CF disorders associated with functional deficiency of the 3rd brain block are statistically reliably traced only in the long-term period after HES in relation to the following symptoms: Perseveration (from 50% before and after surgery to 20% after 1-2 years); impaired attention (from 90% before surgery, 70% after surgery to 40% after 1-2 years); inertia (from 80% before surgery, 50% after to 30% after 1-2 years); Difficulty memorizing the motor program in dynamic proxies (from 80% before and after surgery to 50% after 1-2 years). There were no statistically significant changes in the number of patients with symptoms of word substitution in auditory-speech, memory, and hand lag in reciprocal coordination after HES (p> 0.05).

Major syndromes and symptoms	Before surgery, %	After surgery, %	After 1-2 years, %	p_2
Left hemisphere premotor deficiency:				
- Perseveration	50 (5)	50 (5)	20 (2)	< 0.05
- hand lag in reciprocal coordination	50 (5)	30 (3)	20 (2)	> 0.05
Prefrontal Brain Deficiency:				
- attention deficit	90 (9)	70 (7)	40 (4)	< 0.05
- inertia	80 (8)	50 (5)	30 (3)	< 0.05
- difficulties in maintaining the motor program in dynamic proxies	80 (8)	80 (8)	50 (5)	< 0.05
- replacement of words in auditory speech memory	50 (5)	50 (5)	30 (3)	> 0.05

Table 3. Frequency of symptoms of CF impairment associated with a functional deficit of the 3rd brain block

Thus, a comparative analysis of the structure of the defect at different stages of treatment (before surgery, after surgery, in the long-term period) can be described as follows. Before surgery, all the symptoms of CF impairment associated with functional deficiency of the 1st brain block were observed in more than

50% of patients. The most common symptoms of speech impairment of the type of dysarthria (100%), increased inhibition of traces of auditory-speech, memory (80%), handwriting impairment (70%), decreased activity rate (60%).

Deficiency of the function of the structures of the 2nd brain block before the operation manifested itself:

• In symptoms associated with the parietal parts of the left hemisphere, in the form of impaired understanding of logical-grammatical relationships (80%), impaired understanding of the digit structure of numbers and impaired articulatory Praxis (60%).

• In the symptoms associated with the parieto-occipital parts of the right hemisphere, in the form of a violation of the identification of the depicted hand (100%), a violation of the timing on the "blind" clock (90%), a violation of the spatial organization of movements (80%), the need for visual support in kinesthetic Praxis (50%).

• In symptoms associated with the temporal regions of the left hemisphere and having the lowest frequency, in the form of prophecies in auditory-speech, memory (40%), narrowing of the volume of auditory-speech memorized (20%).

• In symptoms associated with the occipital parts of the right hemisphere, in the form of impaired perception of object images (90%).

Before the operation, there were symptoms that characterize the functional deficit of the 3rd brain block. The same frequency (in 50% of patients) of symptoms of perseveration and hand lag in reciprocal coordination (printer parts) was noted. Symptoms associated with the prefrontal parts of the brain included attention disorders (90% of patients), inertia and difficulties in memorizing the motor program in dynamic proxies (80%), and word substitution in auditory-verbal memory (50%).

The structure of the cognitive defect before the operation (according to the symptoms of CF impairment observed in more than 50% of patients) included speech disorders of the type of dysarthria (in 100% of patients); violations of visual-spatial functions, established by identifying the depicted hand (100%) and determining the time on the "blind" clock (90%); impaired perception of object images (90%); attention disorders (90%); neurodynamic disorders in the form of increased inhibition of auditory-speech, memory traces (80%); speech disorders associated with understanding logical-grammatical relationships (80%); violations of the spatial organization of movements (80%); inertia and difficulties in maintaining the motor program in dynamic proxies (80%); handwriting disorders (70%); decrease in the pace of activity (60%); violation of understanding of the bit structure of numbers and articulatory Praxis (60%); the need for visual support in kinesthetic Praxis (50%); perseveration and hand lag in reciprocal coordination (50%); replacement of words in auditory speech memory (50%).

These symptoms refer to different neuropsychological syndromes and form a metasyndrome indicating the presence of a deficiency in the work of subcortical formations (1st block); parieto-occipital parts of the right hemisphere (2nd block), premotor and prefrontal parts (3rd block); parietal regions of the left hemisphere (2nd block) of the temporal regions of the left hemisphere (2nd block). The syndromes are arranged in the order corresponding to the frequency of their symptoms. The same symptoms were detected after surgery and in the long-term period.

Symptoms, the frequency of which decreased immediately after the operation, include increased inhibition of auditory-speech, memory traces (activation-inactivation factor), which is associated with a deficiency of the 1st brain block; prophecies in auditory-speech, memory (instability of traces in auditory-speech memory) 2nd brain block; impaired attention, inertia (programming regulation and control) 3rd brain block.

A decrease in the frequency of these symptoms indicates a decrease in the deficit in the function of the deep, premotor, and parietal structures of the left hemisphere, the parieto-occipital structures of the right hemisphere. For example, a decrease in the frequency of symptoms of inertia and attention disorders improves concentration and selectivity of patients' attention, and allows PD patients to focus on details, less distraction by extraneous stimuli, and better organize their activities.

In auditory-speech, memory, the strength of the traces improves, which makes it possible to better actualize events in everyday activity: the number of prophecies decreases.

The structure of the cognitive defect immediately after the operation (according to the symptoms observed in more than 50% of patients) included speech disorders of the type of dysarthria (100%); violations of visual-spatial functions, manifested in the identification of the depicted hand (100%); impaired perception of object images (90%); speech disorders associated with the understanding of logical-grammatical relations (80%); violations of the spatial organization of movements (80%); inertia and difficulties in maintaining the motor program in dynamic proxies (80%); handwriting disorders (70%);

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

visual-spatial disturbances in determining the time on the "blind" clock (70%); attention disorders (70%); decrease in the pace of activity (60%); inertia and difficulty in memorizing the motor program in dynamic proxies (50%); perseveration and hand lag in reciprocal coordination (50%); replacement of words in auditory speech memory (50%).

Symptoms, the frequency of which decreased in the long-term period (after 1-2 years) of HES, include impaired understanding of logical-grammatical relations (quasi-spatial factor), impaired identification of the depicted hand (spatial factor), correlated with the 2nd brain block; decrease in the rate of activity (factor of activation and inactivation) 1st block of the brain; perseveration, difficulties in maintaining the motor program in dynamic proxies (a factor of programming, regulation and control) 3rd brain block.

A decrease in the frequency of these symptoms indicates a decrease in the deficit of the deep, promoter, prefrontal, occipital, parietal parts of the left hemisphere, parietooccipital parts of the right hemisphere. As a result of the operation, the pace of the performance of activities in patients is accelerated, efficiency is improved and fatigue is reduced, the amount of perseverance in writing and speech is reduced. Patients are better oriented on the terrain, including in the representations to the right and left. Improvement of motor functions is manifested in the ability to maintain and reproduce the required sequence program.

The structure of the cognitive defect in the long-term period (according to the symptoms observed in more than 50% of patients) included speech disorders of the type of dysarthria (70%); violations of visual-spatial functions, manifested in the identification of the depicted hand (70%) and the determination of the time on the "blind" clock (70%); impaired perception of object images (70%); violations of the spatial organization of movements (60%); handwriting disorders (50%); violation of understanding of logical-grammatical relations (50%); inertia and difficulties in maintaining the motor program in dynamic proxies (50%).

Thus, the symptoms that are observed in more than 50% of patients at all three stages of the examination and are least amenable to correction as a result of hydroelectric power station, may include speech disorders of the type of dysarthria and handwriting disorders (activation-inactivation factor) associated with the 1st brain block; violation of understanding of logical-grammatical relations (quasi-spatial factor); violations of visual-spatial functions, manifested in the identification of the depicted hand and the determination of the time on the "blind" clock, violation of the spatial organization of movements (spatial factor); impaired perception of object images (factor of visual perceptual syntheses) 2nd brain block. Difficulties in maintaining the motor program in dynamic proxies (regulation and control programming factor) 3rd brain block.

The listed symptoms characterize the lesion of the deep, parietal regions of the left hemisphere, the parietal-occipital regions of the right hemisphere, the occipital and prefrontal regions of the left hemisphere of the brain.

The persistence or slight decrease in the incidence of the indicated symptomatology at all three stages of the examination can be considered from the point of view of the unexpressed influence of HES on the functioning of several brain structures and associated CFs. In the behavior of patients and the state of CF, this manifests itself in the form of violations of writing, blurred speech (the speech of patients is difficult to understand for others); difficulties in recognizing object images in complicated conditions; difficulties in differentiating the concepts "right" and "left", as well as understanding constructions with prepositions; violations of the spatial organization of movements (it is difficult for patients to dress themselves, draw, design); difficulties in maintaining the program and monitoring the performed activities.

Thus, the neuropsychological study of CF in PD at three stages (before, immediately after HPP and in the long-term period after HPP) made it possible to identify several their disorders, which persisted, or their frequency decreased insignificantly. With the help of qualitative syndrome analysis (according to A.R. Luria) neuropsychological factors and syndromes associated with the identified disorders were described.

The results obtained give reason to believe that the stable components of the metasyndrome characterizing the structure of a cognitive defect are syndromes associated with a violation of the activation-inactivation factor of mental activity, spatial and quasi-spatial factors. The factor of visual perceptual syntheses, the factor of programming, regulation, and control. The presence of these syndromes indicates dysfunction of the deepest regions, the parietal regions of the left hemisphere, the parieto-occipital regions of the right hemisphere, the occipital and prefrontal regions of the left hemisphere of the brain.

It can be assumed that the described syndrome complex (metasyndrome) characterizes the totality of “nuclear”, central components that determine the general cognitive. The topical structure of the defect in PD and allows us to determine those “cognitive targets” that need to find ways of correcting.

References

1. Glozman Zh.M. Age features of neuropsychological disorders in Parkinson's disease. Vestn MGU. Psychology 1994; 3: 25–36.
2. Zakharov V.V., Yaroslavtseva N.V., Yakhno N.N. Cognitive impairment in Parkinson's disease. Nevrol Journal 2003; 8 (2): 11-6.
3. Zakharov V.V. Mnestic dysfunction in parkinsonism. Abstract of thesis. Dis. ... Caned. Honey. Sciences. M., 1996.
4. Korsakova N.K., Moskovichyute L.I. Subcortical structures of the brain and mental processes. M., 1985.
5. Yakhno N.N., Zakharov V.V., Nodel M.R. Cognitive and other neuropsychiatric disorders in Parkinson's disease. In the book: Diseases of movement: medical and social aspects. Ed. E.I. Guseva, A.B. Hecht. M., 2010; 95-7.
6. Litvinenko I.V. Dementia and psychotic disorders in parkinsonism: common occurrence and new perspectives in therapy. Advances Gerontol 2004; 13: 94-101.
7. Litvinenko I.V. Parkinson's disease. M.: Miklos, 2006; 216 s.
8. Extrapyramidal disorders. Ed. V.N. Stock, I.A. Ivanova-Smolenskaya, O.S.Levin. M.: MEDpress-in form, 2002; 608 p.
9. Yakhno N.N. Cognitive disorders in a neurological clinic. Nevrol Shan 2006; 11 (app. 1): 4-12.
10. Brown, J.W. Language, cognition, and the thalamus. Conf Neurol (Basel) 1974; 36 (1): 33-60.
11. Balkline S.B., Shabalov V.A. Neuropsychological studies of patients with Parkinson's disease who underwent stereotactic effects on the subcortical nuclei. Vopr narrower 2003; 4: 32-7.
12. Willki I., Laitinen L.V. The effect of destruction of thalamic formations on complex perception and memory. Human Physiol 1977; 3 (5): 868–73.
13. Luria A.R. Higher cortical functions of a person. 2nd Ed. M., 1969.
14. Tonkonogiy I.M. Introduction to Clinical Neuropsychology. L.: Medicine, 1973; 256 p.
15. Bizyuk A.P. Compendium of Neuropsychological Research Methods. Saint Petersburg: Rech, 2005; 400 p.
16. Bleikher V.M., Kruk I.V. Pathopsychological diagnostics. Kiev, 1986.
17. Mikadze Yu.V. Child Neuropsychology. SPb.: Peter, 2008; 320 p.
18. Mikadze Yu.V., Melikyan Z.A., Potapov A.A., Zaitsev O.S. The structure of the defect in traumatic brain injury of mild and moderate severity and the dynamics of its change after 3 and 6 months (neuropsychological study). In the book: The heritage of A.R. Luria in the modern scientific and cultural historical context: On the 110th anniversary of the birth of A.R. Luria. Compiled by N.K. Korsakova, Yu.V. Mikadze. M.: MGU, 2012; 107-28.
19. Mikadze Y.V. Metasyndrome analysis in Neuropsychology. 6th World Congress for Neurorehabilitation. In: Medimond International Proceedings. V. Hömberg, H. Binder (Eds). Vienna, 2010; 71-5.
20. Mikadze Y.V. Methodology of neuropsychological assessment: qualitative (metasyndromal analysis of cognitive deficit structure) and quantitative (psychometric estimate) aspects. In: Psychology in Russia: State of the Art. Yu.P. Zinchenko, V.F. Petrenko (eds). Moscow, 2011; 61-7.

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

Nuriyyə Yaşar qızı Hüseynzadə
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
magistrant
yasharqizi1@gmail.com

ŞƏRABIN KEYFİYYƏTİNİN MÜXTƏLİF ÜSULLARLA TƏYİN OLUNMA PROSESİ

Açar sözlər: *süfrə şərabları, keyfiyyət, analiz metodları, orijinallıq, orqanoleptik metod, qiymətləndirmə*

The process of determining the quality of wine by different methods

Summary

Wine products are produced in different types and brands, each of which is distinguished by its composition, taste and production technology. By combining them into categories, types, types, groups of wines, different signs and classifications are used. In order to achieve all this, the period of technology for the purchase of the finished product, starting from the processing of raw materials for the purchase of the product, is carried out within the relevant technological regulations. In this regard, the adoption of all standardization principles for the industrial processing of grapes should be taken as a basis, which serves to improve the quality of the product. Four analytical methods are used to manage the quality of grape products: sociological, expert, organoleptic and laboratory methods. During the examination of the quality of wine products, the quality indicators are determined by analytical methods, taking into account the rules of their acceptance in batches and the average samples of the examination. In recent years, counterfeit products have been put on the market in the production of wine products. According to statistics, the consumption of low-quality fake wines, cognacs, vodkas and other alcoholic beverages by consumers leads to human poisoning and more serious cases. In this regard, the detection and prevention of counterfeit wine products is a very important problem, and it is important to follow the rules of expertise in this area.

Several key terms of wine products and an organoleptic method for determining a complex indicator of the quality of wines, advantages and disadvantages are given. The completeness of determining the quality of wines depends on the appearance, transparency, fluidity, color, color, smell, aroma, bouquet, etc.
Key words: *table wines, quality, analysis methods, originality, organoleptic method, evaluation*

Dünyada çox sayda müxtəlif şərab növləri var. Bütün bu müxtəlif şərabların xüsusiyyətlərini bilmək üçün şərabların xüsusiyyətlərinə və istehsalna uyğun olaraq müəyyən qruplara bölüşdürülməsi sistemi lazımdır. Həqiqətən də, əsrlər boyu şərab istehsalında bəşəriyyət bu içkinin çox sayda növünü yaratmışdır. Süfrə şərablarının keyfiyyət xüsusiyyətləri qiymətləndirilərkən, şərabların rəngi, ətri və dadına diqqət yetirilir. Ağ və çəhrayı süfrə şərabları, eyni dərəcədə yetişmə dərəcəsi olan texniki üzüm sortlarından hazırlanır ki, bu da eyni əsas tərkibə malik olduqlarını təsdiqləyir. Bu şərablar yüngül, aromatik, zərif və təzə dadlı, 10-12% etil alkoqollu və 6-7 q/dm^3 aralığında titrələnə bilən turşuluqlu olmalıdır. Ağ və qızılgüllü süfrə şərablarından fərqli olaraq, qırmızı süfrə şərabları daha tünddür. Süfrə şərabları hazırlayarkən, onların hazırlanması üçün istifadə olunan əsas texniki üzüm sortlarının texnoloji qiymətləndirilməsini nəzərə almaq lazımdır (1, s.25).

Şərabın keyfiyyətini qiymətləndirmə metodları, istehlak üçün uyğunluğunu təyin edən şərab növünə uyğun fərdi göstəricilərin müəyyənləşdirilməsinə yönəlmiş bir sıra metodlardır. Şərabın keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi, ona olan tələblərdən asılı olaraq müxtəlif üsullarla həyata keçirilir. Ən çox yayılmış analitik metodlar bunlardır: orqanoleptik, kimyəvi, fiziki-kimyəvi, fiziki və mikrobioloji. Ən qədim metod - orqanoleptik, yalnız insan duyğularının köməyi ilə qiymətləndirməyə əsaslanan, eyni zamanda ən sadə, ən sürətli və ucuz bir metod olaraq qalır. Bir çox halda, bu, yüksək keyfiyyətli məhsulu adi məhsuldan tez bir zamanda təbii ilə saxtalaşdırılmış şəkildə ayırmağa və şərabın xarab olma əlamətlərini vaxtında müəyyənləşdirməyə imkan verən yeganə metoddur. Şərab müsabiqələri, ticarət sövdələşmələri, elmi təcrübələrin nəticələrini qiymətləndirmək, yeni texnoloji metodları və rejimləri sınaqdan keçirmək və s. üçün əvəzolunmazdır. Metod xüsusi təhsili və analitikin davamlı hazırlığını tələb edir. Təhlilin aparılması üçün müəyyən edilmiş qaydalar vardır.

Məsuliyyətli təhlillər bir neçə analitik tərəfindən aparılır və nəticə əldə edilən məlumatlar işləndikdən sonra alınır. Kimyəvi metod həcm və ya çəki analizi qaydalarına əsaslanır. Titrlənə bilən turşuluğun, şəkərin, kükürdlü turşunun tərkibini və digər göstəriciləri təyin etmək üçün istifadə olunur. Metod tədricən daha sadə, asanlıqla avtomatlaşdırılan - refraktometriya, kolorimetriya, polarimetriya, polaroqrafiya və s. hadisələrinə

əsaslanan fiziki-kimyəvi metodla əvəz olunur. Fiziki metod temperatur, təzyiq, sıxlıq və digər fiziki kəmiyyətlərin ölçülməsi və birbaşa şərabın keyfiyyətinin göstəriciləri və ya dolayı yolla qiymətləndirilməsi ilə əlaqədardır Mikrobioloji metod şərab mikroflorasını təyin etməyə və ayrı-ayrı mikroorqanizmlərin istehsalın müxtəlif mərhələlərində inkişafını müşahidə etməyə əsaslanır. Fermentasiya, şampan və s.-nin idarəsi və şərab müalicəsinin nəticələrini qiymətləndirmək üçün əvəzolunmazdır. Son vaxtlar test analizləri və riyazi metodlar praktikaya tətbiq olunur (4).

Şərabların keyfiyyətini müəyyən etmək üçün uçucu turşuların tərkibini, şəkərin miqdarını, qaranlığı, ümumi və şəkərsiz ekstraktı, aktiv turşuluğunu (pH) və digər göstəriciləri müəyyən edilir. Bu göstəriciləri müəyyənləşdirmək üçün ümumiyyətlə şərabçılıqda mövcud tənzimləyici texnoloji normalara əsaslanan standartlara uyğun qəbul edilən metodlardan istifadə olunur. Təcrübələr əsasında ağ və qırmızı şərabların fiziki və kimyəvi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirilir. Hər şeydən əvvəl şərabdakı etil spirtinin miqdarı təyin olunur. Şərab növünü təyin etmək üçün kəmşirin süfrə və desert şərablarında etil spirti təyin olunur. Onun miqdarı, yüzdə həcmi göstərərək 100 ml nümunə üçün götürülmüş millilitr şərabla hesablanır. Kəmşirin şərablardakı etil alkoqolunun miqdarı, distillə zamanı əldə olunan distilatın sıxlığını təyin etməklə müəyyən edilə bilər. Etil spirti şərabın növünü də müəyyənləşdirir (3, s.24). Bir qayda olaraq, kəmşirin süfrə şərablarında etil alkoqolun miqdarı mövcud standartlara görə 9-14, desert şərablarında isə yüzdə 14-16 % təşkil edir. Fiziki-kimyəvi üsullarla təyin olunan şərab keyfiyyətinin göstəricilərindən biri də tərkibindəki titrlənə bilən turşuluqdur. Şərabların titrlənə bilən turşuluğu, tərkibindəki limon, alma, tartarik, süd və süksin turşularının tərkibi ilə müəyyən edilir (2,s.26).

Kəmşirin şərabların keyfiyyətinin digər bir göstəricisi şərabdakı uçucu turşuların miqdarıdır. Uçucu turşular şərabın keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir və məhsulda sirkə turşusu əmələ gətirir və şərab yararsız hala gəlir. Şərablarda uçucu turşuların miqdarı 1,2-1,75 q/dm^3-dən çox olmamalıdır. Şərablarda analiz olunan şərabın keyfiyyətinin digər bir göstəricisi onun dolğunluğunu əks etdirən şəkər tərkibidir. Kəmşirin şərablarda onun miqdarı birbaşa titrləmə metodu ilə aparılmaqla bu metod invertli şəkərin mis-2 oksidi (Felinq məhlulu) mis 1-oksidə çevrilməsi ilə reduksiyasına əsaslanır.Bir qayda olaraq, kəmşirin süfrə şərablarında 3-8% şəkər, desert şərablarında isə 5-12% şəkər var. Keyfiyyət göstəricilərindən biri də şərab ekstraktıdır. Bu göstərici şərabın tərkibindəki uçucu olmayan maddələrin cəmidir, bu da şərabın dadının və antioksidan xüsusiyyətlərinin dolğunluğunu təmin edir. Kəmşirin şərablarda orta miqdarda ekstraktı 22-30 q /dm^3 təşkil edir.

Şərabın orqanoleptik qiymətləndirilməsi onun keyfiyyəti və dadına görədir. Şərab dequstasiyası, keyfiyyətini qiymətləndirməyə imkan verən yeganə obyektiv qiymətləndirmə parametridir. Şərabın orqanoleptik qiymətləndirilməsi latın dilindən tərcümədə dad deməkdir dequstasiya yolu ilə həyata keçirilir. Əksər ölkələrdə şərab dequstasiyasını 10 ballıq sistemlə qiymətləndirirlər. Dequstasiya zamanı şəffaflıq, rəng, buket, dadı və şərabın tipikliyi kimi elementlər müəyyən edilir. Şərabın hər bir elementinin son qiyməti aşağıdakı kimidir: şəffaflıq - 0,5; rəng - 0,5; buket - 3.0; dad - 5,0; tipikliyi - 1.0

Məhsul keyfiyyətinin normativ göstəriciləri standartlarda və texniki şərtlərdə müəyyən edilir. Standartlar məhsul növünə, xammal, avadanlıq, texnoloji proseslər və rejimlər, idarəetmə metodları və ölçü alətləri üçün tələbləri tənzimləyir. Şərabların iki kateqoriyada satılmasına icazə verilir: standart və yüksək keyfiyyətli standart şərablar (5).

Keyfiyyət göstəriciləri rəng, ətir, dad, oynaqlıq, tipik və qatı maddələrin miqdarı, şəkər, turşu və digər parametrlərdir. Bütün bu göstəricilər üçün məhsulun növü müəyyənləşdirilir. Hərtərəfli keyfiyyət göstəricisi, keyfiyyət səviyyəsi və keyfiyyət göstəriciləri standartları kimi parametrlər şərab məhsullarının ekspert qiymətləndirməsində keyfiyyət göstəriciləri kimi istifadə edilə bilər. Hərtərəfli keyfiyyət göstəricisi fiziki-kimyəvi, kimyəvi və orqanoleptik göstəricilər daxil olmaqla hazır məhsulların keyfiyyətinin qiymətləndirilməsidir (4).

Şərab məhsullarının saxtalaşdırılması müəyyən edilərkən şərabların kimyəvi tərkibi keyfiyyət sertifikatı, komponentlərin nisbəti, anyon-kationların tərkibi, prolin miqdarı, gliserin, qlükonik turşu və metanol miqdarı əsasında müəyyən edilir. Ədəbiyyata görə, saxta şərablarda şəkər, alkoqol və ekstraktı artıran maddələr var. Süni şəkərin şəraba əlavə edilməsi betain, histroksimetilfurfural, saxaroza miqdarı və qlükoza ilə fruktozanın nisbəti ilə müəyyən edilə bilər. Son illərdə şərabların saxta olduğunu müəyyənləşdirmək üçün qaz xromatoqrafiyası, atom udma, infraqırmızı spektroskopiya, qaz xromatoqrafiyası-kütlə spektral analizi, spektral-lüminesans metodlardan geniş istifadə olunur.

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

Şərabın əsas göstəricilərinin qiymətləndirilməsi aşağıdakı qaydada aparılır.

Cədvəl 1. Şərabın əsas göstəricilərinin qiymətləndirilməsi

Şəffaflıq	Şərab kristal şəffafdır, parıltılı	0,5
	Şərab çox şəffafdır, parıltısı yoxdur	0,4
	Şərab təmzidir	0,3
	Şərab bulanıqdır	0,2
	Şərab çox bulanıqdır	0,1
Rəng	Tipinə və yaşına tam uyğundur	0,5
	Şərabın rəngində, tipinə və yaşına görə müəyyən uyğunsuzluq vardır	0,4
	Normal rəngdən xeyli kənardır	0,3
	Şərabın tipinə yaşına görə rəngi uyğun deyildir	0,2
	Tamamilə tipi rənginə uyğun deyildir	0,1
Buket	Şərabın tipinə və yaşına uyğun olduqca incə və inkişaf etmiş buket	0,3
	Yaxşı inkişaf etmiş buket	2,5
	Lakin bir qədər adi zəif inkişaf etmiş buket, halbuki şərabın tipinə uyğundur	2,25
	Natamam təmiz buket	2,0
	Şərabın tipinə uyun olmayan buket	1,5
	Kənar ətirli buket	1,0
Dad	Olduqca ahəngdar incə dadı, şərabın tipinə və yaşına tam uyğundur	5,0
	Dadı ahəngdar, şərab tipi və yaşına uyğundur	4,0
	Kifayət qədər dadı ahəngdardır, ancaq şərabın tipinə az uyğundur	3,5
	Qeyri-ahəngdar və kobud dad	3,0
	Adi dadı olub kənar dadı var	2,5
	Kənar dadı olan şərab	2,0
	Xarab dadı olan şərab	1,5
Tipiklik	**Sakit şərablar üçün:** Tipinə tam uyğun; Tipindən bir qədər kənar; Tipik olmayan şərab; Tamamilə xaraktersiz olan şərab	1,0 0,75 0,5 0,25
	Oynaq şərablar üçün qədəhdə güclü uzun müddət köpüklənmə və CO2 və xırda qovurcuqlarının uzun müddət istensiz ixracı Davamsız köpüklənmədə xırda qovurcuqların ixracı iri qovurcuqların orta ixracı; İri qovurcuqlar və zəif ixracı; Tez itən qovurcuqlar	1,0 0,8 0,6 0,4 0,2

Mənbə: http://www.comodity.ru/vinebrandy/grapewine/4.html məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır**.**

Ədəbiyyat

1. Fətəliyev H. (2015). İçkilərin ekspertizası, Bakı, 440 səh.
2. Валуйко Г.Г. (1978). Виноградные вина. М.: Пишевая промышеленностъ, с.253.
3. Гержикова В.Г. (2002). Методы технохимического контроля в виноделии. Симферополъ, Таврида, 260.
4. https://eniw.ru/metody-ocenki-kachestva-vina.htm.
5. http://www.comodity.ru/vinebrandy/grapewine/4.html.

TEXNİKA ELMLƏRİ BÖLMƏSİ

TECHNICAL SCIENCES SECTION

Vəfa Tofiq qızı Balakişiyeva
Mingəçevir Dövlət Universiteti
müəllim
vbalakiiyeva@bk.ru

MÜASİR DÖVRDƏ DİL SƏNAYESİNDƏ İKT-NİN TƏTBİQİNİN PERSPEKTİVLƏRİ

Açar sözlər: *dil sənayesi, biliklər iqtisadiyyatı, linqvistik kommunikasiya, linqvistik texnologiyalar, maşın tərcüməsi, tərcümə bazarı, xarici dilin tədrisi, transmilli şirkətlərə giriş, güclü iqtisadiyyat, smartfonların və mobil qurğular, dil sənayesinin inkişafı, qlobal internet şəbəkələrin yeniliyi*

In the language industry in the modern age perspectives of ict implementation

Summary

English is of particular importance in both the education and the translation segments of the language industry. High demand for English as the language of international communication plays a crucial role in shaping supply and demand in the language industry. Studies show that investments in learning this language in non-English-speaking countries have a significant impact on the development of the national economy and human capital.

Key words: *language industry, knowledge economy, linguistic communication, linguistic technologies, machine translation, translation market, foreign language teaching, access to transnational companies, strong economy, smartphones and mobile devices, development of language industry, innovation of global internet networks*

Bütün sahələrdə olduğu kimi, dil sənayesində də İKT geniş tətbiq edilir. Bu gün dünyada İKT-nin xüsusi sahəsi olan kompüter linqvistikası müvafiq elmi-tədqiqat mərkəzlərinin əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biridir. Bu sahədə intensiv elmi tədqiqat fəaliyyətini stimullaşdıran əsas faktor məhz kompüter linqvistikasının biznes perspektivləridir. Kompüter linqvistikasının əsas məhsulları olan maşın tərcümə sistemlərinə dil xidmətləri bazarında böyük tələbat vardır. Hətta dil xidmətləri üzrə ixtisaslaşan dünyanın bir sıra transmilli şirkətləri müvafiq proqram təminatlarının istehsalı və tətbiqi ilə məşğul olurlar. Bütövlükdə, kompüter linqvistikası dil sənayesinin tərkib hissəsi kimi güclü iqtisadi potensiala malikdir. Rəsmi statistikaya görə, dünya üzrə İnternet istifadəçilərinin sayı artıq 3,7 milyard nəfəri keçib .

Telekommunikasiya infrastrukturunun getdikcə genişlənməsi, smartfonların və digər mobil qurğuların yayılması İnternet istifadəçilərinin sürətlə artmasını stimullaşdırır ki, bu da öz növbəsində, maşın tərcüməsinə olan tələbatın artmasına gətirib çıxarır. Hazırda dil sənayesinin ən gəlirli və ən sürətlə inkişaf edən seqmenti tərcümə xidmətləridir. Tədqiqatlar göstərir ki, tərcümə xidmətlərinin çoxu kiçik firmalar və frilanserlər tərəfindən həyata keçirilir. Tərcümə xidmətlərinin yazılı tərcümə, şifahi tərcümə, maşın tərcüməsi, lokallaşdırma, dublyajvə s. kimi növləri mövcuddur. Bu xidmətlərin bir çoxu qabaqcıl linqvistik texnologiyalar və proqram təminatları vasitəsi ilə dəstəklənir.

Dünyada İnternet istifadəçilərinin əksəriyyəti qlobal şəbəkədə mətnləri yalnız öz doğma dillərində oxuyub anlaya bilirlər. Bu da dünyanın müxtəlif regionlarında dil baryerinin aradan qaldırılması üçün effektli texnoloji imkanların yaradılması işini stimullaşdırır. Microsoft Bing Translator və Google Translate kimi ödənişsiz tərcümə proqramlarının olması və əlyetərliliyi, rəqabət mühitini formalaşdırır, daha keyfiyyətli kommersiya xarakterli proqramların işlənilməsini

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

stimullaşdırır. Bu sahədə əsas problem tərcümə keyfiyyətinin effektli qiymətləndirmə mexanizmlərinin olmamasıdır.

Bütövlükdə, maşın tərcüməsinin əsas üstünlükləri kimi aşağıdakıları göstərmək olar

– maşın tərcüməsi daha sürətli, asan və qənaətcildir;

– müasir tərcümə texnologiyaları mətnləri minimal səhvlərlə çevirməyə imkan verir;

– proqnozlara görə, SaaS (proqram təminatı xidmət kimi) bulud xidmətlərindən istifadə maşın tərcüməsinə tələbatın artmasına, müvafiq bazarın inkişafına ciddi təkan verəcək;

– Geniş zolaqlı İnternetin və smartfonların geniş yayılması da maşın tərcüməsinin bazar perspektivlərini artırır;

– Microsoft Bing Translator və Google Translate kimi pulsuz maşın tərcümə xidmətləri müvafiq kommersiya şirkətləri üçün ciddi rəqabət mühiti yaradır.

Şirkətlər tərəfindən kontentin müxtəlif dillərə tərcümə edilməsinə olan tələbat müştərilər üçün istifadə təlimatlarının hazırlanması, marketinq və kommersiya kataloqlarının tərtib edilməsi, malların təqdimatı üçün press-relizlərin hazırlanması və veb-kontentin yaradılması zərurətindən irəli gəlir. Hazırda maşın tərcüməsinin əsas tətbiq sahələri bunlardır: hərbi sənaye, avtomobil sənayesi, elektronika, İKT və tibb. Maşın tərcüməsində hərbi sənaye sahəsinin payı daha çoxdur – təxminən 33%-dir .

Bu daha çox hərbi sənayedə böyük həcmli kontentin dəqiq və sürətli tərcümə edilməsinə olan tələbatdan irəli gəlir. Dil sənayesinin vacib istiqamətlərindən biri də maşın tərcüməsi üçün yaddaş bazasının, terminoloji bazanın yaradılması, kontentin intellektual analizinin aparılması, mətnlərin tanınması və s. kimi işlərdir. Hazırda belə bir tendensiya müşahidə olunur ki, dünyanın aparıcı tərcümə şirkətləri tədricən linqvistik texnologiyalar istehsalçıları ilə əməkdaşlıq əlaqələri qurmağa başlayırlar. Bu münasibətlər həm ənənəvi lisenziyalaşdırma modeli, həm də hazırda yüksək tələbat olan SaaS bulud xidməti platforması əsasında qurulur

İnternet texnologiyalarının inkişafı ona gətirib çıxarıb ki, bütün şirkətlərin İnternetdə nümayəndəliyi mövcuddur. Genişzolaqlı İnternetin dünyanın bütün nöqtələrində əlyetərli olması tərcümə işlərinə tələbatı daha da artırmışdır. Ona görə də son vaxtlar böyük istifadəçi kütləsinin informasiya ilə birgə işləməsinə imkan verən bulud texnologiyalarının keyfiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə artmış və qiymətləri ucuzlaşmışdır. Dünyanın aparıcı tərcümə şirkətləri onların xidmətlərinə tələbi artırmaq məqsədi ilə öz biznes proseslərini optimallaşdırırlar: vasitəçiləri aradan götürürlər və zəncirin son həlqəsini tərcümə üzərində birgə işləmək üçün bulud infrastrukturunun köməyi ilə birləşdirirlər. Bu infrastruktur ən yeni tərcümə servislərini (öyrədici maşın tərcüməçisi, lüğətlər və korporativ qlossarilər, mətn redaktoru və s.) təqdim edir. Son vaxtlar lokallaşdırma xidmətləri sferasında da İKT-nin effektiv tətbiqi həyata keçirilir: bir çox şirkətlər linqvistik aktivlərin – korporativ qlossarilərin, stayl-qaydların, tərcümə yaddaşı bazalarının, maşın tərcüməsi texnologiyalarının mərkəzləşdirilmiş qaydada idarə edilməsi haqqında düşünürlər. Çünki bu halda vaxta qənaət etmək və məhsuldarlığı artırmaq mümkündür. Xarici dillərin tədrisində də İKT-nin imkanlarından geniş istifadə edilməkdədir. Məsələn, hazırda ingilis dilinin tədrisi üzrə dünya bazarının həcmi 60 milyard dollar həcmində qiymətləndirilir. Burada onlayn tədrisin payı 2% təşkil edir. Lakin onlayn seqmentin illik artım həcmi 30%-ə bərabərdir. Bu da yaxın gələcəkdə onlayn tədrisin ənənəvi təhsillə ciddi rəqabət apara biləcəyindən xəbər verir

Müvafiq onlayn təhsilin bu cür inkişaf dinamikasını stimullaşdıran əsas səbəb maliyyə xərclərinə qənaət edilməsidir. Belə ki, ingilis dilini öyrənmək istəyənlər daha çox ABŞ, Kanada və Böyük Britaniya kimi ingilisdilli ölkələrin tədris xidmətlərindən istifadə etməyə üstünlük verirlər. Öncə qeyd etdiyimiz kimi, xaricdə müvafiq tədris xərclərinin yarıdan çoxu – 61%-i nəqliyyat və otel xidmətlərinə sərf olunur. Ona görə də onlayn tədris xidmətlərindən istifadə çox əlverişlidir

Araşdırma və təhlillər göstərir ki, sürətlə qloballaşan müasir dünyada dil sənayesinin spesifik iqtisadi fəaliyyət sahəsi kimi rolu və əhəmiyyəti artmaqdadır. Maraqlıdır ki, müvafiq elmi yanaşmalarda, adətən, qloballaşmanın əsas təkanverici qüvvəsi kimi İKT-nin sürətli inkişafı göstərilir. Burada dil faktoru, demək olar ki, nəzərə alınmır. Əslində isə, İKT qlobal informasiya və kommunikasiya mühiti üçün daha çox texnoloji infrastruktur yaradır. Əgər insanlar dil baryerinə

görə ünsiyyət qura bilməsələr, informasiyadan, məqalədən, kitabdan istifadə edə bilməsələr, əcnəbi filmləri seyr edə bilməsələr İnternetin, mobil telefonların və s. texnoloji vasitələrin yaratdığı kommunikasiya mühitinin əhəmiyyəti olmazdı. Bu baxımdan, hesab etmək olar ki, informasiya və kommunikasiya mühitinin formalaşmasında dil faktoru həlledici əhəmiyyətə malikdir. Doğrudur, indiyə kimi iqtisadiyyatda kommunikasiyaların rolu kifayət qədər araşdırılıb, lakin kommunikasiyanın effektivliyinin dil faktorundan asılı olduğuna o qədər də diqqət yetirilməyib. Qlobal informasiya və kommunikasiya mühitinin formalaşması isə elm, təhsil, ticarət, turizm, KİV və s. fəaliyyət sahələri üçün yeni perspektivlər vəd edir. Dil sənayesinin inkişafını stimullaşdıran əsas amillərdən biri budur. Bu onu göstərir ki, dil həm də mühüm iqtisadi inkişaf faktorudur. Bir sıra iqtisadi fəaliyyət sahələrində uğur qazanmağın əsas vasitələrindən biri də dil imkanlarından səmərəli istifadə etmək bacarığıdır.

Lakin iqtisadiyyatda dil faktorunun roluna elmi tədqiqatlarda indiyə o qədər də əhəmiyyət verilməyib. Dil xidmətlərinə olan yüksək tələbat həm də linqvistik informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafını stimullaşdırır. Bunun nəticəsidir ki, hazırda maşın tərcüməsi, terminoloji informasiya sistemləri, xarici dil sahəsində öyrədici kompüter proqramları, dil sənayesinə xidmət edən bulud texnologiyaları sahəsində güclü rəqabət müşahidə olunur. Eyni zamanda, ənənəvi dil xidmətləri sektoru ilə texnoloji dil xidmətləri sektoru arasında da rəqabət artmaqdadır. Statistik analizlər göstərir ki, bu sahədə baş verən tendensiyalar ikincilərin xeyrinədir. Burada paradoksal hal ondan ibarətdir ki, mobil sinxron tərcümə texnologiyalarının meydana gəlməsi və tədricən təkmilləşdirilməsi insanların xarici dil öyrənmək üçün motivasiyasını zəiflədir. Dil sənayesi spesifik intellektual fəaliyyət sahəsi kimi çıxış edir. Burada insan kapitalı və linqvistik informasiya texnologiyaları ən vacib resurlar hesab olunur. Beləliklə, dil sənayesi öz mahiyyətinə görə biliklər iqtisadiyyatının xarakterinə uyğun gəlir. Lakin biliklər iqtisadiyyatının strukturu ilə bağlı elmi təsnifatlarda dil sənayesinə yer ayrılmır. Dil sənayesinin istər təhsil, istərsə də tərcümə seqmentlərində ingilis dili xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Beynəlxalq ünsiyyət dili kimi ingilis dilinə olan yüksək tələbat dil sənayesində tələb və təklifin formalaşmasında həlledici rol oynayır.

Tədqiqatlar göstərir ki, ingilisdilli olmayan ölkələrdə bu dilin öyrənilməsinə qoyulan investisiyalar milli iqtisadiyyatın və insan kapitalının inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir. Azərbaycanda da dil sənayesinin inkişafı üçün böyük potensial mövcuddur. Ölkədə biliklər iqtisadiyyatı prioritet istiqamətlərdən biri kimi qəbul olunmuş və bu sahənin inkişafı üçün dövlət tərəfindən zəruri konseptual sənədlər qəbul edilmişdir. Dil sənayesinin də biliklər iqtisadiyyatının bir seqmenti kimi inkişafı üçün ölkədə zəruri siyasi, iqtisadi və hüquqi şərait mövcuddur. Bu sahənin inkişafını stimullaşdıran bazar şərtləri də kifayət qədər yüksək səviyyədədir.

Ölkədə dil xidmətləri göstərən müxtəlif iqtisadi subyektlər fəaliyyət göstərir. Bu sahə üzrə kadr hazırlığının vəziyyəti də qənaətbəxşdir. Lakin ölkədə dil sənayesini məqsədyönlü şəkildə inkişaf etdirmək üçün kompleks elmi-praktiki tədqiqatların həyata keçirilməsi, mövcud problemlərin, müvafiq hüquqi və iqtisadi situasiyanın dərindən öyrənilməsi, bu sahənin inkişafı üçün konseptual baxışların formalaşdırılması, hüquqi, iqtisadi, təşkilati, kadr hazırlığı və s. sahələri əhatə edən müvafiq ekosistemin formalaşdırılması vacibdir.

Beləliklə, Heydər Əliyevin xarici dil siyasətinin əsas prinsipləri praktiklik uzaqgörənlik, dillərə münasibətdə obyektivlik, dəqiqlik və s. ilə bağlıdır. Sözügedən siyasətin istiqamətləri isə dil siyasətinə və digər dillərə münasibətdə meydana çıxır.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Azərbaycan xalqının ümumilli lideri Heydər Əliyevin işləyib həyata keçirdiyi dil siyəsəti, bir tərəfdən, Azərbaycan dili ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən yeni vəziyyət və şərait nəzərə alınmaqla xarici dillərin tədrisi və öyrənilməsi məsəllərini gündəmə gətirmiş və yeni perspektivlər müəyyənləşdirilmişdir.

İKT-nin İqtisadiyyatda rolu

İqtisadi inkişafda İKT-nın rolunun artırılmasında əsas istiqamətlərdən biri də korporativ informasiya sistemlərinin yaradılması və onlardan istifadənin genişləndirilməsidir. Bu istiqamətdə daha yüksək nəticələrin əldə olunması ölkədə informasiya sistemlərinin tətbiqinin genişləndirilməsini tələb edir.

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

Hazırda demək olar ki, dünyanın əksər ölkələrində informasiya texnologiyaları və sistemləri iqtisadiyyatın idarəetmə, maliyyə və bank işlərində daha çox istifadə olunur. Sənaye məhsullarının istehsalında da İT-dən istifadə günü-gündən artmaqdadır. Yalnız aqrar sahədə İT-nin tətbiqi elə də yüksək səviyyədə deyil.

Amma son illərdə bəzi kənd təsərrüfatı məhsullarının, o cümlədən fasiləsiz olaraq tərəvəz bitkilərinin yeni üsullarla istehsalında, istehsal olunmuş məhsulların saxlanması və qablaşdırılmasında, yeni toxum və becərmə texnologiyalarının işlənib hazırlanmasında informasiya texnologiyalarının imkanlarından istifadə olunur.

İKT-nin iqtisadiyyatda tətbiqi hər bir yeni məsələdə olduğu kimi, özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. İlk baxışdan yeni texnologiyaların tətbiqi səmərəli, gəlir gətirən və ümumilikdə yüksək artım tempini təmin edən hesab edilə bilər.

Müasir dövrdə İT-nın və informasiya sistemlərinin tətbiqi və onların inkişafına yeni investisiyaların cəlb edilməsi bir çox problemlərlə əlaqədardır.

Belə ki, hazırda dünya ölkələri ildə informasiya texnologiyalarına 1 trilyon dollardan yuxarı vəsait xərcləyir.

Məhz buna görə də bütün ölkələr üçün, ümumilikdə dünya iqtisadiyyatı üçün bu xərclərin hansı dərəcədə effektiv olması xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Qeyd edək ki, bu, coğrafi mövqeyi və inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq bütün dövlətlər üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. İnformasiya texnologiyalarına investisiya qoyuluşlarının effektivliyinin və onların iqtisadi inkişafda xüsusi əhəmiyyəti olan informasiya sistemlərinin inkişafında rolunun qiymətləndirilməsi məqsədilə hazırda müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bu yanaşmalardan biri ölkənin, regionun və ya ayrılıqda götürülmüş müəssisənin mövcud vəziyyətinin nəzərə alınması ilə ayrı-ayrı göstəricilərə və aspektlərə görə qiymətləndirilməsi üsullarıdır.

Bu üsuldan istifadə informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə əldə olunacaq gəlirlərin təqribi də olsa əvvəlcədən müəyyən olunması mümkündür. İT-nin iqtisadiyyata tətbiqinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi yalnız ilkin mərhələdə və prosesin müəyyən mərhələsində deyil, ümumilikdə hər bir mərhələdə aparılması daha məqsədəuyğundur. Məhz üsulların belə tətbiq forması sürətlə dəyişən, yeniləşən İT-nin düzgün istifadəsinə imkan verər. Dünya ölkələrinin inkişafında İKT-nin rolunun əhəmiyyəti ildən-ilə dəyişir. Bunu İKT-nın tətbiq istiqamətlərinin dəyişməsi və yeniləşməsində də görmək olar. ABŞ-da İKT-nin geniş tətbiq sahəsi hərbi sahə olmuşdur. Lakin illər keçdikcə mülki sahədə İKT-nin tətbiqi və onun inkişaf etdirilməsi üçün büdcə xərcləri artırılıb və ümumi iqtisadi inkişafda yüksək nəticələrin əldə olunmasının təməli qoyulub.

2008-ci ildə aparılan araşdırmalara görə, 1998-2007-ci illərdə ABŞ-da İT-nin inkişafına çəkilən ümumi büdcə xərcləri 39 mlrd. dollardan 65 mlrd. dollara qədər artırılıb. Lakin mülki sahədə İKT-nin inkişafına büdcə ayırmaları ilə hərbi sahəyə büdcə ayırmaları 1998-2000-ci illərdə eyni olsa da, sonrakı 2001-2007-ci illərdə mülki sahəyə ayrılan xərclər hərbi sahədən çox olub.

Büdcə xərclərinin bölgüsünün bu cür dəyişməsi mütəxəssislər tərəfindən ölkədə iqtisadi inkişafın İKT-dən asılılığının artması və müasir tələbatda bu sahənin aparıcı rolunun yüksəlməsi ilə izah edilir. Ümumilikdə dünya İT bazarında İT xidmətləri daha çox üstünlüyə malikdir. İndi ölkədə İKT-nin inkişaf səviyyəsi əslində həmin ölkədə İT xidmətlərinin inkişaf səviyyəsi ilə müəyyən olunur. İnkişaf etmiş Yaponiya, Cənubi Koreya, Sinqapur kimi dövlətlərlə yanaşı, son illərdə Çin, Hindistan, bir çox ərəb ölkələri və digərlərində də İKT-nin inkişaf tempi yüksəkdir.

Bunun nəticəsində XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq yeni texnologiyaların tətbiqi, avadanlıqların istehsalı, güclü proqram vasitələri və məhsullarının istehsalında müvəffəqiyyət əldə olunub. Bunun nəticəsi olaraq son illərdə Asiya ölkələri proqram təminatı sahəsində ABŞ və Qərbi Avropa ölkələri ilə güclü rəqabət aparır. Həmin ölkələrdə İKT sahəsində çalışan mütəxəssislərin və ixtisaslı kadrların sayı durmadan artır. Son illərdə Şərqi Avropa ölkələrində, eləcə də MDB məkanında olan ölkələrdə də informasiya texnologiyalarının avadanlıqlar istehsalı və proqram təminatı məhsullarının istehsalına xüsusi diqqət verilir.

Bütün sahələrdə İKT-nin geniş tətbiq edilməsinə və informasiya xidmətlərinin müasir tələblərə uyğun qurulmasına diqqət artırılır. İnkişaf etmiş dünya ölkələrinin təcrübələrindən yararlanaraq

informasiya cəmiyyətinin tələbatlarının yerinə yetirilməsi, elektron dövlət və hökumət, elektron idarəetmə, elektron ticarət, təhsil və digər sahələrin ən müasir tələblərə uyğunlaşdırılması üçün qərarlar qəbul edilir, yeni sistem və fəaliyyət istiqamətləri müəyyənləşdirilir. İKT-nin tətbiqi müasir dünyanın inkişafında material faktorların rolunu dəyişir. Əgər ənənəvi cəmiyyətdə başlıca mövqe material dəyərlilərin istehsalı və bölüşdürülməsi, eləcə də bu proseslərlə əlaqədar münasibətlər idisə, yeni cəmiyyətdə birinci yerə informasiyanın yığılması emalı və ötürülməsi çıxır. Beləliklə, iqtisadi proseslərin material dəyərlilərə yönəlmiş istiqaməti, informasiyalaşmış inkişaf istiqamətinə yönəlir. Müasir dövrdə İKT-nin tətbiqi hər bir müəssisə rəhbərinin qarşısında vəsaitlərin istehsalın artırılmasına və ya informasiya sistemlərinin yaradılmasına qoyulması problemini meydana çıxarır. Çünki bu gün istənilən müəssisə bazarda öz yerini saxlamaq üçün effektiv işləyən informasiya sisteminə malik olmalıdır. Məhz İKT-nin tətbiqi ilə yaradılmış effektiv informasiya sistemləri müəssisə daxilində avtomatlaşdırılmış sistemlərlə idarəetmə və istehsalı təşkil etməklə, həm də xarici informasiya resurslarına yol açır. Hazırda hər bir müəssisə üçün məhsul bazarı, rəqiblərinin maliyyə vəziyyəti, dünya bazarı göstəricilərinin dinamikası haqqında məlumatlara malik olmadan mövcud təsərrüfat məsələlərini həll etmək mümkün deyil. Azərbaycanda da bu istiqamətdə olduqca əhəmiyyətli işlər görülüb və görülməkdədir. Ölkədə "elektron hökumət" quruculuğu sürətlə inkişaf etdirilir. Hər bir dövlət orqanı özünün elektron xidmətlərinin sayını və növlərini günü-gündən artırmaqdadır.

Ədəbiyyat

1. İnternet World Stats, http://www.internet worldstats.com/stats.htm
2. Grand View Research, Machine Translation Market Size & Share, MT Industry Report,2022,http://www.grandviewresearch.com/industry-analysis/machine-translation-market
3. Rao M.N. Cloud Computing, PHI Learning Pvt. Ltd., 2015, 204 p
4. DOCEBO, E-learning Market Trends And Forecast 2017-2021, 50 p
5. 5.TEFL Courses in the United States, https://www.gooverseas.com/tefl-courses/united-statesamerica
6. Teach English in Canada, https://www.gooverseas.com/teach-abroad/canada

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

Ülfət Nizami oğlu Şahbazov
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
magistrant
ulfet-97@mail.ru

DƏMİR-BETONDAN İNŞA EDİLMİŞ BİNALARIN ZƏLZƏLƏYƏ DAVAMLILIQ BAXIMINDAN GÜCLƏNDİRMƏSİ

Açar sözlər: *gücləndirilmə, dəmir-beton, yükgötürmə qabiliyyəti, zəlzələ pərdələri*

Reinforcement of reinforced concrete buildings in terms of earthquake resistance

Summary

In this article the earthquake resistance and strenghts of reinforcement concrete structures against earthquake has been researched. It has been proved that, the loads that are coming from the structure are prevented by the earthquake diaphragms with reverse loading method. Additionally, It has been reseaeched to find out that which principals has to be considered while strengthining of structures.
Key words: *reinforcement, reinforced concrete, the ability to carry loads, earthquake diaphragms*

Giriş

Mövcud dəmir-beton konstruksiyadan inşa olunmuş müxtəlif təyinatlı binalar zəlzələ, temperatur, istismar və aqressiv təsirlərə məruz qalır. Müşahidələrinin və eksperimental tədqiqatların nəticələri göstərir ki, zəlzələ, temperatur, istismar və aqressiv təsirlər konstruksiya materiallarının (armaturların və betonun) mexaniki xüsusiyyətlərinin və yükgötürmə qabiliyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirməsinə səbəb olur. Binaların hamısını dağıtmaq və yenidən tikmək mümkün olmadığından təcili bir həll yolu tapılmalıdır. Bu vəziyyətdə mövcud dəmir-beton konstruksiyadan inşa olunmuş müxtəlif təyinatlı binaların daşıyıcı sisteminin zəlzələyə davamlılıq baxımından gücləndirlməsi ön plana çıxır. Gücləndirilmə konstruksiyanın yükgötürmə qabiliyyətini artırmaq üçün edilən bir tədbirdir. Əsas məqsədi, mümkün olan ən güclü zəlzələ zamanı konstruksiyanın zəlzələdə dağılmaması və insan itkisinin olmamasıdır.

Həll etmək üçün bir metod üzərində dayanaq. Qəbul eləyək ki, mövcud bir binaya yeni pərdələr əlavə edəciyik. Mövcud bina yükünün bir hissəsi yeni zəlzələ pərdələrinə köçürülə bilərmi? Köçürülə bilsə, köhnə binanın sütunlarında əhəmiyyətli dərəcədə şaquli yük azalacaq və pərdələr binanın şaquli yükünün bir hissəsini daşıyacaqdır.

Mövcud bina yükünün bir hissəsinin yeni pərdələrə köçürülməsinin mümkün olub-olmadığı sualına cavab tapmaq üçün üç mərtəbəli bir bina sınaqdan keçirildi. Binada heç bir iş görülmədən mövcud bina sütunun kənarında armaturun üzərinin açılması üçün bir boşluq açıldı Şəkil 1 (a). Boyuna armaturun üzəri təmizləndikdən sonra a defartmasıya ölçən yapışdırıldı və əzilməyə qarşı qorunacaq bir hala gətirildi Şəkil 1 (b). İlk məlumat qeydləri aparıldıqdan sonra, pərdənin tikiləcəyi yerdəki divar (sütuna bitişik) söküldü və köhnə sütundakı yük dəyişmə dəyərləri qeyd edildi. Bunun ardınca sütunun ətrafındakı rigel və döşəməyə bir domkrat vasitəsi ilə aşağıdan yuxarıya doğru əks yük tətbiq olundu və dirəklər verildi. Şəkil 1 (c), (d).

(a) (b) (c) (d)

Şəkil-1. Binada görülən işlər.

Alt mərtəbəyə verilmiş dirəklərdən sonra yuxarı mərtəbəyə əks yük tətbiq olundu və dirəklər eyni şəkildə verildi. Bunun ardınca təməldən başlayaraq tikiləcək pərdələrin armaturları yerləşdirildi və qəliblər hazırlandı və beton töküldü. Beton öz möhkəmliyini aldıqdan sonra əvvəlcə yuxarı, sonra alt mərtəbədəki dirəklər götürüldü və deformasiya ölçənin məlumatları hər mərhələdə oxundu və qeyd edildi. (Şəkil 2).

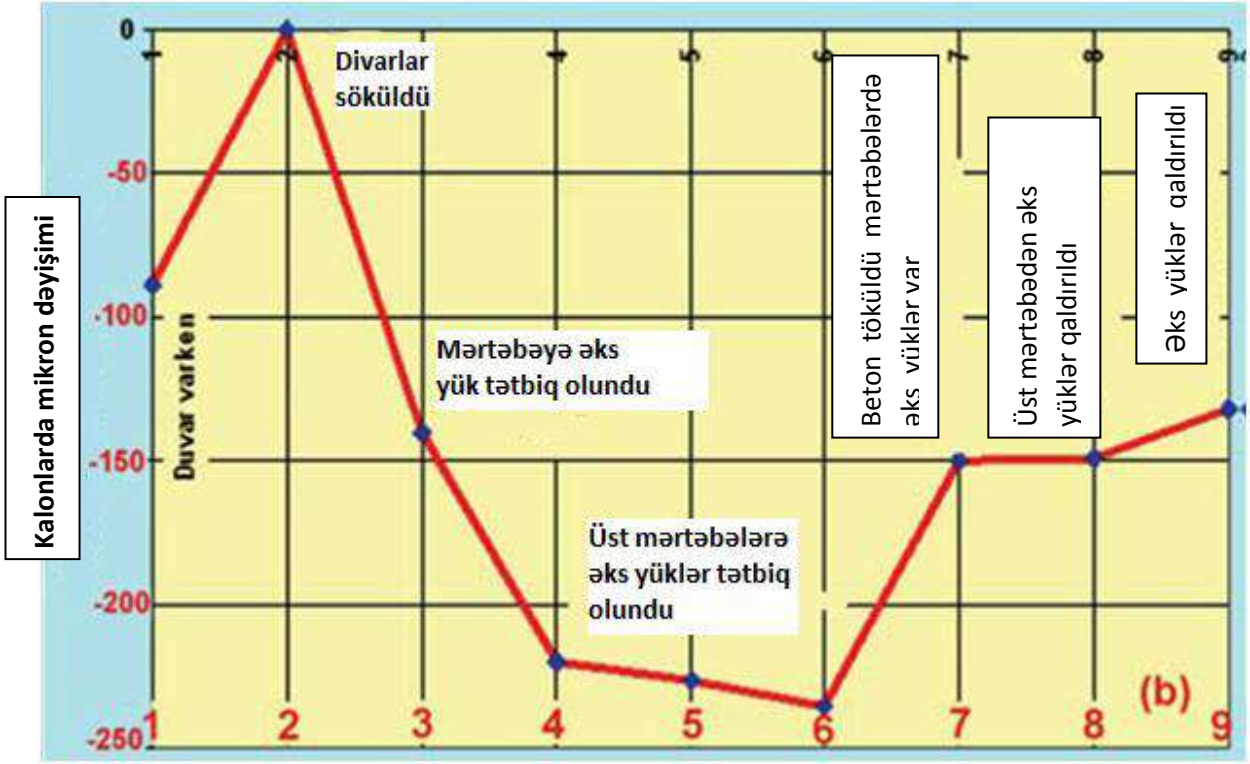

Şəkil-2. Kalondakı deformasiya dəyişməsi qrafiki.

Əldə edilən məlumatlardan qrafik hazırlandı. Şəkil 2-dən göründüyü kimi divarlar söküldüyündə sütundakı təzyiq yükü artdı və boyuna armaturun uzunluqlu "85 mikron" qısalmışdır. Bu nəticələr divarların şaquli yük daşıdığını göstərir. Bina ilk olaraq tikildikdə, divarlar tikildikdən sonra suvaqın vurulması və döşəmələrin örtülməsi nəzərə alınarsa divarların tikilməsindən sonra əlavə olunan yüklərin divarlar tərəfindən qəbul edilməsi normal bir nəticədir. Şəkil 2-dən göründüyü kimi, domkrat ilə yuxarıya doğru yük tətbiq edildiyində (əks yük tətbiq olunduqda) sütuna gələn yük dirəklərə köçürülür və sütunun boyuna armaturunda təxminən “220 mikron” uzanma omuşdur. Pərdələr betonlandıqdan sonra mövcud kalona əlavə yük gəldi və uzanma miqdarı azaldı (150 mikron). Bütün dirəklər çıxarıldıqdan sonra "130 mikron" uzanma sütunda sabit qaldı. Bu nəticələrdən, köhnə sütun yükünün əhəmiyyətli bir hissəsinin yeni inşa edilmiş perdələrə köçürüldüyü başa düşülür. Zəlzələyə qarşı binanın təhlükəsizliyini təmin etmək üçün köhnə mövcud binanın sütun yükünü yeni pərdələrə köçürə bilmək çox vacib və xoş haldır.

Əks yükün tətbiqi nəticəsində yükü yeni pərdələrə ötürmə qabiliyyətindən çox məqsədli faydalar əldə edilə bilər. Zədələnmiş binaların əks yük verib və yeni rigel və pərdələrin tikilməsi ilə lazımi təhlükəsizlik təmin edilə biləcəyi qənaətinə gəlinir. Bundan əlavə, yeni pərdələrin binanın şaquli yüknü daşıması binanın zəlzələ zamanı daha güclü davranmasına səbəb olur. Başqa sözlə, yeni hazırlanmış pərdələrin binaya daha yaxşı inteqrasiya olunduğu deməkdir.

Yeni pərdələrin mövcud bünövrələrlə birlikdə işləməsi rasional bir yanaşma deyil. Mövcud bina təməllərinə zərər vermədən yeni təməllər hazırlanmalıdır. Çünki həm yeni pərdələrin öz çəkisi, həm də zəlzələ zamanı gələcək təsirlər çox yüksəkdir. Mövcud təməllərin betonu, armaturu və təməllər arası bağlantıların zəyiflədiyini nəzərə alaraq, mövcud təmələlin sahəsini böyüdərək gücləndirmək rasional bir yanaşma deyil. Çünki möhkəmliyini və xüsusiyyətlərini itirmiş köhnə betonla yeni betonun birlikdə işləməsi və hər iki betonun bir-birinə birləşib monolit kimi davranması gözlənilə bilməz. Bu səbəbdən köhnə təməllərə əlavələr edilərsə gücləndirildikdın sonra təməllər etibarlı olmayacaq və binanı burulma effektinə qarşı tarazlaşdırmaq mümkün deyil. Bu səbəbdən köhnə təməllər gücləndirildikdən sonra təməllər etibarlı olmayacağı kimi binanını burulma effektinə qarşı müqavimət göstərməsi mümkün deyil.

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2021/2/2

Mövcud dəmir-beton konstruksiyadan inşa olunmuş müxtəlif təyinatlı binaların gücləndirilməsi zamanı aşağidakı prinsiplərə əməl olunmalıdır. Bu gücləndirmə prinsipləri zəlzələyə davamlı konstruksiyaların layihələndirilməsi prinsipləri ilə birbaşa əlaqələndirilir.

1. Binanın yükü azaldılmalıdır.
2. Dəmir-beton konstruksiya əlavə yeni elementlər əlavə edilməlidir.
3. Dəmir-beton binanın yükgötürmə qabiliyyəti artırılmalıdır.
4. Dəmir-beton binanın dinamiki xüsusiyyətləri yaxşılaşdırılmalıdır.
5. Dəmir-beton binanın burulma təsiri azaldılmalıdır.

Nəticə

Aparılmış eksperimental tədqiqatların təhlili nəticəsində məlum oldu ki, konstruksiyaya əks yük tətbiq olunduqdan sonra əlavə edilən zəlzələ pərdələri konstruksiyadan düşən yekləri qəbul eləyir. Konstruksiyanın kütləsi azaldığından zəlzələ zamanı üfiqi yüklərdə azalmış olur. Sadalanan prinsiplərə əməl olunmaqla mövcud dəmir-beton konstruksiyadan inşa olunmuş müxtəlif təyinatlı binalara zəlzələ pərdələri əlavə eməklə zəlzələyəyə davamlıq baxımdan gücləndirə bilərik.

Ədəbiyyat

1. Alemdar A.S., Mevcut Betonarme Yapıların Deprem Güvenliklerinin Belirlenmesi Yapı Sistemlerinin Karşılaştırılması, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 1996,
2. Kaplan Seyit Ali. Çıkmalı Binaların Depreme Karşı Güvensizliği ve Mevzuatta Düzeltilmesi Gereken Hususlar, Mevcut Yapıların Deprem Yüklerine Karşı Güçlendirilmesi ve Çıkmalı Yapılardaki Sorunlar Sempozyumu. Editör ve Koordinatör Seyit Ali Kaplan: İstanbul Üniversitesi, Avcılar Belediyesi, İMO İstanbul Şubesi işbirliği, Avcılar Belediyesi Barış Manço Kültür Merkezi, 5 Temmuz 2001.
3. Bayülke N., Depremler ve Depreme Dayanıklı Betonarme Yapılar, Teknik Yayınevi, Ankara, 1989.
4. Kaplan Seyit Ali, Binaların Depreme Karşı Güçlendirilmesinde Yasal Engeller ve Öneriler, Türkiye Mühendislik Haberleri Dergisi. Yıl: 54/2009-6, Sayı 458.
5. Kaplan Seyit Ali, Depremin Yıkamadığı Yapılar, Türkiye Mühendislik Haberleri Dergisi. Yıl: 54/2009-1 Sayı 453.
6. Bayülke N., Depremlerde Hasar Gören Yapıların Onarım ve Güçlendirilmesi, İzmir İMO, İzmir, 1999.
7. Ekiz, M., Konya'daki Bazı Eğitim Binalarının Deprem Güvenliklerinin Araştırılması, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Konya, 2003.
8. Koçak, A., 17 Ağustos 1999 Körfez ve 12 Kasım 1999 Düzce Depremi Sonrası Marmara Bölgesi'nde Betonarme Binaların Onarım ve Güçlendirmelerinde Yapılan Hatalar, Beşinci Ulusal Deprem Mühendisliği Konferansı, İstanbul, 2003.
9. Mertol A., Kılınçarslan Ş., Çandar O., Taşıyıcı Sistemlerde Düşey Elemanların Süreksizliğinin İncelenmesi ve Yönetmeliğin İrdelenmesi, Teknik Bildiri İ.M. O XVI Teknik Kongre, Ankara, 2001.

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR BÖLMƏSİ

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES SECTION

Beşir Miqdad oğlu Mustafayev, Elif Yıldız İbrahim kızı Yüce
Kırım savaşı zamanı Osmanlı ile Şeyh Şâmil arasındakı yazışmalar:
arşiv belgeleri işığında 4
Вафа Ягубали гызы Мамедова
Итоги и уроки Второй Карабахской войны 2020 года 17
Mehriban Əlabbas qızı Abdullayeva
Türk dilçiliyində onomastik vahidlərin tədqiqi 22
Günel Kamil qızı Yunusova
Muallim Naci yaradıcılığında əski və yeni şeirə münasibət 30
Aytac İlham qızı Cəfərova
Dənizlə yükdaşımada beynəlxalq hüquqi tənzimetmənin formaları
və onlarin xüsusiyyətləri 35
Кифаят Гурбан гызы Мансимова
Психологические основы интернет-зависимости 43
Şəhla Zal qızı Süleymanova
Didaktik oyunların təşkili zamanı kiçikyaşlı məktəblilərin
bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılmasının psixoloji əsasları..... 47
Gunel Feyruz Gurbanova
Financial terms formed through a syntactic method in the Azerbaijani language 53
Гюльнар Явер гызы Алиева
Арготическая лексика с компонентом «фитоним» в русском языке 58
Səidə Tahir qızı Xəlilova
Təmassız skanlaşma sistemi və insanın pisxoemosional vəziyyətinin
identifikasiyası (“alfa-tm” aparat-proqram kompleksi) 61
Nigar Rafael Bashirova
The pecualirities of linguocognitive conceptology 67
Sevinc Fəxrəddin qızı Rzayeva
Yeni turizm hədəfi – ekstremal turizm 71
Türkanə Mübariz qızı Əliyeva
Dünya heykəltəraşlığının tarixi aspektləri 74
Zeynab Hacı qızı Mehdiyeva
“Həyat bilgisi” dərslərində şagirdlərin həyati bacarıqlarının formalaşdırılması
probleminin elmi-pedaqoji və metodik ədəbiyyatda qoyuluşu 78
Gülarə Nazim qızı Rzayeva
Müharibə qazilərinin nevropsixoloji profilləri ilə post travmatik
stress pozuntusunun əlaqəsi: ədəbiyyat icmalı 82
Kənanə Sahib qızı Piriyeva
Turizmdə nəqliyyatın rolu 87

TƏBİƏT ELMLƏRİ BÖLMƏSİ

NATURAL SCIENCES SECTION

Elcin Nizami Huseyn
Apathy and manifestations of a wide variety of
neuropsychiatric disorders in patients with Parkinson's disease 90
Kamalə Mirabbas qızı Həsənova
Yaşlılarda dərman müalicəsinin xüsusiyyətləri 98
Elcin Huseyn, Hasan Panah Imanli, Mohammad Hoseini
Neuropsychological syndromes in patients with Parkinson's disease after
deep electrical stimulation of the structures of the pallidary complex 101
Nuriyyə Yaşar qızı Hüseynzadə
Şərabin keyfiyyətinin müxtəlif üsullarla təyin olunma prosesi 109

TEXNİKA ELMLƏRİ BÖLMƏSİ

TECHNICAL SCIENCES SECTION

Vəfa Tofiq qızı Balakişiyeva
Müasir dövrdə dil sənayesində IKT-nin tətbiqinin perspektivləri 112
Ülfət Nizami oğlu Şahbazov
Dəmir-betondan inşa edilmiş binaların zəlzələyə davamlılıq
baxımından gücləndirməsi 117

Çapa imzalanmışdır: 04.06.2021
Kağız formatı: 60/84
H/n həcmi: 15,5
Sifariş: 394

"ZƏNGƏZURDA" çap evində çap olunub
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
Tel.: (050) 209 59 68; (055) 209 59 68; (012) 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru